

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI**

**V. V.BARTHOLD'UN TÜRKİSTAN'IN KÜLTÜR HAYATININ
TARİHİ ADLI ESERİNİN ÇEVİRİ VE DEĞERLENDİRMESİ**

**Hazırlayan
Fatma ÇIRAY**

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. Erhan YOSKA**

Yüksek Lisans Tezi

**Temmuz 2015
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI**

**V. V.BARTHOLD'UN TÜRKİSTAN'IN KÜLTÜR HAYATININ
TARİHİ ADLI ESERİNİN ÇEVİRİ VE DEĞERLENDİRMESİ**

**Hazırlayan
Fatma ÇIRAY**

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. Erhan YOSKA**

Yüksek Lisans Tezi

**Temmuz 2015
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Adı-Soyadı:

İmza:

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

“ V.V.Barthold’un Türkistan’ın Kültür Hayatının Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve Değerlendirmesi ” adlı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesine uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Fatma ÇIRAY

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Erhan YOSKA

Ana Bilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Havva SELÇUK

Yrd. Doç. Dr. Erhan YOSKA danışmanlığında Fatma ÇIRAY tarafından hazırlanan "V.V. Barthold'un Türkistan'ın Kültür Hayatının Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve Değerlendirmesi" adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

27/09/2015

JÜRİ:

Danışman : Yrd. Doç. Dr. Erhan YOSKA

Üye : Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ

Üye : Yrd. Doç. Dr. Hikmet DEMİRCİ

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 12/08/2015 tarih ve ...18.... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

12/08/2015
Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Türkistan Coğrafyası eski çağlardan beri insanlığın yaşadığı ve pek çok tarihi olayın vukû bulduğu bir bölge olmuştur. XVIII. yüzyılın sonunda XIX. yüzyılın başında bölgenin tarih, kültür, coğrafyasını araştırmak için pek çok oryantalist bu bölgede bilimsel gezi ve kazılara katılmış elde ettikleri buluntular neticesinde bölge ile ilgili eserler ortaya koymuştur. Bu eserlerin en önemlilerinden biri tezimizin konusunu oluşturan, Barthold'un Türkçe'ye çevrilmeyen eserleri arasında yer alan "Türkistan'ın Kültür Hayatının Tarihi" adlı çalışmasıdır. Eser toplam 13 monografiden oluşmaktadır. Bu monografilerden İslâmiyet öncesi ve İslâmiyet sonrası dönem çeviri ve değerlendirmesini yaptığımız bölümü oluşturmaktadır. Bu iki monografi dışında çalışmamızda Barthold'un Türkistan tarihi eserinde yer alan Karahanlılar, Selçuklular, Karahıtaylar, Harzemşahlar, Arap Fethi ve Samanoğulları Döneminde Türkistan ve Özbek Hanlığı makalelerinin çevirilerine de yer verilmiştir. Üç bölümden oluşan çalışmanın giriş bölümünde Barthold'un akademik yaşamı, eserleri ve eserlerinde kullandığı metod incelenmiş, ikinci bölümde metinlerin Türkçe'ye çevirisi yapılmış üçüncü bölümde ise metinde geçen konular ile ilgili değerlendirme ile sonuca ulaşılmıştır.

Çalışmam boyunca gerek kaynak temin etme, gerekse morâl yönünden desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen tez danışmanım Yrd. Doç Dr. Erhan Yoska'ya, arkadaşım Araş Gör. Duygu Özakin'a; eğitim hayatım boyunca destekleriyle her zaman yanımda olan değerli aileme çok teşekkür ederim.

Fatma ÇIRAY

Temmuz 2015- KAYSERİ

V.V. BARTHOLD'UN TÜRKİSTAN'IN KÜLTÜR HAYATI'NIN TARİHİ ADLI ESERİNİN ÇEVİRİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Fatma ÇIRAY

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2015

Avrasya Araştırmaları ABD

Tez Yöneticisi: Yrd. Doç. Dr. Erhan YOSKA

ÖZET

Oryantalizme büyük katkı sağlayan Rus oryantalistlerin başında V. V. Barthold gelmektedir. İran, Kafkasya lkeleri, Moğol, İslâm tarihi, Arap lkeleri, Türk halkları gibi konularla ilgilenen Barthold'un asıl çalışma alanını Orta Asya ve Türkistan oluşturmaktadır. Onun bu konulardaki çalışmalarının çoğu farklı dillere ve Türkçe'ye çevrilmiştir. "Türkistan'ın Kültür Hayatının Tarihi" Barthold'un, günümüzde de hâlâ değerini koruyan Türkistan ile ilgili henüz Türkçe'ye kazandırılmamış eserleri arasında bulunmaktadır. Bu eserin çalışma konumuzu oluşturan İslâmiyet ncesi ve sonrası monografilerinde, Türkistan'da ortaya çıkan göçebe devletlerden başlayarak bu coğrafyada İslamiyet'in yayılışına kadar M. ve Orta Çağdaki Türkistan'ın kültürü ve Tarihi incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Barthold, Orta Asya, Türkistan'ın Kültür Hayatı.

HISTORY OF CULTURAL LIFE OF TURKESTAN

Fatma ÇIRAY

Erciyes University, Institute of Social Sciences

Master Thesis, July 2015

Department of Eurasian Studies

Supervisor: Assoc. Prof. Erhan YOSKA

ABSTRACT

Barthold is a prominent Russian Orientalist providing great contributions to orientalism. Working on subjects such as Iran, the Caucasus countries, the Mongols, the history of Islam, the Arab countries, the Turkish people, Barthold's main field of study is Central Asia and Turkestan. Most of his work on these issues have been translated into different languages and Turkish. "History of Cultural Life of Turkestan" is among his works about Turkestan, which today still maintains its value and has not brought into Turkish yet. In pre-Islamic and Islamic monographs of this work, culture and history of Turkestan BC and in middle ages is examined, starting from nomadic state of Turkestan until the spread of Islam in the region.

Keywords: Barthold, Central Asia, Cultural Life of Turkestan

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI.....	ii
ONAY	iii
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
GİRİŞ	1
BARTHOLD'UN HAYATI VE ESERLERİ.....	1

BİRİNCİ BÖÜM

TÜRKİSTAN'IN KÜLTÜR HAYATININ TARİHİ

1.1. İSLÂMİYET ÖNCESİ DÖNEM	8
2.2.İSLÂMİYET DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN	30
1.3.ARAP FETHİ VE SAMANOĞULLARI DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN.....	73
1.4.KARAHANLILAR, SELÇUKLULAR, KARAHITAYLAR, HARZEMŞAHLAR	81
1.5.ÖZBEK HANLIĞI.....	90

İKİNCİ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

2.1. DEVLETLER	94
2.1.1.Ahamenidler	95
2.1.2.Büyük İskender Devleti:	95
2.1.3.Selevkuslar	96
2.1.4.Partlar	97
2.1.5.Yunan Baktriya Hükümdarlığı	98

2.1.6.Kuşanlar	99
2.1.7.Yüeciler	100
2.1.8.Toharlar	101
2.1.9.Usunlar.....	102
2.1.10.Juan Juanlar.....	103
2.1.11.Yüebanlar	103
2.1.12.Eftalitler	104
2.1.13.Kanglılar	105
2.2.TÜRKİSTAN'DAKİ YERLEŞİM BİRİMLERİ.....	106
2.2.1.Kiropolis	106
2.2.2.Persepolis	106
2.2.3.İskenderiye.....	107
2.2.4.Toharistan	107
2.2.5.Şehrisebz.....	107
2.2.6.Baktra	108
2.2.7.Margiana (Merv)	108
2.2.8.Hoten	108
2.2.9.Kuç.....	108
2.2.10.Suyab	109
2.2.11.Özkent.....	109
2.2.12.Talas	109
2.2.13.Şaş (Taşkent).....	110
2.2.14.Fârâb:	110
2.2.15.Hocend:.....	110
2.2.16.Mayemurg (Maymarg):.....	111
2.2.17. Huttalan:.....	111
2.2.18.Vahş:.....	111

2.2.19.Vaşcird:	112
2.2.20Tirmiz:	112
2.2.21. Ramitan:	112
2.2.22.Lob Nor:.....	113
2.2.23.Ebi Nor:	113
2.3. TÜRKİSTAN'DAKİ MİMARİ YAPILAR	114
2.3.1. Rabat (Ribat)	114
2.3.2.Hanaka (Hankah).....	114
2.3.4.Şehristan	115
2.3.5.Ked	115
2.3.6.Vihara	116
2.3.7.Stupa.....	116
2.3.8.Altar.....	117
2.3.9.Osuarium.....	117
2.3.10.Navş	118
2.4. TÜRKİSTAN DİNLERİ.....	119
2.4.1.Zerdüştlük	119
2.4.2.Maniheizm	121
2.4.3. Mazdekizm (Mazdekiyye)	123
2.4.4.Budizm.....	124
2.5.MEZHEPLER VE TARİKATLER	126
2.5.1.Hanefilik	126
2.5.2. Şafîlik	127
2.5.3. Mâlikîlik	128
2.5.4. Hanbelilik.....	129
2.5.5.Kadiriyye Tarîkati: (Abdülkadir Geylânî)	130
2.5.6.Mutezile	131

2.6..BARTHOLD’UN YARARLANDIĞI KAYNAKLAR.....	132
2.6.1.İslâm Kaynakları	132
2.6.2. Rus Kaynakları.....	139
SONUÇ.....	142
KAYNAKÇA.....	144
İNDEKS	157_Toc425872414
ÖZGEÇMİŞ	2

GİRİŞ

BARTHOLD'UN HAYATI VE ESERLERİ

Vasiliy Vladimiroviç Barthold 3 Kasım 1869 yılında Alman asıllı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.¹ 1887 yılında St. Petersburg Sekizinci okulunu başarıyla tamamlayıp, Peterburg Üniversitesi Arap- Fars, Türk- Tatar bölümüne devam etmiş 1891 yılında bölümü birinci dereceyle bitirmiştir.² Barthold öğrencilik yıllarında Arap, Fars ve Türk kültürünü derin bir şekilde öğrenmiş ancak daha çok Orta Doğu ülkelerinin Orta Çağ tarihi ilgisini çekmiştir.³

1891-1892 yıllarında Batı Avrupa'daki Şarkiyat çalışmaları hakkında bilgi almak için kendi imkânlarıyla Finlandiya, Almanya, İsviçre, Kuzey İtalya, Avusturya Macaristan ülkelerini gezmiştir.⁴ 1892'de Rusya'ya dönmüş, Türkistan'a giderek burada araştırma ve incelemeler yapmıştır. Adlarına tarihî kaynaklarda rastlanan birçok Türkistan şehir ve kasabalarının yerini bulup, buralarda yapılan kazılara katılmıştır.⁵ Barthold bilimsel faaliyetine daha üniversitedeyken başlamış "Orta Asya'da Hıristiyanlık adlı makalesi" 1889 yılında fakülte tarafından gümüş madalya ile ödüllendirilmiştir⁶. 90'lı yıllarda Barthold'un daha sonraları tekrar dönmediği ve kendisinin zamanında tanınan oryantalistlerle polemige girdiği (Marquart gibi) eski Türk Runik (Orhon) yazıtlarının tarihî yorumu konusunda yayınlanmış çalışmaları ortaya çıkmıştır⁷1900 yılında Doğu dilleri fakültesinde "Türkistan" konulu tezini başarıyla savunmuştur.⁸ 1901 yılında Ekstra Ordinaryüs, 1906 yılında Petersburg Üniversitesinin Ordinaryüs profesörü

¹ K. A. Posse, " Barthold", S. A Vengerov, Kritiko Biografiçeskiy Slovar Russkih Pisateley i Uçenih, Tipografiya, T. 7, Petersburg 1897-1904 s.23

² P. E. Alekseyeva i L. Yu Lantonova, Uçenie İssledovatelı Kalmıkı, Elista, 2006 s. 24-25.

³ İ. Petruşevskiy, " Akademisyen V.V Barthold" çev. Cengiz Buyar, Manas Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 11, Sayı 1, s.1.

⁴ İlyas Kamalov, Avrasya Türkologları Sözlüğü, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Cilt 1 Ankara 2011 s. 20.

⁵ Semavi Eyice,"Barthold" Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1992, Cilt 5. s. 85.

⁶ V. V. Barhthold, Soçineniy Soçineniy,Vostochnaya Literatura T.1 Moskva 1963 s.15.

⁷ B. V. Lunin," Jizni Turıdı Akademika Vasiliya Vladimiroviça Bartolda", Uzbekistonda İjtimoiy Fanlar, obşestvennıe Nauki v Uzbekistane, Fan, S.11 1969, s.14.

⁸ Kamalov, s.20.

olmuştur.⁹ 1906 - 1910 yılları arasında Doğu dilleri Fakültesi'nin genel sekreteri, 1910 yılında Bilimler akademisi muhabir üyesi, 1913 yılında ise resmi üyesi olmuştur.¹⁰ Kasım 1918 yılında Taşkent'te bulunan Barthold çalışmalarının planları hakkında şunları söylemektedir: " Daha sırada çok şey var. Şimdi Moskova'dan gelen emirle doğu Emperyalizmi; halifelik, Moğol İmparatorluğu ve Türkiye ile ilgili makale yazıyorum. Ayrıca burada Türkistan ile ilgili bir kitap yayınlanması düşünülüyor. Bunun için ülkenin tarihiyle ilişkili olarak Türkistan Halkının gereksinimleri ve kültür seviyesi makalesini yazmakla görevlendirildim. Bunun yanı sıra gelecek yıl Semerkand ile ilgili Tarih- topografya arkeoloji komisyonunda olma ümidi taşıyorum; ayrıca uzun zaman önce başlanmış olan Türkistan hakkındaki kitabı bitirmek istiyorum. Son olarak Tumanski yazmasından Orta Asya Hindistan ve Çin'e ait olan metinleri çevirip yayınlamayı arzu ediyorum.¹¹

1918-1921 yılları arasında Barthold Rusya Bilimler Akademisi'nin Tarih ve Filoloji bölümünde Arkeoloji ve Etnografya müzesini kurmuş, 1921 yılında bu müzenin başkanı seçilmiştir.¹²

Ekim devriminden sonra Barthold'un bilimsel ve örgütsel ve sosyal faaliyetleri daha da artmıştır. Leningrad Şarkiyat Enstitüsünde, Taşkent, Bakü, İstanbul (1926 yılında) şehirlerinde dersler vermiştir. (1918-1930) Radlov Topluluğu başkanı (1918-1930) Şarkiyatçılar kurulu başkan yardımcısı (1928-1930) Türkoloji bölüm başkanı, Maddi Kültür Devlet Tarih Akademisi eşbaşkanı ve Bilimler akademisinin birkaç yayının editörlüğü görevlerinde bulunmuştur¹³

Barthold 1832 -1930 yılları arasında çoğu farklı dillere çevrilen 400'den fazla bilimsel eser yayınlamıştır.¹⁴ Onun yaklaşık 40 makalesi Avrupa dillerine çevrilmiştir ve yeni çeviriler çıkmaya devam etmektedir. Dergilerdeki 18 makale, kolektif çalışmaları ve İslam Ansiklopedisinin 247 makalesini Almanya'da yazmıştır.¹⁵

⁹ Alekseyeva i Lantonova s.25.

¹⁰ G. V Dulujnevskaya, Arheologičeskie İsledovaniya v Sentralnoy Azii i Sibirii v 1859 -1959 Godah, Ran, St.Petersburg 2011 s.160.

¹¹ L. M. Landa," V.V. Bartold i Nekotoriye Voprosu Stanovleniya İstoriceskoy Nauki v Sovetskom Uzbekistane" Uzbekistonda İjtimoiy Fanlar, obşestvennie Nauki v Uzbekistane, Fan, S.11 1969, s.35.

¹² A.M Reşetov, Materialı k Biobibliografičeskomu Slovaryu Rosiyskih Etnografov i Antropologov XX Vek, Nauka St Peterburg 2012 s.86.

¹³ Kamalov, s.21.

¹⁴ Dulujnevskaya s.160.

¹⁵ Yuri Bregel, "Barthold Vasiliy Vladimiroviç" Historian and Historical Writing, Vol1, Fitzroy Dearborn Publishers, London Chicago 1999 s.78.

Barthold'un yayınlanan eserlerinin çoğu ondan yararlanmaya devam eden Etnograflar, tarihçiler ve Sovyet ve doğu halklarının geçmişini öğrenen diğer uzmanlar tarafından gerekli materyaller olarak atfedilmektedir¹⁶

Barthold Dünya Oryantalizm tarihinde önemli bir yere sahiptir; devrim öncesi çağın bilimsel geleneklerinin korucuyucusu olan, Oryantalizm'in Sovyet okulunun kuruluşundaki kaynakların başında yer alan Barthold Ulusal Bilimde kilit rol oluşturmaktadır.¹⁷ O Marksist Leninizm'in metodolojik pozisyonları üzerinde duran bir tarihçi olmasa da, idealist anlayışa rağmen onun tarihi görüşü Batı Avrupa ve Rus selefleriyle ölçüşemeyecek kadar geniş ve derindir.¹⁸ İran, Kafkasya ülkeleri, Arap ülkeleri, Türk hakları, Moğollar İslam tarihi ile ilgilenen Barthold' daha çok Orta Asya konusu üzerinde çalışmış, V. V. Gregoryev ve N.İ Veselovski'nin başlattıkları Orta Asya tarihini araştırma geleneğini devam ettirmiştir.¹⁹

Onun Orta Asya tarihi ile ilgili çalışmaları büyük bilimsel değere sahiptir. Bu çalışmalarda tarih, coğrafya ve kültür konusunda Arap, İran ve yerel yazarların zengin materyallerini kullanmıştır²⁰

Barthold hayatının sonuna kadar kendi deyimiyle özellikle "Orta Asya" tarihçisi olarak kalmıştır. Fakat Yakın ve Orta Doğu, Merkezi Asya'da onun yakın ilgi alanı içindedir.²¹ Emevi ve Abbasi halifelikleri tarihi, İslam tarihi, İran'ın sosyal ve kültürel tarihi, coğrafyası Kafkasya ve Mâverâ Tarihi, Türk ve Moğol halklarının tarih ve etnografyaları, İslam epigrafisi ve Nümizmatiği gibi konular Barthold'un eserlerinde ve makalelerinde bulunabilecek konuların ana başlıklarıdır.²²

Barthold eserlerini oluştururken her şeyden önce yeni kaynaklara önem vermiş ve bütün kaynakların bir araya getirilerek yayınlanması için çaba göstermiştir. Bu bakımdan arşivci bir eğilime sahip olan Barthold bütün kaynakları toplayarak tanıtma ve yayınlamayı bütün hayatı boyunca kendisi için bir görev saymıştır. Nitekim Barthold'un işleyip tanıttığı kaynaklara henüz yenileri katılmamıştır. Kaynaklar onun

¹⁶ V. A. Romodin, İzuçeniye İstori Biliñnevo i Srednevo Vostoka, Aziatskiy Muzey, Leningradskoe otdelenie İnstituta Vostokavedeniya AH SSSR, Nauka Moskva 1972 s.467.

¹⁷ D. A. Abdulloyev, E.V Belyayev, N.A Bokovenko i dr. E.V Vıdayuşiesya Uçenie St Peterburga i İzuçenie Drevnih Kultur İ Sivilizatiy Sentralnoy Azii i Kafkaza, Yevropeyskiy Dom, St Peterburga 2003 s.9.

¹⁸ A.G. Bokşanin, Parfiya i Rim, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, 1996 s.26.

¹⁹ Petruşevskiy, s.3.

²⁰ Sovetskaya İstoriçeskaya Entiklopediya, "Barthold" Sovetskaya Entiklopediya, Moskva 1962 s.142.

²¹ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, Soçineniy, Vostoçnaya Literatura T.1 Moskva 1963 s.6.

²² V. V. Barthold, Orta Asya, Selenge Yayınları, İstanbul 2010 s.10.

elinde daha gerçek bir anlam kazanmış ve değeri artmıştır. Bundan dolayı kaynak bilgileri geniş fakat tarihçilik formasyonu eksik olan Marquart gibi bilginler karşısında daima başarısız kalmıştır.²³

Barthold'un çalışmaları sentezden çok tarihsel analizle ayırt edilmektedir; onlar kaynaklardan çıkarılan yeni olgularla doludur. Onun çalışmalarının çoğu ilk kez tanıttığı ve analiz ettiği gerçek materyallerin zenginliğinden dolayı bilimsel değerini korumaktadır.²⁴

Tarihçi ve Oryantalist İ. Kraçkovskiy Barthold'un bilimsel mirasını değerlendirerek şunları yazmaktadır.” Onun çalışmaları tarihin yargısına dayandı ve bilimin altın fonuna girdi.”²⁵

Barthold zamanın en gözde üstadı olmasına rağmen hiç kimseye hasetlik etmemiş kimseyi kıskanmamış aksine kendisinde bir cevher gördüğü kişilere kol kanat germiş elinden gelen her türlü yardımı yapmıştır. Ordinaryüs Profösör Zeki Velidi Togan'da ondan bir dönem yardım görenler arasındadır.²⁶

Akademisyen N. Ya Marr SSCB'nin ilimler Akademisinin, Barthold'un anısına düzenlediği konferansta şunları söylemiştir: “Hayatının her yönünde ve aile hayatında olduğu gibi sebatkâr ilme bağlı bir insan Vasiliy Vladimiroviç Barthold'dan ateşten korkarcasına korkarlardı. İçtenliği samimiyeti rakibinde bile görse onu destekler yardım ederdi. Sahtekârlığı samimiyetsizliği kendi kardeşi bile olsa asla kabul etmezdi. Arkadaşlık ortamından uzak kalmıştı. Ona merkezdeki kurumlardan ziyade taşradakiler yaklaşırdı.”²⁷

Eserleri

Türkistan v Epohu Mongolskovo Naşestviya (Moğol İstilas döneminde Türkistan); Doktora tezi olarak hazırlanan ve 1900 yılında yayınlanan ve Türkistan'da Müslümanların fethinden 1269 yılına kadar Maverünnahrın tarihi incelenmektedir.²⁸

²³ V. V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, yay. Kazım Yaşar Koprıman- İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara 2006 s.VIII.

²⁴ Bregel s.78.

²⁵ Şarufiddin Suhrov Salomoviç,” Vıkład Akademika V.V. Bartolda v İzuçenie İstorii i Kulturu Tacikskovo Naroda IX. XV VV” Tacikskiy Nationalnıy Universitet Dissertatiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriceslik Nauk, Duşanbe 2014 s 6.

²⁶ Barthold, Orta Asya s.11.

²⁷ Petruşevskiy s.5.

²⁸ V.V Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Türk Tarih Kurumu Basım evi, Ankara 1990 s.XIV.

Eser Orta Asya'nın Orta çağ ile ilgili sonraki çalışmaları üzerinde oldukça etkili olmuştur ve hâlâ da bu dönem çalışmaları için temel referanstır.²⁹

Uluğ Bek i Ego Vremya (Uluğ beg ve Zamanı); Çalışmada Uluğ Bey yalnız âlim olarak değil dedesi Timur'u taklit etmeye çalışan, babasının ölümünden sonra Timur tarafından kurulan imparatorluğu kendi hâkimiyeti altında birleştirmeye çalışan dürüst bir yönetici olarak Uluğ Bey'in kişisel ve faaliyetleri tüm yönlü karakteristiği verilmektedir.³⁰

Otçed o Poyezdke v Srednyuyu Aziyu s Nauçnoy Tselyu v.1893-94 Godah (1893-94 yıllarında Orta Asya'ya İlmi Amaçlar ile yapılan Seyahatin Raporu); Barthold eserinde tarihî materyallerin tüm raporlarını değil, bölgenin tasvir edilen arkeolojik araştırmalarının bazı yönlerini eseri yazdığı zamana dek ortaya koymuştur. Eser konu olarak Semireçye tarihi ile yakınlık göstermektedir.³¹

Kultura Musulmanstvo (Müslüman Kültürü) Bu eser Fuad Köprülü'nün ilâve, düzeltme ve notlarıyla çok genişletilmiş bir şekilde İslâm Medeniyeti Tarihi (İstanbul 1940) adıyla Türkçe olarak da yayımlanmıştır.³² Barthold Müslüman Kültüründe Hristiyan Doğu ve onun İslâm'ın başlangıcı ve tarihi açısından önemi, Arap dünyasının yayılma başlangıcı ve hilafetin önemi, ekonomik merkez olarak Bağdatın yükselişi ve Halife ve Kent arasındaki ilişki gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadır.³³

12 Lekstiy Po İstoriyi Turetskih Narodov Sredney Azii(Orta Asya Türk Tarihi Hakkında 12 ders); Barthold 1926 yılında Türk hükümetinin ricasıyla İstanbul Üniversitesi'nin öğrencilerine verilmesi için düzenlenen daha çok Türk halklarının tarihiyle ilgili derslerin tam bir kursu üzerine olan çalışmasını tamamlamıştır. Fakat Barthold'un kendisinin yazdığı gibi planlanan kurs ancak üniversitenin ders döneminin bittiği Haziran'ın sonuna hazırlanabilmiştir; bu yüzden dersler üniversite öğrencileri için değil isteyen herkese verilmiştir. Bu derslerin sayısı toplam 12'dir. Onlar VI. yüzyılda

²⁹ Bregel s.78.

³⁰ V.V. Barthold, Soçineniya ,T.2, Ç.2 Nauka, Moskva 1964, s.7.

³¹ K.M Baypakov, Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Yujnogo Kazahstana i Semireçya, Nauka, Alma Ata 1986 s.14.

³² Eyice s.86.

³³ V. V. Barthold, Müslüman Kültürü (İng. Çev. M. Fatih Karakaya) Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013 s. 10-11.

ortaya çıkan, kendisini Türk olarak adlandıran ilk halktan şimdiki zamana kadar Orta Asya Türk halklarının tarihini içermektedir.³⁴

K İstorii Oroşeniya Turkestana, (Türkistan'ın Sulama Tarihi); Barthold'un Orta Asya'nın Tarihi ve tarihi coğrafyasıyla ilgili önemli eserlerindendir. Eski zamanlardan günümüze kadar yazılı kaynakların geniş çevresinin incelemesi Barthold'a yalnızca böyle bir yapay sulama tarihini yeniden oluşturmayı değil, büyük ölçüde Orta Asya'nın tüm tarımsal tarihini, sırasıyla ülkenin genel tarihi gelişimiyle ilişkisini yeniden oluşturma imkânı vermiştir.³⁵

Halif i Sultan (Halife ve Sultan); Çalışmada halifelik kurumunun ortaya çıkışı, Emeviler ve Abbasiler zamanındaki tarihi gelişimi Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşuyla halifelik kurumunun geçirdiği değişikliği ve halifeliğin Osmanlılara geçişini incelemektedir.

Kirgizi (Kırgızlar); Barthold Kırgızlar kitabında Rus ve Yabancı oryantalizm biliminin bir araya getirilmiş tüm materyallerini genelleştirmiştir. Eski zamanlardan XIX yüzyılın 70'li yıllarına kadar Kırgız halkının açıklamasını vermektedir. Eserde Kırgız halkının öbekleşmesini (XV. XVI. yüzyıl âlimine göre) Tiyen Şan'a gelen Kırgızların Yenisey koluyla ilişkilendirmektedir.³⁶

Oçerk İstorii Semireçya (SemireçyaTarihinin Denemesi); Bu eser bir asırdan önce yayınlanmış olmasına rağmen günümüzde de değerini korumaktadır. Usunlardan başlayarak Kalmıklara kadar Kırgızistan tarhinin tam bir özetini içermektedir.³⁷

Diğer eserleri; Musulmanskie İzvestiya o Çengizah i Hristianah (Cengizogulları ve Hristiyanlar ile İlgili İslâm Kaynakları), O Hristiyanstve v Turkestane v Domongolskiy Period (Moğol Dönemi Öncesinde Türkistan'da Hristiyanlık) Narodnoe Dvijenie v Semerkande v 1365 Godu (1365 Yılında Semerkand'da Halk Hareketi), K İstorii Arabskih Zavoevaniy v Sredney Azii (Orta Asya'da Arap Fetihleri Tarihi) Retsenziya Na Knigu: N. Veselovskiy, Kirgizskiy Rasskaz o Russkih Zaveyovaniyah v Turkistanskom Kraye (N. Veselovski'nin Rusların Türkistan Seferleri ile ilgili Kırgız Hikâyesi Adlı Kitabına Eleştiri), Neskolyko Slovo ob Ariyskoy Kulture Sredney Azii (

³⁴ V. V. Barthold Soçineniya, T.5, Nauka, Moskva 1968 s.13.

³⁵ Lunin s.22.

³⁶ İ.Ç Çotonov i Dosbol Nurullu, İstorya Otoçestvo, Uçkun 2009 s. 20.

³⁷ M. İ Moskalev, "Bartold V.V o Pamyatnikah Arheologii Koçevovo i Osedlego Naseleniya Kirgizstana, Manas Dergisi Cilt 5, Sayı 10 2004 s.227.

Orta Asya Ari Kùltürü Hakkında Birkaç Söz), İzvleçeniya iz Tarih-i Şahruhi,(Tarih-i Şahruhî'den alıntılar) K Voprosu o Rodine Hâkim Ata (Hâkim Ata'nın Vatanı hakkında), Sobitiya Pered Hivinskim Pohodom 1873 Goda Po Rasskazu Hivinskogo İstorika (Hiveli Tarihçi'ye Göre 1873 Hive Seferi Öncesindeki Olaylar), K Voprosu o Yazıkah Sogdiyskom i Toharskom (Soğd ve Tohar Dilleri Hakkında), O Pogrebanii Timura (Timur'un Defni Hakkında), Svedeniya ob Aralskom More i Nizovyah Amudaryi s Drevneyşih Vremen do XVII Veka (Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar Aral Denizi ve Aşağı Ceyhun ile ilgili Bilgiler), Turkestanskiy Kray v XIII. Veke (XIII. Yüzyılda Türkistan Bölgesi), K İstoriyi Harezma v XVI. Veke (XVI. Yüzyıl Harezmi Tarihi Dair) K Voprosu ob Arheologičeskih İssledovaniyah V Turkistane (Türkistan'daki Arkeolojik Araştırmalar) Otčet o Komandirovke v Srednuyu Aziyu (Orta Asya'ya Seyahat İle İlgili Rapor), K Voprosu ob Ossuariyah Turkistanskovo Kraya (Türkistan Bölgesindeki Anıtlar ile İlgili), K İstoriyi Merva (Merv Tarihi)

Barthold'un eserlerin çoğu farklı dillere ve Türkçeye çevrilmiştir. Henüz Türkçeye çevrilmemiş olan önemli eserlerinden birisi de bizim çalışma konumuzu oluşturan "Türkistan'ın Kùltür Hayatının Tarihi" adlı çalışmasıdır.

BİRİNCİ BÖÜM

TÜRKİSTAN'IN KÜLTÜR HAYATININ TARİHİ

1.1. İSLÂMİYET ÖNCESİ DÖNEM

Rus halkının Hristiyanlığı kabul etmesinden kısa bir süre önce İslam kültürünün en yüksek gelişim derecesine ulaşan ve halkın İslamiyet'i kabul ettiği çağda artık kültür hayatının uzun bir dönemine sahip olan bölgeler Orta Asya'da Rusya'ya dâhil olan diğer İslâm bölgelerinden özellikle Volga kıyısı batı Sibiry'a dan farklı bir şekilde ona katıldı. Orta Asya'nın en eski bilinen halkları, Zerefsan'daki Soğdlar ve Amu Derya'nın aşağısındaki Harizmliler İran kabilesine mensuptu; onların bölgeleri dünya Monarşizm tarihinde ilk bilinen İran devleti Ahamenidlere dâhildi. Hükümdar I.Daryus (522-486) yazıtlarında kendisine tabi olan halklar arasında Soğd ve Harizmlilerin adını verir. Persopolis harabeleri yakınlarındaki I.Daryus'n mezarı üzerinde bulunan meşhur rölyefte hükümdarın tahtını devam ettiren halkların temsilcileri arasında Soğd ve Harizmliler de tasvir edildi. Soğd ve Harizmlilerin birlikleri I.Serhas'ın Yunan savaşında yer aldı; Harizmliler Artakt, Çanakkale Boğazı'nın Avrupa kıyısındaki Sestos şehrine yönetici olarak atandı.

Soğd ve Harizm bölgelerinin İran monarşisine dâhil olmasının ne zaman ve nasıl gerçekleştiği konusunda güvenilir bilgilere sahip değiliz. İranlıların hareketleri muhtemelen kuzeydoğudan güney batıya, Orta Asya'dan Persia'ya doğru gerçekleşti; diğer halklar, daha sonra, halkların büyük göçü sırasındaki Almanlar gibi biri diğerinden bağımsız olarak farklı bölgelere yerleşti.

Bu hareket sırasında İranlılar, belirli devlet düzeni oluşturmak için gerekli olan kültür gelişimi derecesine henüz ulaşmamışlardı. Devlet hayatı yalnızca, onların daha kültürlü olan batı komşularının etkisiyle Med ve Persler'de gelişti. Batıya hareket sırasında onlardan geri kalan ve daha doğu bölgelere yerleşen halklar, Persler, belki de onlardan daha önce Medler tarafından oluşturulan devlet sistemine tabi olmak zorunda kaldılar.

Bu bakımdan, İran dünyasının tarihinde Perslerin, Alman dünyasının tarihinde Frenklerin önemi arasında muhtemelen benzerlik kurulabilir. Orta ve Kuzey Almanya halkının Frenklere gönülsüzce tâbi olmaları gibi Orta Asya İranlıları da Pers devlet sistemine gönülsüz olarak tabi oldular. Büyük İskender'in seferi hakkındaki bilgiler Harizm'in bu dönemde I. Daryus ve I. Serahs zamanındaki gibi İran eyaleti değil bağımsız bir hâkimiyet olduğunu gösterir; Harizmlilerin ne zaman ve nasıl bağımsızlıklarını kazandıkları hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Soğdlar “Büyük Hükümdarın” tebâsı olarak kaldılar ve Gaugamela civarındaki (331) savaş zamanından beri İskender ile birlikte savaşa katıldılar; fakat onların eylemleri, Pers devlet sisteminin onların iyiliğinden faydalanmadığını, ve bu devlet sisteminin yıkılışından onların memnun olduğunu gösterir. Soğdlar, III. Daryus'a karşı isyan eden Bessus'u desteklediler fakat Bessus hükümdar ünvanını ve “Artakses” adını aldığı anda onu terk edip İskender'e teslim ettiler; eski Pers imparatorluğunun bölgelerini kendisine tâbi kılma isteği içinde olduğuna kanaat getirdikleri zaman İskender'e de isyan ettiler.

İskender seferlerinin tarihçileri tarafından, Orta Asya İranlılarının Med ve Peslere nispetle aşağı kültür düzeylerinin gerçekliği kaydedilir; Baktriya ve Soğdların gelenekleri göçebelerin geleneklerinden az bir farkla ayrılıyordu, bununla birlikte Amu Derya'nın güneyinde yaşayan Baktriyalılar kültür bakımından yine de kuzey komşularından daha üsttelerdi. Ancak Amu Derya'nın kuzeyindeki ülkede de yapay sulamaya dayalı tarım kültürü dışında (Zerefşan'daki bölgelerin açıklamasında kültürün su yokluğundan bağımsız olduğu gerçeği belirtilir.) şehir hayatı da mevcuttu. Zerefşan'daki Soğdların ana şehri (Marakanda) bulunduğu yer ve isme göre aşağı yukarı şimdiki Semerkand'a denk geliyordu. Şehrin yaklaşık 70 stadyumluk bir alan işgal ettiği muhtemelen abartılı bir bilgidir. Stadyumun büyüklüğü farklı farklı belirleniyordu; çağdaş âlimlerden birinin incelemelerine göre büyük İskender'in fetihlerinin kaynağı olan coğrafya literatürünün baş temsilcisi Eratosthenes'in stadyumu 157,5 metreye denk geliyordu; bu durumda 70 stadyum 11 kilometreden daha fazlasını oluşturuyordu; böyle büyük şehirler daha sonra Türkistan'da Arap fethine kadar yoktu. İskender tarafından Sır Derya'da kurulan şehir 6 Roma miline veya 48 stadyuma denk geliyordu. Ayrıca, özel duvarla çevrili şehir kalesi zikredilir. Aynı nehrin aşağısında Soğdluların adı verilmeyen diğer bir “hükümdar” şehri vardı. “ Hükümdar” ifadesini

herhangi bir yerel yöneticiye atfetmenin gerekli olup olmadığı da belli değildir.³⁸ Sır Derya havzasında bulunan, kuruluşunun II. Kiros'a atfedildiği (558-530) ve Yunanca "Kiropolis" adıyla zikredilen şehir, diğer şehirlerden en ünlüsüydi. Şehir muhtemelen Ura Tube'nin güneyinde, Şehristan köyü yerinde bulunuyordu. Makedonlar, kol veya kanalı yaz döneminde kuruyan nehir yatağı üzerindeki şehre girdiler; bundan sonra, su yetersizliğinden dolayı şehrin kalesi de teslim oldu. Kiropolis tüm bölgenin ana şehriydi fakat halkının sayısı Türkistan'ın şimdiki büyük şehirlerindeki halkın sayısından oldukça gerideydi; Makedonların bu şehirleri ele geçirdiği sırada kaçan komşu şehir halklarının bir kısmı da o zaman şehrin duvarları içerisinde bulunuyordu ve buna rağmen Kiropolis savunucularının sayısı yaklaşık olarak yalnızca 15.000 kişiydi. Sır Derya'daki Makedon kampı(muhtemelen şimdiki Nav köyü yakınlarında) ile Şehristan arasında beş şehir vardı fakat onlardan yalnızca birinin, İskender'in karargâhına yakın olan Gaza'nın adı verilir. Gaza, Şehristan'dan Hocend'e giden yol üzerinde bulunan, aşağı yukarı ikisine de aynı mesafede olan muhtemelen şimdiki Gazan Darak Köyünün olduğu Basmanda- Su havzasındaki Arap coğrafyacılarının Gazak şehri ile örtüştürülür.

39

Şehirlerle birlikte istihkâm edilen köyler zikredilir; Bessus Soğdlar tarafından terk edildi ve Aleksandr'ın geçiş bölgesinden dört günlük (geçiş büyük ihtimale Kelif yakınlarında gerçekleşti) bir yolda olan Amu Derya'nın kuzeyindeki bölgede kapılı duvarlarla çevrili küçük bir köyde Makedon birliği tarafından esir alındı. Zerefşan'daki bölgenin Makedonlar tarafından boşaltılması sırasında Barbarların akın ettiği istihkâmlardan (erymata) da bahsedilir. İskender'in görüştüğü kahramanlar (proteuontes) halk topluluklarından ayrılır. M.Ö. IV. Yüzyılda toplum yapısının, Arapların VII. Yüzyılda karşılaştıkları istihkâm edilen şatolarda yaşayan toprak aristokrasisi hâkimiyeti ile aynı olması oldukça muhtemeldir.⁴⁰

Yine İran kökenli olan göçebe Sakalar çiftçi Soğdların karşıtıdır. Yerli ve göçebe unsurlar arasındaki bölgenin dağılımı, genellikle ekili alanla ile bozkır arasındaki sınırlar hakkında net bilgiler verilmez. Soğdların bölgesinin kuzey sınırı olarak Sır Derya hakkındaki düşünce dahi muhtemelen bu ırmağın kıyısında, Nav yakınlarında

³⁸ Soğd'daki hükümdar şehri Basiley hakkındaki tek bilgi Arrian'a ait eser olan "İskender Seferinde" mevcuttur (IV, 5 3). Bu bilgide metnin bozulması sonucunda (Basista adı yerine) Basiley kelimesi görülmektedir. Bkz. Monçadskaya, o "Tarskom Gorode " -B.S.

³⁹ Kiropolis ve şimdiki Gaza hakkında Bkz. Negmatov, Uruşana s. 16-23- B.S.

⁴⁰ Barthold'un bu cümlesi ile ilgili Bkz. s. 117. prim. 18.- B.S.

Sakalarla İskender arasında savaşın gerçekleşmesi üzerine dayalıdır. Tarım kültürünün şekli hakkında da oldukça az bilgi verilir. Baktriya'daki pirinç kültüründen, Murgab'daki üzüm çeşitlerinden bahsedilir fakat Soğdların bölgesindeki ürünler hakkında Yunan literatüründe hiçbir bilgiye rastlamıyoruz.

Yunan hâkimiyeti (M.Ö. IV. Yüzyıldan II. Yüzyıla kadar) kültürün ilerdeki gelişimi özellikle şehir hayatı üzerinde pek bir etki gösteremedi. İskender gibi, onun imparatorluğunun tüm Asya bölümüne hâkim olan selefleri Selevkuslar ve yaklaşık M.Ö. III. yüzyılda onlardan ayrılan, Baktriya dışında, esas itibariyle de Yunan fethi sınırlarının Hindistan bölgesine yayıldığı Soğdların bölgesine de hâkim olan Yunan-Baktriya hükümdarları tarafından da şehirler kuruldu. İskender ile ilgili Marakanda ve bazı şehirleri yıktığı fakat en az yedi tane olmak üzere başka şehirler inşa ettiği söylenir.” Selevkia” ve “Antiochia”ların kuruluşu I. Selevkos Nikator (312-280) ve oğlu I.Antiokus Soter'e (312-280) atfedilir: Antiochialardan biri Sır Derya'nın ötesinde, İskitlerin (Sakaların) ülkesinde bulunuyordu. İskender'in genellikle İskenderiye adı verilen şehri kurduğu Murgab kıyıları, I. Antikios tarafından daha çok beğenildi. Şehir barbarlar tarafından yıkıldı; onun yerine Antiokus, daha sonraları “Selevkia” adını alan, muhtemelen sonraki Merv'in yerinde “Antiochia” inşa etti. Ortasında bu şehrin yer aldığı tüm kültür vahası uzun duvarlarla- Orta Asya'da bu tür ilk yapıyla (yaklaşık 1500 stadyum 235 kilometrelik alan içerisinde) çevrildi; bu duvarların izleri İslamiyet'in ilk yıllarında henüz görülüyordu. Son Yunan- Baktriya hükümdarlarından birinin krallığı olan Eucratid (M.Ö II. yüzyıl) “Bin Şehir Krallığı” olarak adlandırıldı; onun tarafından Türkistan sınırlarında şehirlerin inşa edilip edilmediği ne yazık ki belli değildir.

İskender'in ve Yunan- Baktriya hükümdarlarının Hindistan bölgesine hareketiyle bu bölge ve Orta Asya bölgeleri arasında eskisinden daha sıkı bir kültür ilişkisi meydana geldi. İskender'in ilk olarak İndus havzasındaki Poros ile savaşı sırasında mücadele etmek zorunda kaldığı savaş filleri Ön Asya'da yaygınlık kazandı; Yunan- Baktriya hükümdarı Euthydemus'un da az bir fili vardı fakat 206 yılındaki anlaşmaya göre onları Selevkus hükümdarı III. Büyük Antiokus'a (223-187) vermek zorunda kaldı. Anlaşma Büyük Antiokus'un Euthydemus'un başkenti Baktriya' üzerine gerçekleştirdiği uzun süreli kuşatmanın ardından yapıldı. Göçebelerin Orta Asya tarihindeki önemi hakkında açık olarak şahitlik eden bu görüşmelerle ilgili hikâye ilginçtir. Euthydemus en sonunda

yalnızca Euthydemus'un değil Antiokus'un da devletinin çöküşüne sebep olan göçebeler için tehdit çağrısında bulundu.

M.Ö. II. Yüzyılda Orta Asya'nın kültür bölgeleri, tarihte ilk bilinen göçebe imparatorluğunun Çin sınırlarında ortaya çıkması ve bunun bir kaç halkın doğudan batıya göç etmesine neden olmasıyla ilişkili olarak daha çok uzak göçebe halkın istilasına maruz kaldı. Göçebe imparatorluğu, adı Çince transkriptte Hunnu şeklinde verilen ve birkaç asır sonra Avrupa'da Hunlar adı altında ünlenen halk tarafından meydana getirildi. M.Ö. II. Yüzyılın ilk yarısında Hunlar tarafından mağlup edilen ve onlar tarafından uzağa, batıya itilen halklar Çin kaynaklarında Usun ve Yüeçi daha öncesinde de Yüeşi adı altında zikredilirler. Onlardan Usunlar, öncesinde Sakaları kovan Yüeçileri daha batıya itip şimdiki Semireçye bölgesinde yer aldılar; Çinliler Yüeçileri M. Ö. II. yüzyılın sonlarında Amu Derya'nın kuzey tarafında, eski Buhara hanlığı sınırlarında buldu. Onlar sonraki yüzyılda buradan biraz daha güneye hareket ettiler ve Afganistan ve Hindistan sınırlarındaki son Yunan hâkimiyetlerini ortadan kaldırdılar.

Yüeşi transkripsiyonu bazı araştırmacıların görüşüne, göre sonraları çoğul olarak Kuşan şeklinde batıda ünlenen halk adı Kuşi'yi gösterir. Aynı halk Toharlar (Çince transkriptte Tuholo olarak da adlandırıldı); Toharlar Yunan kaynaklarında da Yunan- Baktriya hükümdarlığının fatihleri arasında zikredilirler, Amu Derya nehrinin yukarısındaki bölge, etnografik kökeninin çoktan unutulduğu daha İslamiyet'in ilk yıllarında coğrafi terim olarak mevcut olan Toharistan adını onlardan aldı. Toharistan kelimesi, halkın Toharlar adını kullandığını düşünmeye zorlar; sonraları bu halk Budizm'i kabul ettiğinde ve Budist din literatürü bölümünü kendi diline çevirdiğinde bu literatür dili Toharca olarak da adlandırıldı. Tohar adının daha çok etnografik, Kuşi veya Kuşanlar adının ise siyasi olması oldukça muhtemeldir. Toharların dili hakkındaki bilgiler bu halkın İran kabilesine mensup olduğunu gösterir.⁴¹

M. Ö. II. Yüzyılda doğuda Ebi Nur'a geniş bir bölgeyi, batıda Fergana'ya kadar, Kaşgar'ın kuzeyindeki bölgeleri işgal eden Usunların kökeni şimdiye kadar açıklanmadı. İlk vatanlarında, Seyhun nehri havzasında (Çin eyaleti Kansuda) Yüeçi ve Usunlar doğrudan komşulardı; Çinliler Türkistan'da Yüeçi ve Usunların toprakları

⁴¹ Barthold'un düzeltmesi: Toharların dili adı altında burada Alman ve Fransız uzmanların artık Toharskni terimine atıfta bulunduğu " Dil I" (Kuça Dili) " değil Dil II" (Hoten Dili) dir.

arasına, Fergana'nın kuzey batı bölgesine adı yalnızca Çince transkriptte Kangyuy⁴² olarak bilinen halkın bölgesini yerleştirirler. İran din literatüründe etnografik değil yalnızca coğrafi bir terim olarak Kanga adıyla karşılaşılır; Kangha ülkesi, Sır Derya'nın orta bölümüne diğer bir ifadeyle Çince bilgilere göre Kanglılar'ın yaşadığı bölgeye yerleştirilir.⁴³ Yüeci ve Usunlar gibi Kanglılar da göçebe bir yaşam sürdürdüler; onların komşularıyla aynı dönemde Türkistan'a gelip gelmediğinden veya onlardan önce orada yaşayıp yaşamadıklarından bahsedilmez. Kanglıların kuzey batısında Aral ve Hazar denizi civarındaki bölgede yaşayan diğer göçebe halk Yanchai ile ilgili aynı şekilde Çince bilgilere atıfta bulunulur. Çinliler bu halkın isminin Alanya olarak değiştirilmesinden bahsederler. Söz konusu klasik yazarların İran halklarından biri olan As veya Alanlardır; Alanlar kelimesinin klasik literatürde de yalnızca I. Yüzyıldan itibaren görülür

Çinlilerin “Batı ülkesini” veya Türkistan'ı keşfetmesi orada Hunlara karşı ittifaklar bulma isteğine neden oldu; bu yüzden asıl dikkatlerini göçebe halklar üzerine yönelttiler. Böyle bir yardım yerleşik halklardan daha ziyade göçebe halklardan beklenebilirdi. Ancak Yunan yazarlar tarafından hiçbir şeyin bahsedilmediği ve İskender'in ulaşmadığı kültür bölgeleri, özellikle Fergana ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler verilir. Salt tarımsal kültürden dolayı M.Ö. II. Yüzyılda Fergana'da yaklaşık 70 şehir veya köy vardı; Ferganalılar altın ve gümüşten eşyalar ve demirden silahlar yapmayı yalnızca Çinlilerden öğrendiler. (Eğer bu bilgi doğru ise, Yunan- Baktriya hükümdarları döneminde Fergana'nın Yunan etkisine maruz kalmadığı sonucu çıkarılabilir). Pirinç ve Buğday ekimi gibi çiftçilik dışında Ferganalılar üzümculük ve yonca kültürü ile meşgul oldular; üzümden şarap yapıldı; Yunanlılar'ın Tecen'de olduğu gibi Çinliler de Fergan'da aynı şekilde şarap saklama yöntemi buldular; Çinliler şarabın bozulmadan onlarca yıl saklandığından, Yunanlılar şarabın yaklaşık üç kuşak saklanabildiği fiçilerden bahsederler. Böylece, Hindistan'dan sonra Çin'in kültür hayatı üzerinde etki gösteren muhtemelen ilk ülke Fergana'da Çinliler ilk olarak üzümculük ve yonca kültürüyle tanıştılar. O zamanlar Fergana'nın ana şehri, daha Arap fethi

⁴² Şimdiki Transkripsiyon- Kantzyuy.

⁴³ Kangyuy'un böyle bir lokalizasyonu Kangyuy'u Harizm ile özdeşleştiren S. P. Tolstov tarafından yürütülür :bkz Tolstov, Drevniy Horezm s. 20-25; yine onun eseri Po Sledam s. 145 vd; Rabota HAAE 1949-1953 s.72-73. Fakat Sır Derya'nın orta bölümündeki Kangyuy'un lokalizasyonu şimdiki pek çok araştırmacı tarafından daha kabul edilebilir sayılmaktadır. Kangyuy'un lokalizasyonuna farklı bakışlarla ilgili bkz. Staviskiy, O Severniy Granitah s. 113.- B.S.

döneminde bu önemini koruyan bölgenin kuzey kısmındaki Kuşaniye veya Kasan şehriydi.⁴⁴

Yunanlıların Bakktriya ve Soğdların bölgesinde buldukları gibi Çinlilerde Fergana’da, göçebelerin gelenekleriyle, halkın geleneklerinde benzerlik buldular. Ferganalılar ok ve mızraklarla silahlandılar ayrıca atlı atışta ustaydılar. Buradan, Ferganadaki tarım kültürünün nispeten yeni kökenli olduğu sonucu çıkarılabilir⁴⁵. Bölgenin nüfus sayısı Çince bilgilere göre 300.000 kişiydi. Bu rakamı doğru kabul etmek mümkün olsaydı, rakam şimdiki döneme nispeten nüfus yoğunluğunun az olduğunu gösterirdi.

Fergana’da Çinlilerin “Doru” adını verdikleri, muhtemelen göçebelerde dahi bulunmayan atların özel bir türü vardı. Çin imparatoru Usunlardan çok sayıda at aldı. Fakat Fergana hâkimine “Doru” atlardan yollaması ricasında bulundu. Fergana ve Çin arasındaki askeri mücadeleler bile bu toprak üzerinde gerçekleşti; bu olaylar hakkındaki bilgiler arasında gerek Çinlilerin ana şehirden (Kasan) ⁴⁶su götürdükleri gerek de Qin hanedanlığından buraya şehirde daha önce bulunmayan kuyular kazabilen insanların gelmesi hakkındaki hikâye ilginçtir; bu hikâyeden, tüm Çin’i (M.Ö II. yüzyılda bir sonraki Han hanedanlığı hüküm sürdü.) kendi hâkimiyeti altında birleştiren ilk tarihi hanedanlık olan Qin hanedanlığının adının Hindistan ve daha sonraları Avrupa ve İslâm dünyasında olduğu gibi (255-206) Orta Asya’da da ülke olarak Çin’i ifade etmek için coğrafi terim olduğu anlaşılır.

Zerefşan ve Türkistan’ın diğer bölgelerindeki tarım kültürü hakkında Çinlilerin bilgileri oldukça azdır. Bilindiği gibi Usunların ülkesinde hiç çiftçi nüfusu yoktu; fakat beş küçük toprağın Kanglılara tabi edilmesi hakkındaki bilgi büyük olasılıkla tarım bölgelerine atfedilir; Suse, Fumu veya Fumo, Yoni, Gi, ve Yuegyan.⁴⁷ Sonraki dönemin Çinli âlimlerinin belirttiği gibi eski Çince kaynakları bu terimleri altında Şehrisebz, Zerefşan’da Kette Kurgan yakınlarındaki Kuşaniye, Taşkent, Buhara, ve Gürgenç

⁴⁴ Çin kaynaklarına göre M.Ö II-I yüzyılda Fergana’nın (Davan) başkenti Erşi şehri idi; Guyşan (Kuşaniye- Kasan) şehrinin ileri sürülmesi daha sonraki bir döneme aittir. Bkz: Bernştam, Drevnyaya Fergana s. 9-19; keza Bernştam’ın İstoriko- Arheologičeskie Očerki, s. 217, 222-230, 232-244.- B.S.

⁴⁵ Fergana Tarımının kadimliği hakkında Yeni Materyal bkz. Zadneprovskiy, Drevnezemledelçaskaya Kultura Ferganı.- B.S.

⁴⁶ Barthold burada M.Ö II. yüzyılda Kasan şehrini Fergana’nın başkenti olarak adlandıran sonraki Çinli yorumcuların yanlış kanaatini tekrarlamaktadır. Bkz ;Biçurin Sobranie Svedeniy III, prim. 2. Eski Çinli yazarların bilgilerine göre de (M.Ö II. yüzyıl sonundaki) savaş sırasında da Erşi şehri Davan’ın başkentiydi. Bkz. Biçurin Sobraniye Svedeniy III, 24-29. Krş. Kyuner, Kitayskie İzvestiya s. 122-129. Bkz. Age prim. 7- B.S.

⁴⁷ Son üç ismin şimdiki Transkripti: Yoyni, Tzi ve Yuetzyan.

şehriyle birlikte Harizm'in kuzey bölümünü anlamak gerekir. Bu örtüştürme Avrupa bilimi tarafından da kabul edildi.⁴⁸ Dolayısıyla Soğd halkının büyük bir kısmı, Yunan-Baktriya hükümdarlarının hâkimiyetinden çıkıp siyasi bir birliği olmamasına, güneyde Yüeçilere, kuzeyde Hunlara tâbi olmasına rağmen Harizmlileri de kendisine tâbi kılan Kanglı göçbelerinin hâkimiyeti altına girdi. Kanglılar Yüeçilerle sıkı bir ilişki içinde bulunarak bir süre sonra muhtemelen büyük bir siyasi önem kazandılar. “Han hanedanlığının eski dönem Çince tarihi -Han-şu'ya” göre (M.Ö 206-25) Alan halkının askeri kuvvetleri Kanglıların kuvvetinden üstündü; “Han hanedanlığının sonraki dönem tarihi”(25-220) ise tam tersine Alanların Kanglılara tabi olmasından bahseder.⁴⁹ Kanglılara tabi olan Zerefşan'daki toprakların ana şehrinin Semerkand'ın yerinde değil Kette Kurgan yakınlarında olduğunu, Marakanda'nın İskender tarafından yıkıldığı hakkındaki Yunan bilgilerinin teyit ettiği görülebilir.

Şimdi Türkistan'a dâhil olan ülkenin bir kısmı, özellikle Türkmenistan Çin kaynaklarında Ansi adı altında zikredilen Partların hâkimiyeti altında bulunuyordu; Arşakiler hanedanlığının adı bu transkripsiyon (bazı Sinologların ifadelerine göre mukabil hiyerogliflerin ilk telaffuzu Ansak'dı) ile gösterilir. Çinliler, Ansi devletinin diğerlerinden daha güçlü olduğunu ve devletin Yüeçi ve Kanglıların topraklarıyla sınır olduğunu biliyorlardı fakat onlar Partlar ve komşuları arasındaki askeri mücadeleler hakkında hiçbir şey bahsetmezler; Part hükümdarı II. Artaban'ın M.Ö. 124 yılında Toharlarla savaştığını ve sonraları Partların daha önceleri Yunan –Baktriyalılardan olduğu gibi Toharların da birkaç bölgesini aldıklarını yalnızca Yunan kaynaklarından öğreniyoruz. Arşakiler topraklarında Çin elçilerine gösterilen kabul bu handanlığın büyük gücü ile uygunluk gösterir; elçiliği karşılamaya 20.000 kişilik birlik gönderildi. Partlar M.Ö II. yüzyılda Çin'den Ön Asya'ya açılan kervan yolundan diğer halklara göre daha iyi yararlanabildiler ayrıca Çin ve Roma İmparatorluğu arasındaki ticarete araçların karlı rolünü kendileri adına muhafaza ettiler. Arşakilerin Roma ile ilişkilerinin aynı şekilde, Çin elçilerinin kabul edildiği hükümdar II Mitridat döneminde (124-87)

⁴⁸ Bu özdeşleştirmeden şimdi yalnızca Yuetzyan= Gürgen= Harezmi genel bir kabul görebilir. Geri kalan dört toprağın lokalizasyonu tartışmalıdır. Onların Sır Derya'nın ortasındaki bölgeye yerleştirilmesi gerekebilir. Bkz. Bernştam, İstoriko- Arheologičeskie Očerki, s. 208-216- B. S.

⁴⁹ Barthold'un bu düşüncesi net değildir. Kanglıların kuvvetinin Alanlardan üstün olduğu hakkındaki bilgi “Erken Dönem Han Hanedanlığı tarihinde değil, “Şi, Tzi” de mevcuttur. (bkz. Biçurin, Sobranie Svedeniy, III, 6). Yine “Erken dönem Han Hanedanlığı Tarihine” göre (bkz. Biçurin, Sobranie Svedeniy, III, 56- 59)Kanglıların 120.000 Alanların ise 100.000 askeri vardı. Nitekinm Alanlar o dönemde Kanglılardan daha zayıftı. Kanglıların Alanlar tarafından tâbi edilmesi hakkında bkz.” Geç Dönem Han Hanedanlığı Tarihi” – Biçurin, Sobranie Svedeniy, III, 121- B. S.

başlaması dikkat çekicidir. Part hükümdarı II. Mitridat, Uzak Doğu'nun güçlü devleti ile olduğu gibi batının dünya imparatorluğu ile de ilişkileri olan dünya tarihindeki ilk hükümdardı. Çin kaynaklarında Yüeci ve diğerleri hakkındaki hikâyelerde değil toprakları Amu Derya, muhtemelen Çarcuy yakınlarına kadar ulaşan yalnızca Partlar hakkındaki hikâyelerde Amu Derya'daki seferden bahsedilmesi gerçeği de Partların ticari ilgilerine tanıklık eder.

Yunan- Baktriya hükümdarlığının çöküşü, Türkistan tarihinde Yunan yazarların fütuhatlarını Hindistan bölgesine yönelten Asya kökenli (İskit) göçebelere İndo –İskitler adını verdiği pek de doğru olmayan terminolojiyle İndo – İskit denilebilecek yeni bir dönemi başlattı. Birkaç halkın kuzeyden güneye hareketi, Hindistan il daha sıkı ilişkiler ve Çin ile bir yandan Ön Asya ve Avrupa diğer yandan başka bir ülke ile arasında, Türkistan'da sanayi ticaretin gelişimi üzerinde etki gösteremeyen kervan ticaretinin ortaya çıkışı bu dönem tarihinin esas gerçekleridir.

Halkların Türkistan'ın kültür bölgelerini geçerek kuzeyden güneye olan hareketleri her zaman olduğu gibi yalnızca, göçebelerin bozkırdan geçip doğudan batıya gerçekleştirdikleri daha sık ve önemli olan göçlerinin sonucuydu; Orta Asya bozkırlarında görülen göçebe ordalarının bir kısmı buradan güneye hareket etti ve bu son hareketin siyasi sonucu nispeten önemsizdi. İlk Çin elçileri Yüecilerin esas ordasını Amu Derya'nın kuzey kıyısında buldu; daha sonra Yüecilerin hükümdarları Afganistan ve Hindistan'da yaşadılar; onların kuzey komşuları Kanglıların ana karargâhı ilk Çince bilgilerin onun Jin hanedanlığı (265-419) döneminde bulunduğu Şhrisebz bölgesine kadar yerleştirdiği Fergana'nın kuzeyindeki bölgeden taşındı. Fakat Yüeci ve Kanglıların toprakları arasındaki sınır muhtemelen aynı kaldı; Şhrisebz bölgesi M.Ö. II. Yüzyılda da Kanglılara bağlıydı⁵⁰; Yüecilerin Fergana'nın güneyindeki topraklarıyla sınır olduğu için Afganistan ve Hindistan'ın bölgelerinin onlar tarafından fethedilmesinden sonra da, Amu Derya'nın kuzeyindeki bölge veya eski Buhara Hanlığının doğu bölgesi Yüecilerin hâkimiyeti altında kaldı. M.Ö I. Yüzyılda Kanglılar ve onların kuzey doğu komşuları Usunlar arasında savaş gerçekleşti; Kanglılar onların yardımıyla Usunları yenmeyi umarak kendi yanlarına 3000 kişilik Hun birliği aldılar; bundan dolayı Hunların düşmanları ve Usunların ittifakları olan Çinliler M.Ö 36 yılında Kanglıların ülkesine yürüyüşe geçtiler ve Hunları ortadan kaldırdılar. Kanglılar daha

⁵⁰ Kanglılar tarafından hâkimiyet altına alınan topraklardan biri Suse'nin Şhrisebz ile özdeşleştirilmesi Hipoteze dayandığı için Barthold'un bu düşüncesi tartışmalıdır; krş s. 177, prim 11. B.S.

sonraları da Çinlilerin düşmanları olarak kaldılar; I.Yüzyılın sonunda Çin komutanı Ban Cao'nun karşısında Kaşgar yöneticisine askeri yardımda bulundular.

Hunların esas kütlesi Orta Asya bozkırından geçerek hareketini batıya ilerletti ve I. Yüzyılın sonunda Avrupa'nın doğu sınırlarına kadar ulaştı. Çinlilerin raporlarına göre eğer Hunlar VI. yüzyılda ortaya çıkan Türklerin atası olsaydı, onların obalarının batı sınırı bu dönemde Ural ve Volga arasında olurdu; Volga Batlamyus tarafından yalnızca Fince Ra, Ural - Türkçe Daiks (Yayık)⁵¹ adıyla bilinir. Hunların bir kısmı Kırgız bozkırlarında kaldı; henüz IV. ve V. yüzyılda Usunların kuzeyindeki ülkede yaşayan bu Hunlar XV. yüzyılda dâhil olmak üzere bu ülkenin Asya'sına sahip oldular. Yüeban hareketi hakkındaki doğrudan bilgiler diğer göçebelerden daha ötedeydi; Çince bilgilerde onlar hakkında ilk olarak yağmur ve fırtına getirebilen büyücüler hakkındaki efsaneye rastlıyoruz. Aynı efsanevi motife (Büyü, Yada veya Nefrit taşı olayıyla açıklandı) XV. yüzyılı da kapsayan Orta Asya tarihinin olayları hakkındaki hikayelerde rastlıyoruz. Yüebanların güneye hareketleri hakkında doğrudan bilgiler yoktur fakat onların arasından, İran sınırlarına kadar ulaşan ve IV-V. yüzyılda gerek İranlıların düşmanları gerek Romalılarla mücadelede onların ittifakları olarak zikredilen klasik yazarlar ve İran'ın kutsal kitabındaki (Avesta) Hionidlerin çıktığı fikri ileri sürüldü. Yüebanlar muhtemelen yavaş yavaş onlarla düşman olan, adı Çince şekilde Jujan veya Juan Juan şeklinde verilen Doğu Asya halkı tarafından güneye itildi. Jujanlar topraklarını batıya yaydı ve bu arada da Usunları Semireçye'nin ovasından dağlara sürdüler. Juanların baskısıyla yine V. yüzyılda Yunanlıların Eftalitler veya Abdeller, Çinlilerin Yeda,⁵² daha sonraları Arapların Haytal adıyla bildikleri halkın güneye hareketi meydana geldi. Aynı halk için muhtemelen siyasi sıfat nedeniyle Hunlar adı yaygınlaştırıldı; sıklıkla karşılaşılan Ak Hunlar terimi, Eftalit ve Hunların etnografik manada aynı halk sayılmadığını gösterir. Eftalitlerin doğuda kalan Yüecilerin kabilesi arasından çıkması oldukça muhtemeldir. Romalı yazar Prisk V. yüzyılda Eftalitleri Kidar hükümdarlığının adıyla “Kidarit Hunları” olarak adlandırdı. Bu Kidar hükümdarı Çin tarihinde Yüecilerin lideri olarak zikredilir; dolayısıyla da Kuşan adı klasik yazarlar tarafından Eftalitlere yayıldı. Yüeciler gibi Eftalitler de Amu Derya kıyısını sevdiler; onların başkentleri Bedeşan'daydı, ve topraklarını buradan güneye, Kabul ve İndus'a

⁵¹ Doğu Avrupa, Kafkasya Orta Asya hakkındaki özel çalışma Batlamyus ve diğer antik yazarların coğrafi bilgilerine atfedilir: Elnitkiy, Znaniya Drevnih.- B. S.

⁵² Doğrusu: Yada- Yu. B.

kadar genişlettiler; 544 yılında Hint kinyazlarının birlikleri tarafından ortadan kaldırıldılar. Hindistanlıların da Yunanlılar ve Romalılar gibi Eftalitlere Hunlar adını vermesi dikkat çekicidir. Çinliler Eftalitler tarafından tâbi edilen halklar arasında Kanglıların adını verir; Yunan kaynaklarından, 563 -567 arasında gerçekleşen Eftalit devletinin çöküşüne kadar Soğdların onların hâkimiyeti altında kaldıkları, daha sonra da muzaffer Türklere tâbi oldukları görülür.⁵³

Yaklaşık VI. yüzyılda Moğolistanda Jujanların yerini alan Türkler, Moğol öncesi dönemin tüm göçebe imparatorluklarından en güçlüsünü kurdular; yine VI. yüzyılda Türk orduları aynı zamanda da Bizans, İran ve Çin sınırlarında faaliyet gösterdiler. Fakat Türk imparatorluğu devlet bakımından, daha sonraları Cengiz Han imparatorluğunda olduğu gibi siyasi bir bütünlük teşkil etmedi. İmparatorluğun kurucuları aslında birbirinden bağımsız olan iki kardeşti; onlardan sonra imparatorluk hızla birkaç devlete ayrıldı. Orta Asya’da Türkler Yüceği ve Eftalitlerin tersine, kültür bölgelerini kendilerine tabi kılmalarına ve bu bölgelerden bazılarına Türk kökenli kinyazları oturtmalarına rağmen bozkırlarda Usunların eski topraklarında kaldılar; bununla birlikte Türklerin en güçlü olduğu dönemde, yaklaşık 630 yılında onların hâkimiyeti daha öncesinde Eftalitlerin hâkimiyeti gibi İndus’a kadar yayıldı. Amu Derya nehri Türk göçebe imparatorluğu ile İran devleti Sasani hanedanlığı arasında sınır sayıldı; Amu Derya’nın ötesindeki bölgeler İranlılar için Türkistan veya “Türklerin ülkesi” oldu. Çinliler Orta Asya’da Türklerin hâkimiyetine son verdi. Türklerin Orta Asya’daki hâkimiyeti Çinliler tarafından sonlandırdı. Türklerin Çinliler tarafından uğratıldıkları bir dizi yenilgiden sonra Türkistan’ın kültür bölgelerinin de dâhil olduğu Orta Asya’daki tüm eski Türk toprakları sözde Çin’e geçti.⁵⁴ VII. Yüzyılın sonunda Türkistan’da yeniden bağımsız Türk kağanları görüldü fakat bu dönemde Yunanlıların batıdan gerçekleştirdikleri fetih hareketlerinden sonra, VIII. yüzyılda Türkler üzerinde olduğu gibi Çinliler üzerinde de tam bir zafer kazanan Arapların hareketleri başladı.

Birkaç halkın Hindistan bölgesine hareketi Hint kültürü ile yakınlaşma üzerinde etki gösteremedi; bu yakınlaşmasının esas sonucu Budizm’in yayılmasıydı. Bilindiği gibi Budizm Yüceğilerin istilasını döneminde Amu Derya’nın ne kuzeyindeki ne de güneyindeki bölgelerde yayıldı; Yunanlılar onunla ilk olarak Hindukuş’un güneyindeki

⁵³ Hionid ve Eftalitler hakkında bkz: Ghirsman, Les Chionotes- Hephtalites; Enoki, Nationality. Krş. Oçerki İstorii SSSR. III- IX vv, s. 338- 353- B. S.

⁵⁴ Türkler hakkında daha ayrıntılı olarak bkz. s. 31 vd.- B.S.

bölgede tanıştılar. Yunanlılar tarafından oluşturulan Budist sanatına, daha sonraları Eftalit ve Yüecilerin hâkimiyeti altında kalan Kabul'ün aşağı kısmındaki bölgenin adıyla “Kandehar” adı verilir. Düşünüldüğü gibi, Yüecilerin siyasi gücü Hint harflerinden (Haroşti)⁵⁵ ve lehçelerinden biriyle birlikte bu sanatın gelişimine katkı sağladı; bu lehçe Hoten'den Lob Nor'a kadar olan bölgede resmi yazı işlerinin dili oldu. Yüeciler arasında Budizm ile ilgili ilk bilgi, II. yüzyılda Yüeci elçisinin Çin'e gelişi hakkında birkaç Budist Sutralarının metinlerini sözlü olarak bildiren hikâye; fakat bu hikâye daha geç dönemdeki kaynakta nakledilir (III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başı) ve şüphe uyandırır. Budistlerin daha sonra kendi dinlerinin esas başarılarını Yüeci hükümdarı Kanişka'nın adıyla bağdaştırdığı bu hükümdarın saltanat dönemi şimdiye kadar tartışmalı olarak kalır. Şimdiye kadar Orta Asya'da bulunan Budist dokümanlarından en eskisi 269 yılına aittir; biraz daha önceki dönemde, 220 yılında varlığı sona eren Çin Han hanedanlığının paralarının bulunduğu Budist yapılarına işaret edilir.”Han hanedanlığının sonraki dönem tarihi” yalnızca Hindistan'daki Budizm'den bahseder. Türkistan halkının dini inançları hakkındaki genellikle Çin bilgileri son derece azdır. Semerkand'da Budizm'e dair ilk bilgiler, batı kökenli dinler tarafından Budizm'in uzaklaştırılmaya başladığı VII. yüzyılın başına aittir; Suan Tzan 630 yılında Semerkand'da iki Budist manastırı gördü fakat ikisi de boştu; Budizm'in muhtemelen yalnızca İslamiyet tarafından uzaklaştırıldığı Amu Derya'nın iki tarafındaki Yüecilerin önceki doğrudan toprakları dışında, Türkistan'ın diğer bölgelerinde yine Budistler yoktu.⁵⁶ Eftalitlerin ana şehrinde pek çok Budist tapınağı ve dikilitaş vardı; fakat Eftalitler Budist değildi; Türkistan'da Eftalitlerin hâkimiyetinin kendilerine geçtiği bu Türkler, bilindiği gibi Budist propagandasından hiç etkilenmediler. Hindistan ile ne kadar yakınlığın diğer bölgelerin yaşamı, özellikle de tarım kültürü üzerinde etkili olduğu konusu tamamen belirsizdir. V. Yüzyıldaki bilgiler ilk olarak Kaşka Derya ve Zerefşan'daki pirinç kültüründen bahseder fakat onun daha önce var olmasından şüphe duyulmayabilir. Pamuk kültürü Orta Asya'dan Çin'e taşındı yalnız bu kültürden sadece şimdiki Çin Türkistan bölgesinin tasvirinde bahsedilir; İslâm öncesi için dönem şimdiki Türkistan Cumhuriyetine dâhil olan bölgelerde pamuk yetiştirmeye dair hiç bir bilgiye sahip değiliz.

⁵⁵ Karoşti

⁵⁶ Sovyet arkeologların çalışmaları neticesinde Orta Asya'nın farklı bölgelerinde yaklaşık 10 tane Budist heykeli bulunmuştur. Bkz. Kızlasov, Ak Beşim; Ziyablin, Vtaroy Buddiyskiy Hıram; Bulatova- Levina Buddiyskiy Hıram- S.B.

Muhtemelen M.Ö. II. yüzyılda Uzak ve Yakın Doğu ülkeleri arasında açılan kervan yolu Türkistan'da maddi ve manevi kültürün başarıları için daha büyük bir öneme sahipti. O dönemde yüksek duvarın Lob Nor havzası tarafında sona erdiği Ceyhun'daki bölgede M.Ö I yüzyılın ilk on yılına ait Orta Asya İran lehçelerinden biriyle yazılan iş belgeleri bu ilişkilerin ilk maddi eseridir.⁵⁷ Bu belgelerin dili, Orta Asya'da bulunan daha sonraki (onlar VII. yüzyıla aittir) Budist, Maniheizt ve Hristiyan dini literatürler eserlerinin diliyle örtüştürülür. Bu dil biliminde, XI. yüzyıl İslâm âlimi Biruni'nin bahsettiği Türkistan'ın İslam öncesi iki literatür dilinden birinin adıyla "Soğdca" adını aldı. Biruni Soğd ve Harizmlilerin takvimiyle ilgili bilgiler verir bununla birlikte Soğd takviminin terimleri Orta Asya'da bulunan eserlerin terimleriyle örtüştü. Bu buluntuların yeri şimdiye kadar yalnızca Çin Türkistan bölgesiydi,⁵⁸ Merhum Fransız İranist Goto tarafından Soğd dilinin Semerkand'dan Çin'e kadar tüm bölgeye yayıldığı görüşü ileri sürüldü. Arap fethi öncesindeki dönem için, tam anlamıyla Soğdlar veya Zerefşan kıyılarının halkı tarafından Lob Nor'un kıyıları ve Tiyen Şan'ın doğu kısmının havzaları gibi uzak bölgelerde kurulan kolonilerle ilgili Çin gibi İslam bilgilerine de doğrudan sahibiz.⁵⁹

Soğd belgelerinin en eski alfabesi, yavaş yavaş Ön Asya'dan İran'ı geçerek doğuya yayılan Semitik veya daha kesin olarak Arami kökenli alfabelere mensuptur. Bu yazı İran halkından Türklere geçti. Bildiğimiz en eski tarihli Türk yazısı- Moğolistan'da bulunan VIII. yüzyıl Türk hanlarının yazıtıdır; tarihli olmayan yazıtların bazılarının VII. yüzyıla ait olduğunu düşünmek için dayanak vardır. Arami harfleri arasında bildiğimiz Arşaki paralarının yazısının bu yazıtların yazısının ilk örneği olduğu kanıtlanır;⁶⁰ bunda, Çin'in Ön Asya ile ticari ilişkilerinin tarihinde Partların sahip olduğu önem hakkındaki Çin kaynaklarının şahitliği doğrulanabilir. Eski Türk yazısı ile Soğd yazısı arasında da aynı şekilde benzerlik bulunur fakat tek benzerlik ortak kaynaktan meydana gelmeye işaret eden bir benzerliktir. Yayılması muhtemelen VIII. ve IX. yüzyıla ait olan Uygurca denilen ikinci Türk yazısı Soğd alfabesi ile daha çok ilişkilidir. Bir zamanlar Fenike harfinin Akdeniz ve Hint Okyanusu kıyıları boyunca yayılması gibi Arami harflerinin

⁵⁷ Henning tarafından ortaya koyulduğu gibi söz konusu olan belgeler M.Ö. IV. yüzyıla aittir; bkz. Henning, The date- B.S.

⁵⁸ Özellikle Soğd bölgesinde, Soğd yazısı eserlerinin ortaya çıkarılması hakkında bkz. s. 115, prim 14-B.S.

⁵⁹ Soğd kolonisi hakkında bkz. s. 114, prim.11- B. S.

⁶⁰ M. Ö I. yüzyılda Nesa'da Aramca harflerle yazılı ele geçirilen maddi belgeler şimdi ortaya çıkarılmakta ve araştırılmaktadır. Bkz. Dyakanov- Livşit Dokümenti iz Nisi: age konunun bibliyografyası.- V.R.

İranlılar ve Orta Asya Türkleri arasında yayılması şüphesiz ticari ilişkilerin gelişimiyle ilişkiliydi; sonraları bu veya diğer alfabenin kabulü aynı şekilde dinî propagandaya bağlıydı fakat bununla birlikte ne Budistlerin getirdiği Hint alfabesi ile Maniheiztlerin güzel Arami harfi ne de ilk genel Hristiyan –Süryani yazısı (Estrangelo) ile Süryani-Hristiyan ve Yakovitlerin din alfabeleri dini propagandadan bağımsız ortaya çıkan Budist, Maniheizt, Hristiyan din metinlerinin yazımında kullanılan Soğd Uygur okuma yazmasını uzaklaştıramadı. Ancak yüzyıllar sonra bu alfabenin yerini batıda Arap, Doğuda Tibet alfabesi aldı; Moğol ve Mançur alfabesi bir zamanlar var olan ticari ilişkilerin son izleridir, ayrıca Mançurlar okuma yazmalarını Moğollara, Moğollar Uygurlara, Uygurlar ise Soğdlara borçludur. Soğdların ve onların Müslüman nesilleri Sartların Orta Asya'nın kervan yolu boyuncaki kültür faaliyeti Fenikelilerin deniz ticareti yolu boyunca olan kültür faaliyetine az yer bırakır. Merhum V.P. Nalivkin' in Sartların ” az hareketliliğinden” dolayı “Orta Asya Fenikelileri” olamadığı görüşü, halkın tarihi geçmişindeki çağdaş yaşam şeklinin yanlış aktarılmasına dayanır.

Orta Asya tarihinde Çinliler tarafından M.Ö. II. yüzyılda güneyden kuzeye, Lob Nor yakınındaki yoldan Hoten, Yarkend' e dağları geçip Afganistan'a, şimdiki Sibirya demir yoluna kadar açılan ticaret esas ticaret yollarının (o zamana kadar Çin malları Orta Asya'ya Hindistan'dan geçerek girdi) yavaş yavaş yer değiştirdiği gözlemlenir. Buna göre uzak halkların bu ticarete yer alma derecesi de değişti.

İslâmiyet öncesi dönemin son yüzyıllarında doğu ve batı arasındaki ticaret yolunda olan aracılarn rolü İran ve Afganistan halkından yavaş yavaş Soğdlara ve daha kuzey halklara geçer. Çin'den ihraç edilen esas ürün ipekti. İpek ticaret yolu ile ilgili bilgiler geç dönem Han hanedanlığı çağından (25-220) itibaren başlar; “ Erken Dönem Han Hanedanlığı Tarihi” henüz ipekten bahsetmez. Partların aracı rolünü muhafaza etme, Çin ve Roma imparatorluğu arasındaki doğrudan ticari ilişkileri önemsizleştirme arzusu zikredilir. Muhtemelen bu arzu başarıya ulaştı. Yer olarak aşağı yukarı Şimdiki Kandehar'a denk gelen aynı nokta, Yunan kaynaklarına göre miladın başında bildiğimiz Part hükümdarlığı vasıtasıyla güzergâhın esas doğu noktasını ve aynı dönemde Han hanedanlığının tarihçileri tarafından açıklanan, Çin'den batı ülkelerine giden “güney yolunun” esas noktasını oluşturur. Muhtemelen Roma imparatorluğu ile Çin arasındaki doğrudan ticari ilişkilerle ilgili Batlamyus tarafından (M.Ö II. yüzyılda) selefi Marin Tirski'nin eserinden çıkarılan hikâye, I. Yüzyılın sonuna, Çinlilerin bir süreliğine

topraklarını Pamir'e kadar genişlettiği yüzyıla aittir; Marin, Latince Titianus adını da taşıyan, ipek için tüccarlarını sözde Çin'e gönderen ve onların sözlerinden geçtikleri yolları yazan Makedonyalı tüccar Maes'ten aldığı hatıraya sırasıyla atıfta bulunur. Batlamyus, Marin'in, tüccarların hikayesine güvensizlikle atıfta bulunduğu izlenimi edindi; aslında Maes'in tüccarlarının, onlar tarafından Partiya veya Baktriya'da elde edilen araştırma bilgilerine dayanarak sanki kendileri geçecekmiş gibi patronları için güzergah oluşturdıklarını düşünmek için dayanak vardır; Çin'de ticaret kervanının gelişi her zaman "elçilik" olarak kabul edildi; bu tür elçiliklere büyük önem verildi ve "Geç Dönem Han Hanedanlığı Resmi Tarihinin" Roma İmparatorluğu'nun adlandırıldığı "Daqin ülkesinden" olan elçilikle ilgili sessiz kalabilmesi düşük bir ihtimaldir. Aynı resmi tarihte, bu tüccarlarla birlikte, Roma imparatorluğundan ihraç edilen mallardan tek bir tane olmayıp, yalnızca Hindistan kökenli mallar olmasına rağmen 166 yılında Hindistan ve Annam'dan geçerek Çin'de bulunan Roma imparatorlarının elçilerinden bahsedilir. Söz konusunun, amaçlarının ilk olarak yalnızca Hindistan olduğu ve bu ülkeye geldikten sonra Çin'e yolculuk etmek için uygun şartlardan faydalanan tüccarlar olduğu aşikârdır; Budizm'in Çin'de yayılmasına etki eden Hindistan ile Çin arasındaki deniz ticaretinin başarıları tam olarak bu döneme aittir. Açıkçası, Maes'in tüccarları siyasi zamanın uygun şartlarından faydalandığı takdirde (Çin silahının başarılarıyla Çin sınırının batıya ilerlediği) elçilikle ilgili aynı hikâye resmi tarihte görülürdü. Siyasi olaylar her halükarda Çin ve Maes'in adamlarının ulaştığı bölgeler arasındaki ilişkilere yansımak ve onların bilgi toplamasını kolaylaştırmak zorundaydı.

Maes'in adamlarının güzergâhı Miladi tarihin başlangıcındaki güzergâhtan biraz ayrılır; "nehir üzerindeki Antiochia'ya" veya Murgab'ın yukarısındaki Merverud'a, buradan güneye, Herat'a Kandehar'a giden yol yerine artık " Margiana Antiochia'sına" veya Merv'e, buradan güneydoğuya Baktra'ya (Belh) Baktra'dan Sakalara dâhil olan Komedlerin dağ ülkesini geçerek Batı'ya giden yol tarif edilir; Soğdiana'dan bir yol Baktra'dan bir yolla bu ülkede birleşti; boğaz geçildikten sonra, ovaya çıkışın sonunda taş kule bulunuyordu; Batlamyus bu kulenin 5 derece daha doğusuna, aynı enleme, Serlerin (Çinlilerin) ülkesine "başlangıç noktasını" (hormetarion) yerleştirir. İslâm coğrafyacılarının Kumed, Çinli gezginlerin Tzyuymito şehri şüphesiz Komedlerin ülkesidir. Müslümanlar bu ülkeyi Karategin'in aşağısına, Vahş nehri üzerine yerleştirir; Çinlilerin raporlarına göre, Huttal'dan Şugnan'a giden yolda Kumed'den geçildiği için

muhtemelen Darvaz ve Bedehşan'ın kuzey bölümü ona dâhildi. Muhtemelen I. Yüzyılda da Baktra'dan Kumed'e Huttal'dan geçilerek gidilirdi; Kulab'ın biraz daha güneyinde bulunan Arap coğrafyacılarının Hulbuk şehri ile örtüşmesi mümkün olan, Batlamiyus'da Amu Derya'daki şehirlerin en doğusu olarak zikredilen Holbisina şehri bunu gösterir. "Taş kule" genellikle Daraut Kurgan yakınlarında, dağlardan Alay havzasına çıkışta gösterilir." Serlerin ülkesine başlangıç noktası" muhtemelen artık Çin Türkistan sınırlarında bulunuyordu.

Batlamiyus'un metninden, Soğdların Çin ile ticarete bulunmasının o zamanlar önemsiz olduğu sonucu çıkarılabilir. Amu Derya'nın yukarı havzasındaki dağ bölgelerinde Soğdiana'dan kervanların Baktra'dan kervanlara katılmasından bahsedilir; artık "Han Hanedanlığının eski dönem Tarihinde" güney yolu ile birlikte Kaşgar'dan Fergana'ya buradan Kanglı ve Alanlara giden "kuzey yolu" bilinmesine rağmen Merv'den, Çarcuy, Semerkand ve Fergana'yı geçen düz yol ve daha kuzey yollar Yunanlılarca bilinmiyordu.⁶¹ Batlamiyus'un Orta Asya şehirleri onların yerleri ile ilgili düşünceleri son derece muğlaktı; Marakanda'yı Soğdiana'ya değil, Baktriya'ya hem de bu bölgenin ana şehri Zariaspa'nın güneyine yerleştirdi. Batlamiyus Zariaspa'yı Baktriya'dan ayırır ve Zariaspa'yı 44, Baktriya'nın başkentini 41, Marakanda'yı ise kuzey enleminin 39 derece altında gösterir. Semerkand'da herhangi birinin astronomik gözlemlerinin ürününe işaret edilmediği görüşünün zaman zaman ifade edilmesine rağmen bu dönemde Semerkand'ın yerindeki şehrin varlığının en gerçeği şüpheli olduğu için Semerkand enleminin kesin tayini, bu şartlarda oldukça rastlantı olarak kabul edilmeli.

İpek dışında Pilinius'ta (I yüzyıl) kaliteli olarak adlandırılan demir Çin'den ihraç edilen üründü; Fergana'da daha İslâm'ın ilk yıllarında mevcut olan silah ürünü ve metal endüstrisi Çin'in etkisiyle ortaya çıktı. Orta Asya'da batıyla Cam endüstrisi ticaretine başlandı ve bu arkeolojik buluntularla olduğu gibi Çin bilgileriyle de ortaya koyuldu. "Renkli Camlar" "Geç Dönem Han Hanedanlığı Tarihinde" Roma imparatorluğundan ihraç edilen ürünler arasında zikredilir; daha sonraki kaynaklar V. yüzyıldan başlayarak Yüceğilerin ülkesinde cam üretiminden bahsederler, hem de bu cam parlaklığı ile batı ülkelerinden ihraç edilen camdan üstündü. Çinliler Orta Asya'nın daha kuzey bölgelerinde cam üretiminden bahsetmezler. İpek ticareti ve bu ticaretin etkisiyle Orta ve batı Asya'da ipekçiliğin ortaya çıkışı ile ilgili bilgiler de oldukça azdır. Dil bilimciler

⁶¹ Çalışmada Orta Asya'dan Çin'e giden eski yollar hakkında antik ve Çinli yazarların bilgileri ayrıntılı olarak analiz edildi: Mandelştam, Materialı s. 26-85 (age. bibliografiya)- B. S.

Slavca (şelk) ipeğin Yunanca serikondan gelmesinin mümkün olmadığını, fakat iki kelimenin herhangi bir doğu dilinden alınan aynı ipek adına tekâbül ettiğini kanıtlarlar. Bu linguistik gerçek Çin'den Orta Asya'yı geçerek Doğu Avrupa'ya giden ticaret yolunun varlığını gösterir; bununla ilgili ilk güvenilir yazılı belge V. yüzyıla aittir. Batıya giden göçebeler doğuda kalan kabileleriyle zaman zaman ilişkilerini devam ettirdiği için, halkların doğudan batıya hareketi bu yolun canlanmasına katkıda bulundu. Nitekim V. yüzyılda Hun kökenli, başkenti Kansu eyaletinde şimdiki Lançcou şehrinin yerinde olan Bey Lyan⁶² hâkimiyetindeki Alanlar (Avrupa Hunları) yenen öteki Hunların ülkesinden tüccarların özel gezilerinden bahsedilir. Biraz daha güneyde, Sarı Nehir'de şimdiki Şenci ve Henan eyaletlerinde Bey Lyan Hanedanlığı ile düşman olan diğer farklı yapıdaki Yuan Vey veya Bey Vey⁶³ hanedanlığının toprakları vardı; V. yüzyılın 30'lu yıllarında bu ülkeye dokuz hükümdarın elçileri geldi. O hükümdarlardan sekizinin adı verildi: üç göçebe halkın hükümdarları- Alanlar (muhtemelen Hunlar veya vassalının hükümdarı kastedilir.) Yüeban ve Usunlar- bir de Kaşgar'ın doğusundaki Çin Türkistan bölgelerinin hükümdarlarıdır. Şimdiki Türkistan'ın kültür bölgeleri bu elçilikte yer almadı. Buradan Ticaret yolunun Doğu Rusya'dan Kırgız bozkırları⁶⁴ ve Semireçye'yi geçerek bu bölgelerin daha kuzeyine gittiği sonucu çıkarılabilir. Fakat Yuan Vey Hanedanlığının daha güney yoldaki İran'la ilişkileri vardı bununla birlikte İmparatorun, isyancıların tavsiyesi ile (muhtemelen Jujanlar) İran hükümdarının yanından hediyelerle – eğitimli fil ve diğer pahalı eşyalarla dönen Çin elçisini alı koyan Hoten Hükümdarı'na karşı memnuniyetsizliğini anlatan hikâye bu ilişkilerle ilgili tek belgedir. İran o dönemde Sasanilerin (III. –VII. yüzyıl) egemenliği altında, en parlak siyasi dönemlerinden birini geçirdi; İranlılar Roma'nın karşısında siyasi mücadelede olduğu gibi ekonomik mücadelede de üstün gelmeye başladılar; Roma İmparatorluğu, onun kervan ticaretine katılmasında etki gösteremeyen Hazar denizi kıyılarından uzaklaştırıldı; imparatorluğun limanları ile Hindistan arasındaki doğrudan ilişkiler Hazar denizi üzerinde kesildi, Hindistan ile Çin arasındaki tüm deniz ticareti de İranlıların eline geçti. Tüm bunlar, İslamiyet döneminde kesin bir şekilde ortaya çıkan, kültür üstünlüğünün Avrupa halklarından Ön Asya'ya geçişinin başlangıcıydı. İran Sasanisinin Ön Asya üzerindeki kültür etkileri ve bu etkilerin yayılma yolları az sayıdaki yazılı kaynaklara göre arkeolojik buluntularla(Sasani paralarıyla ve Sasani

⁶² Severnaya Lyan.

⁶³ Severnaya Vey

⁶⁴ Kazahskie Stepı

kapları gibi bu tür üretim araçlarıyla birlikte defineler) daha hızlı belirlenebilir; fakat Türkistan'ın kültür bölgeleriyle ilgili Çin resmi tarihinin hikâyeleri de ülkenin bu yüzyılda eskisinden değişik bir yaşam sürdüğünü sürdürdüğünü gösterir. Türkistan ile ilgili Çin bilgileri V. yüzyıldan itibaren daha ayrıntılıdır; Sır Derya, Zerefşan, Kaşga Derya ve Amu Derya havzaları için, daha sonraları İslâm coğrafyacılarında bulduğumuz aynı coğrafi isimler Çince transkripsiyonda verilir. İslâm döneminin Rustak veya kasabaları o dönemde ayrı bir prenslikti. Bu prenslikler az büyüklükte olmasına rağmen, onların hükümdarının sarayı ve başkenti ile ilgili VII. yüzyıldaki Çin bilgileri onların önemli araçlara sahip olduğunu gösterir; altın taht ve tanrıların altın heykelinden bahsedilir. Bununla birlikte tarım kültürü ile ilgili bilgiler verilir; Taşkent bölgesinde darı ve buğday ekimi ile ilgili ilk bilgiler buraya aittir. Zerefşan bölgesinin kuzeyindeki bölgelerde pirinç kültüründen bahsedilmez. Ayrıca maden zenginlikleri ile ilgili bilgiler aktarılır; Kaşga Derya'da hâlâ da bilinen kırmızı (kaya) tuzu yatakları ile ilgili bilgi ilginçtir. Çinliler bazı durumlarda ihraç ürünlerinin yerel kökenine atıfta bulunurlar; nitekim V. yüzyılda Harizmlilerin ülkesinde kehribar çıkarılmasından bahsedilir; bu bilgi muhtemelen o dönemde, IX yüzyıla kadar Baltık- Karadeniz yolundan daha büyük bir öneme sahip Baltık- Hazar denizi ticaret yolunun varlığını gösterir. Turfan hükümdarının Çin imparatoruna (VII. yüzyılda) gönderdiği Bizans cinsi köpekler gümüş tilki kürkleri gibi hediyeler kervan ticaretinin daha sonraki gelişimine tanıklık eder.⁶⁵

Zerefşan havzasındaki prenslikler siyasi ve ekonomik önemiyle diğer prenslikler arasında öne çıktı. İskender döneminden sonra Semerkand ilk kez V.yüzyılda yeniden zikredilir fakat artık tüm bölgenin ana şehri olarak adlandırılmaz. Muhtemelen o zamanlar Zerefşan'ın güneyinde, Semerkand'dan az bir uzaklıktaki Rivdad şehriyle birlikte (İslâm bilgilerine göre Semerkand Rivdad arası 1 fersah veya 6-7 km) Mayemurg prensliği üstündü. Rivdad'da İslamiyet döneminde "Soğd İhşidi" veya bütün Soğd bölgesi hükümdarının şatoları vardı. Mayemurg kuzey doğuda Struşuna (bu bölge genel olarak Hocend ve Cizek arasındaki bölgeye denk geliyordu fakat İslamiyet döneminde olduğu o zamanda da Zerefşan'ın yukarısının ona dâhil olması oldukça

⁶⁵ Bu dönemin Orta Asya'sının uluslararası ilişkiler tarihinde yeni materyaller, bkz. Staviskiy, O Mejdunarodnih Svyazah- B.S

muhtemeldir.)⁶⁶ güneybatıda Şehrisebz bölgesi ile sınırdı. V. Yüzyılda (451 yılında) yalnızca Mayemurg'dan Çin'e elçi gönderilmesi gerçeği Mayemurg'un siyasi önemine tanıklık eder. İlk olarak, Zerefşan'ın güneyindeki bölgeleri sulayan Dergam kanalı da dâhil ana kanalların başladığı Varagser köyünün (" ana baraj" şimdiki Rabat-ı Hoca) dâhil olup, Semerkand ve çevrelerinin tamamen Mayemurg'a bağlı olduğu daha İslam coğrafyacıları tarafından biliniyordu. Mayemurg'un Zerefşan havzasının diğer prenslikleri arasındaki öncelikli önemi tamamen bununla açıklanır. Fakat VII. yüzyılda hâkimiyeti Zerefşan dışındaki bölgeler dışında Kaşka Derya'daki bölgelerle, Andhoy ve Çarcuy gibi Amu Derya'nın bazı güney ve batı bölgelerine yayılan Semerkand kinyazına tabi olan Mayemurg'dan bahsedilir; Arap fethi döneminde "Soğd İhşidi" ünvanı yine Semerkand hükümdarına aitti.⁶⁷

Semerkand'ın siyasi yükselişi muhtemelen, Yunan, Çin Arap yazılı kaynakları gibi arkeolojik buluntuların da tanıklık ettiği Soğd ticareti ve kültürünün başarılarıyla ilişkiliydi. Çin ve Ön Asya arasındaki karayolu ticaretinde esas aracı olarak Soğdlarla ilgili ilk bilgiler Yunanlılara aittir. Onların bölgesinin Eftalitlerin hâkimiyetinden Türklerin hâkimiyetine geçmesinden hemen sonra (563-567 arasında Türkler Eftalitler karşısında zafer kazandı.) Soğdların Çin ipeği satışı için Pazar bulma girişimlerinden bahsedilir. Bu girişimi ilk olarak İran'da, burada başarısız olduktan sonra da Bizans'da gerçekleştirdiler; muhtemelen bu Soğdlar'ın batı ülkeleriyle ilk ticari girişimiydi; özel ipekçilik o dönemde İran'da olduğu gibi Bizans'ta da onlar için yenilikti. Soğdlu tüccarlar 567 yılının sonunda Türk elçilerle birlikte Konstantinopolis'delerdi; bu arada mukabil Bizans elçiliği Soğdların bölgesinden geçti fakat hikâyede ne bölgenin tümü, ne bazı şehirler ne de halklarla ilgili bilgiler vardı.⁶⁸

Sonraki hikâye- İmparator Yan-di'nin (605-617) elçisi Çinli Vey Tze'nin gezisi- daha açık olarak canlı ticaret faaliyetinin merkezi olarak Semerkand'dan bahseder: "halkın

⁶⁶ Tacikistan'daki Mug dağında elde edilen Soğd belgelerinin araştırılmasında Sovyet araştırmacılarının ve yukarı Zerefşan'daki arkeolojik çalışmalardan görüldüğü gibi, VII- VIII. yüzyılda bu bölgeler Struşana'ya (Uşruşana) dâhil değildi. Zerefşan havzasının orta bölümündeki Soğd topraklarıyla ilişkiliydi. Bkz. Staviskiy, Osnovnie Etapı s. 44, 46, 49.- B.S

⁶⁷ Barthold Çin ve Müslüman yazarların Mayemurg hakkındaki bilgilerini inceleyerek bazı muğlaklıkları kabul etmektedir. 451 en fazla (452) yılında (krş. Biçurin, Sobranie Svedeniy, III, 165) aslı olmayan bir şekilde Mayemurg ile bağdaştırılan Mimi Kinyazlığının hükümdarına, Çin'e elçi gönderildi. Mayemurg ilk olarak VII. yüzyılın başındaki olaylarla ilişkili olarak Çinli yazarlar tarafından Mi, Mimo, Mimohe toprağının adıyla zikredilir. Bilinen şimdiki yazılı kaynakların hepsinin analizi Barthold'un görüşünün aksine Mayemurg'un VII. VIII. yüzyılda Semerkand'da bulunduğu bahsetmeye imkân vermemektedir. Bkz. Staviskiy, İstoriçeskiya Svedeniya.- B.S.

⁶⁸ Bu elçilikle ilgili bilgilerin ayrıntılı olayı bkz. Pitulevskaya, Vizantiyskaya Diplomatiya, s. 209-214; keza Vizantiya na Putyah v İndiyah, s. 204-211. -B.S

hepsi- usta tüccardır; çocuk beş yaşını doldurduğunda ona okuma yazma öğretilir; okumaya başladığı zaman ticari iş öğrenmeye sevk edilir; halkın çoğunluğu kazanca büyük değer verdi”. 630 yılında Orta Asya’dan geçen diğer Çinli, Budist hacı Suan Tzan’ın hikayesi şehir yaşamının önceki yüzyıllara nispeten şehir büyük gelişimini gösterir. Daha önce yalnızca göçebelerin yaşadığı Çu nehri havzasında, Semireçye’de artık, farklı hükümdarlıkların tüccarlarının toplandığı şehir vardı, İslam kaynakları bize bu şehrin adını Suyab olarak bildirir. Suyab’ın batısında olarca muhtelif şehir vardı; her birinde birbirinden bağımsız bey bulunuyordu fakat tüm beyler Türklere tabi oldu. Bu şehirlerden biri olan Talas’ta (Müslümanlarda Taraz) aşağı yukarı şimdiki Evliya Ata’da ⁶⁹ aynı şekilde “farklı ülkelerin tüccarlarının” yaşadığından bahsedilir. Suan Tzan Çu’dan Demirkapı’ya kadar tüm ülkeyi Şehrisebz’in güneyinde bir bütün halinde birleştirir ve bu ülkeye Suli adını verir. Bu kelime ” Soğdlar” halk adının diyalektik değişimi Sulik kelimesinin Çince transkripsiyonu görülür. Sulik biçimi Sanskrit ve Tibet dillerine geçti ve kuzey ve batı lehçelerindeki başlangıçtaki diş ünsünün (bu terimden aşağıda bahsedilecektir) uyumlu ünsüzle değiştirildiği “Soğdca” denilen dilin doğu ve güney diyalekt özellikleriyle örtüşür.

Eğer bu açıklama doğru olsaydı Orta Asya’da şehir hayatının gelişimi, Soğdların kolonizatör faaliyetleriyle ilişkili olurdu. Son zamanlarda olduğu gibi Hokand Hanlığı döneminde son zamanlara kadar Sart adı verilen Soğdların Müslüman nesilleri tarafından bozkırda aynı şekilde koloniler dizisi kuruldu. Bu tür Soğd kolonilerinin varlığı diğer bilgilerle tamamen doğrulanır. Dunhuang’da bulunan Çin belgeleri Lobnor’un güneyindeki bölgede VII. yüzyılda VIII. yüzyıla kadar varlığını koruyan dört Soğd şehrinin kurulduğundan bahseder. X. Yüzyıl sonunun İran coğrafyacısı şimdiki Turfan bölgesine Soğdlara ait olan, Hristiyan, Zerdüş ve Sabiilerin yaşadığı (Budist ve Maniheiztler) “Begtegin’in (Türkçe hükümdar ünvanı) beş köyünü” yerleştirir; sonuncu kelimedden, bu köylerin Soğdların İslamiyeti kabul etmesinden önce kurulduğu anlaşılır.

Aynı yazar, kendi yerel (Türkçe) adı dışında Soğdca diğer bir ad taşıyan Semireçye’nin Kuzey bölümündeki köylerden birinden bahseder. Suan Tzan’ın, Semerkand halkının ahlak ve görgü kuralları konusunda komşuları için örnek oluşturduğu sözleri Semerkand’ın kültür merkezi olarak önemine tanıklık eder. Semerkand’ın Çin ile

⁶⁹ Şimdiki Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Cambul şehri.

ticarete nasıl önemi olduğu, Arap fethi döneminde Semerkand'ın doğu kapısına “Çin “ adının verilmesinden anlaşılır. Zerefşan havzası halkının ticari faaliyeti sırf Semerkand'da toplanmadı; Müslüman yazarın sözlerine göre Buhara bölgesinde, halkının Çin ile deniz ticareti dahi gerçekleştirdiği aynı şekilde canlı ticaret şehri Peykend vardı.

Zerefşan havzasının kültür hayatı, Semerkand'ın yeniden kurulmasından önceki yerde ve Kuşaniye şehrinin olduğu şimdiki Kette Kurgan yakınlarındaki bölgede toplandı, VII. yüzyılda da bazı değerler barındırdı. Kuzey duvarında boyalarla Çin imparatorlarının, doğusunda Türk ve Hint, batısında İran ve Roma hükümdarlarının yazıldığı Kuşaniye'deki binalarla ilgili Çin hikâyesi ilginçtir. Aynı binada Roma, İran, Orta Asya, Çin ve Hindistan hükümdarlarının tasvirinin olduğu bu tür şehir muhtemelen başka herhangi bir ülkede yoktu. VII. yüzyıldan daha öncesine ait olması mümkün olmayan, Müslüman yazarların “Soğdca” adını verdiği İran lehçesinde yazılan çok sayıda Budizm, Hristiyan, Maniheizm dini literatür eserlerinin Çin sınırlarındaki buluntuları gerçeği Soğdların ticari ve kolonizatör faaliyetleriyle açıklanır. Soğd takvimi ile ilgili bilgileri XI. yüzyıl âlimi Biruni'ye borçluyuz; aynı adlarını ve lingustik biçimlerini arkeolojik araştırmalarla keşfedilen literatür pasajlarında buluyoruz. Bu pasajlar şimdiye kadar yalnızca Çin sınırlarında bulunduğu için Soğdca denilen dilin aslında Semerkand'dan Çin'e kadar olan bölgedeki İranlıların dili olduğu görüşü ifade edildi; daha sonraları İslâmiyet döneminde Orta Asya İranlıları içinde literatür dili olduğu gibi Soğd dilinin gösterilen nedenlerden dolayı şimdiki Çin Türkistan'ın İranlıları için literatür dili olması muhtemeldir. Doğrudan uzantısı olmasa da gramer ve sözlük yapısıyla Soğd dili literatürüne dâhil olan lehçe yalnızca Zerefşan, Yagnob havzasında muhafaza edildi; bazı İranistler Yagnobluların lehçesine yeni Soğdca demeyi önerirler çünkü yeni İran dilinin Orta Farsça veya İskender'den İslamiyet'e kadarki çağın İran diliyle ilişkisi gibi onun Soğdca eserlerin diliyle olan ilişkisi aynıydı.⁷⁰

Soğdların ticari ve edebî faaliyetlerinden, Türkistan'ın VII. yüzyılda İskender döneminden tamamen farklı bir hayat sürdüğü Türkistan şehirlerinin bu dönemde büyüklük ve ticari önem olarak şimdiki dönemin şehirlerinden büyük olmasa da en azından onlardan geride kalmadığı sonucu çıkarılabilir. Fakat böyle bir sonuç hatalı

⁷⁰ Yagnob dili hakkında bkz. Livşit i Pisarçik, Peredislovie redaktorov v kn: Andryev- Peşereava, Yagnobskie Tekstı, s. 5-10: Bogolyuv ve diğer araştırmacıların çalışmaları hakkında bkz, age.- B.S.

olabilirdi. Çin ve Arapça yazılı kaynaklar gibi arkeolojik araştırmaların sonuçları da VII. yüzyılda şehir hayatının Semerkand, Buhara ve Peykend gibi merkezlerinin dahi şimdiki Türkistan ülkesinin ana şehirleriyle kıyaslanamayacağını gösterir. VII. yüzyılda bütün ülkenin ana şehri Semerkand'a denk gelen Afrasiyab kasabası 2 kilometrekareden biraz daha az bir alan işgal eder; Buhara'da o zaman sadece, şimdiki şehrin yalnızca küçük bir bölümünü oluşturan kalenin doğusundaki yüksek alan şehirdi; eski Peykend duvarının uzunluğu 678 sajenlikti. Aynısı, Çirçik havzası ve Fergana gibi kültür bölgelerinin ana şehir yerleşimleri içinde geçerlidir. Şimdiki Taşkent bölgesine denk gelen Şaş bölgesin ana şehri toplam 10, Fergana'nın ana şehri Kasan toplam 4 li (li o zaman verst- kilometrenin üçte biriydi). Sonuncu cümledeki Çinlilerin ifadesi muhtemelen İslâmiyet öncesi Kasan veya onun kalesine denk gelen üç küçük meydandan oluşan (500, 2000, 3200 sajenlik) Mug- kurgan kasabasının ölçüleriyle doğrulanır. İslâm öncesi dönemde şehir hayatının gelişiminin toplum yapısının karakterini değiştirmemesi oldukça doğaldır. M.Ö. IV. yüzyılda olduğu M.S. VII. yüzyılda da hâkimiyet, istihkam şatolarda yaşayan toprak aristokrasisine aitti. Bunun yanı sıra bu aristokrasi eskisi gibi güçlü Monarşik hâkimiyetle kabul edilmek zorunda değildi; yerel kinyazlar sadece ilk soylu toprak sahipleriydi; aynı dihkân terimi toprak sahibi sınıfının temsilcileri için kullanıldığı gibi İran ve Türk kökenli hanedanlıkların yerel kinyazları için de kullanıldı.

Her şey, ilk önce dirençli bir mukavemetle karşılaşan, en geç IX. yüzyılda sona eren Arap fethinden sonra değişti. Türkistan Ön Asya kültür dünyasıyla, bilhassa İran'la daha sıkı bir temasa geçti. Yine IX. Yüzyılda hâkimiyet, Belh'ten gelen,⁷¹ ilk olarak Semerkand ve Şaş'ta (Taşkent) daha sonra, kuzey, Afganistan, Horasan ve bazen de diğer İran bölgelerini hâkimiyeti altına alan Hanedanlığın başkentinin taşındığı Buhara'da hüküm süren İran- Müslüman soyu Samanoğullarına geçti. Soğd dili literatür dili olarak Farsçayla uzaklaştırıldı; X. yüzyılda Samanoğulları sarayında Buhara'da yaşayan şairler yeni İran literatürünün kurucularındandır. Harizmliler daha XI. yüzyılda, diğer İranlılarca anlaşılmayan, muhtemelen sadece Harizm'in yavaş yavaş Türkleşmesinin etkisiyle kaybolan kendi lehçelerini konuşmaya ve yazmaya devam ettiler.⁷²

⁷¹ Samanoğulları Hanedanlığının Orta Asya (Tacik) kökeni hakkında yeni hususlar ve bilgiler bkz. Semenov, k Voprosu o proishojdenii V.R.

⁷² Bkz. Yukarıda s 122. Prim.8

2.2.İSLÂMİYET DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN

Samanoğulları hanedanlığı X. yüzyılın sonuna kadar Türkistan'a hâkim oldu. Arap coğrafyacılar sayesinde bu ülkelerin durumu hakkında önceki ve sonraki çağlarda sahip olmadığımız ayrıntılı bilgilere sahibiz. Bu döneme doğru, İslam öncesi Türkistan'ı Ön Asya'nın diğer bölgelerinden ayıran yaşamsal özellikler büyük bir ölçüde düzenlenebildi. O zamanlar Türkistan'ın yaşamı pek çok açıdan diğer İslam ülkelerinin, bilhassa da İran'ın yaşam tarzına benziyordu. Katı bir yaşam tarzından yeni bir yaşam tarzına geçiş süreci henüz X. yüzyılda ne Türkistan ne de İran'da tamamlanabildi; bu sürecin gelişiminin önceki ve sonraki safhaları, onların ne kadarının Türkistan, İran ve genellikle İslâm ülkeleri için ortaya koyulabileceği, aynı kronolojik tarihlerle belirlenir IX. yüzyılda hem İran hem de Türkistan'da yerel lehçelerde şiir oluşturma çalışmaları, ortak bir edebi dilin ortaya çıkmasından önce gelmektedir. Buharalı tarihçi, Arap komutanının Buhara kraliçesine Buhara lehçesinde söylediği şarkılardan bahseder. IX. yüzyılda Arap coğrafyacı, Orta Asya şairinin iki şiirini bize ulaştırdı, bu şiirlerde bilmediğimiz tarihi olayların bazı imalarıyla, Semerkand ve Şaş zikredilir. Devlet yazışmalarında, literatürdeki Arapça, şüphesiz teoloji literatüründeki değerini uzun süre koruyarak yerini yavaş yavaş Farsçaya bıraktı; Türkistan ve bu bölgede X. yüzyılda Farsça edebiyata başlandı. Türkistan din adamlarının teşvikiyle ve Samanoğulları hükümdarının emriyle Arapça olarak meydana getirilen akait yine Samanoğulları hükümdarının emriyle Farsça'ya çevrildi;⁷³ Bağdad'da Taberi⁷⁴ tarafından meydana getirilen Kuranı kerim'in büyük tefsiri, aynı şekilde din adamlarının onayı ile Arapça'dan Farsça'ya çevrildi; aynı zamanlarda Horasan'da yine teoloji – tefsir alanında orijinal bir eser ortaya çıktı. Fakat Arapça genellikle daha sonra da İran'da olduğu gibi Türkistan'da teoloji literatürünün dili olarak kaldı.

X. Yüzyıldan sonra Arap fatihlerinin yerel halkla karışma süreci İranda olduğu gibi Türkistanda da uzun süre devam etti. Türkistan'da X.yüzyılda İran'ın Kum şehrinde olduğu gibi halkın büyük bir nüfusunu Arapların meydana getirdiği şehirler yoktu. Semerkand'ın kuzeyindeki bölgede yer alan o zaman bir takım ticari öneme sahip şimdi ise mevcut olmayan Vedar kasabası Arap nüfusunun merkezi olarak adlandırılır: Orada,

⁷³ Ebu'l Kasım İshak bin Muhammed Semerkandi'nin(ölm. 342/953-954) eseri kastedilmektedir:320/932 tarihine ait olması mümkündür. Bkz. L. Simirnova "Yazık Tarih-i Sistan", Giriş, s.7 i prim.6; Ekler, s.141. V. R

⁷⁴ Taberi'nin tefsiri ve bu yazarın büyük tarihi eseri Samanoğulları emiri Mansur bin Nuh'un (961-976) emriyle Arapça'dan Farsça'ya çevrildi.(961-976).V.R.

Fırat ve Dicle'nin aşağı bölgesinde, Irak'da dahi yüksek değeri olan pamuklu kumaşlar dokundu. Arap yazarın, onun döneminde eskiden pek az şeyin kaldığı fakat bu az şeyle eski hakkında pek çok fikir elde edilebileceği sözü dikkat çekicidir. Artık mevcut olmayan bu kasaba henüz XII. yüzyılda bazı değerler barındırıyordu; bu kasabada istihkam, cami ve minareler vardı. Yine bu bölgede Semerkand'ın biraz yakınlarında Harteng kasabası vardı. Derleme hadislerin yazarı Buharalı Muhammed bin İsmail Buhari 870 yılında bu kasabada vefat etti ve defnedildi; Buhara'da meydana getirilen bu kitap, Müslüman- Sünnilerin gözünde meselelerin çözümü için Kurandan sonra en güçlü kaynaktır. XII. yüzyılda burada, derleme hadisler yazarının mezarıyla birlikte rabat- sınır istihkâmı inşa edildi; mezar hala da mevcuttur ve mezarın olduğu kasaba “Hoca İsmail” adını taşır.(Halk rivayetinde Buhari'nin kendi adı nedense babasının adının yerine kullanıldı.) Arap halkının bir bölümü ana şehirlerde bulunuyordu. 702 yılında Buhara'da şehrin teslimi sırasında halk evlerinin ve adlarının yarısını Araplara bırakmak zorunda kaldı; şehrin, X. yüzyılda avlu, sokak ve camilerden bazılarının adlarını taşıyan Arap kabileleri arasında paylaşılması ile ilgili bilgiler vardı.(Arapların evleri daha çok doğudan kaleye bitişik semtteydi.) O dönemde bu Arapların nesillerinden ne kadarının dil ve yaşamsal özellikler bakımından diğer halklardan ayrıldığı konusunda hiçbir şey bahsedilmez. Vedar hakkında yukarıda verilen bilgiler, Türkistan'a gelen göçmen- Araplar arasında askerler dışında esnaf ve tekstil sanayisinin temsilcileri olduğunu gösterir; kendi döneminde büyük bir üne sahip halı ve kumaşların dokunduğu Buharadaki atölye, bilhassa Arapların evlerinin olduğu kalenin doğu kapıları civarındaki semtte bulunuyordu. Bazı bilgilere göre Semerkand'daki İhşid, halkıyla birlikte şehri tamamen terk edip Araplara bırakmak zorunda kaldı; fakat Semerkand nüfus bileşimine göre Arap şehri değildi. Türkistan'da bulunduğu hakkında yalnızca tezat ve kısmen de efsanevi bilgilerin olduğu peygamberin kuzeni Kusam bin Abbasın mezarı yakınlarında, o zamanlardaki şehrin(şimdiki Afrasiyab şehri) civarındaki bölge Semerkand'daki bu kabilelerden birinin adıyla ilişkiliydi. Türkistan'daki Arapların daha sonraki akibeti hakkında bilgiler oldukça azdır⁷⁵;1897 yılında yazıya aktarılan rakamlar son derece şüphelidir. 1901 yılında Taşkent'te yayınlanan kılavuza göre Semerkand bölgesinde yaklaşık 20.000 civarında Arap vardı, kayıtlara göre dili Arapça olan toplam 10 kişiydi, onlardan yedisi Pencikent'teydi fakat Arapların fetih döneminde geldiği Sır Derya bölgesinde dahi sayıları daha azdı, yine

⁷⁵ Bkz. Vinnikov, Arabı v SSSR.- V. R.

kayıtlara göre 634 kişilerdi. Eski Buhara Hanlığındaki Araplar kendi kabile adlarını şimdiye kadar muhafaza ettiler; onların arasında, Yahsu havzasında, Darvaz sınırında Kureyş kabilesinin temsilcileri vardır; Kureyşliler daha önce Buhara şehrinde de yaşadılar fakat onlar kendi dillerini yitirdiler ve Özbekçe konuşurlar; onları diğer halktan ayıran esas fark, yün kilim ve yorganlara işledikleri süslerdir. Genel olarak kumaşların süsünde eski dilini yitiren halkın kökeninin izleri vardır. Arap yarımadasının kuzeydoğu komşuları henüz III. yüzyılda yakınlarında yaşayan Tay kabilesinin adını tüm Araplara yaydılar. Muhtemelen bu ad Tajik telaffuzu ile İran'dan Orta Asya ve Çin'e sızdı. (Çince transkriptte daşı) X. yüzyılda İran Edebiyatında bu kelime “Arap, Arap'a ait” aynı şekilde “Müslüman, Müslüman'a ait” manasında daha yeni bir biçimde- Tazi olarak kullanıldı;⁷⁶ İslam'ın ilk yıllarında bu kavramlar henüz ayırt edilmedi; 728 yılında Tarihçi Taberi'nin İslam'ın başarısı hakkındaki hikâyesinde, Buhara Dihkanlarına ithafen tüm insanların Arap olduğu söylenir. XI. Yüzyılda ve muhtemelen daha öncesinde de Türkçe telaffuzu Tacik olan Tajik kelimesini Orta Asya'daki Türkler, etnografik olarak çoğunluğunu Müslüman olarak bildikleri halk veya İranlılar anlamında kullandılar; Tacik dili Türkçe gibi Arapça'nın da karşısında tutuldu. Artık Türkistan'ın yerleşik halkı Türkmenlerin adı olan Tat kelimesi bu terime kadar gider. XI. Yüzyılda Türk literatüründe halk ismi olarak değil de cins isim olarak Tüccar anlamında Sart kelimesiyle de karşılaşılır. Türk Budizm Literatüründe Sanskritçe“kervanın lideri” Sarthavaha veya Sarthabaha'dan değiştirilen Sartau kelimesiyle karşılaşılır. Bu kelime böyle bir linguistik kavrama verildiğinden Türkler tarafından “Sartların başı”- Sartbaşı olarak değiştirildi, buradan da “tüccar” manasında Sart kelimesi ortaya çıktı. Moğollar XIII. yüzyılda bu kelimenin kökünden meydana gelen Sartak ve Sartaul kelimesini“ Tacik”, “Müslüman “ manasında kullandılar ayrıca yalnızca İranlıları değil, Türk- Müslümanları da “Sartaklar” olarak adlandırdılar. XV. Yüzyılın sonunda Türkistan'da Moğolların Türkleşen nesilleri Sartların dil ve literatürünü Türklerin dil ve literatürünün karşısında tutarak, Sart kelimesini “Tacik” manasında kullandılar. Özbeklerin tersine, XVI. yüzyılın başında Türkistan'ı fetheden Bozkırlı-Özbekler İranlılar gibi Türkçe konuşan tüm yerleşik halkı da “Sartlar” olarak adlandırdılar, sonraları, Türkçe çoğunlukla yerleşik halkın dili olduğunda Sart kelimesi literatürde (Örneğin, Hokand tarihçilerinin) kısmen de yaşamda, kendi İranlı dilini koruyan Taciklerin tersine Türkçe konuşan şehir yada köy halkı manasında

⁷⁶ Bkz. Yukarıda, s. 121, prim 6.

kullanılmaya başlandı. Yaşam tarzlarına göre, çoğu yerleşik olan Özbekler değil, Kazaklar sıradan bir şehirli ve çiftçi olan Sartlardan ayrılırlar. Dolayısıyla Sart kelimesi de Tacik kelimesi gibi şu şekilde bir değişim geçirdi: ilk olarak Araplara, daha sonra Müslüman olarak Arap ve İranlılara, en son çoğunluğu Müslüman olarak yalnızca İranlılara Tacik adı verildi; Sart adı ise ilk olarak yalnızca İranlılara, daha sonra yerleşik halklar olarak İranlı ve Türklere sonrasında ise çoğunluğu yerleşik halk olarak yalnızca Türklere denildi. Muhtemelen Buhara gibi bazı bölgelerde hala da Sartlar Taciklerden dil olarak değil, Sart terimini şehirli Tacik terimini de köylüler taşıyarak yaşam tarzları bakımından Taciklerden ayrılırlar.⁷⁷ Sart adı değil fakat Tacik adı bazen de dağlılara-galçey yayıldı.⁷⁸ Galça kelimesi Moğol öncesi dönemin literatüründe her zaman garça olarak yazılır ve gar kelimesinden gora - dağ kelimesi meydana gelir. X. Yüzyılda özel bir alanı meydana getiren, özellikle Murgab'ın yukarısındaki bölgeye (Afganistan'ın sınırlarında) Garçistan (Araplarda Garşistan, genellikle ç sesinin ş sesi ile değişimiyle) veya dağlıların bölgesi denir; fakat XII. yüzyılda yine en azından “Semerkand Garçistanı”nın “ bahsedilir. Semerkand Garçistan'ı adı altında muhtemelen Zerefşan'ın yukarı bölgesini ve onun kollarını anlamak gerekir. Literatürde Garça ve Garçistan kelimelerinin net tanımlarını bulamıyoruz; XIII. yüzyılın başlarında Coğrafyacı Yakut başka bir yerde XII. yüzyıl yazarı Sem'ani Semerkand Garçistan'ı hakkındaki sözlerinden bahsetmesine rağmen “ Garş” veya “Garçistan” adı altında yalnızca Herat'ın kuzeyinde, Gur'un batısında, Gazne'nin kuzeyinde ve Merverud'un güneyindeki dağ bölgesini anlar.

Arap fethi döneminde İranlı ve Türkler arasında etnografik, yerleşik ve göçebe halk arasındaki kültür, İslâm imparatorluğu ve kâfirlerin bölgesi arasındaki siyasi sınır, aşağı yukarı örtüşüyordu. Türk kökenli olmayan göçebeler önceki dönemde Bozkırlardan kovuldu. İslâmiyet döneminde “Toharistan” kelimesi coğrafi terim olarak kullanılmaya devam etti fakat bu terimin kökeni bilinmiyordu ve Tohar halkı hakkında hiçbir bilgi yoktu. Arap fethi tarihinde Eftalit halkı ise yalnızca Tirmiz yakınlarında, Türkistan'ın güney kıyısında veya Afganistan'ın sınırlarında meydana gelen olaylar hakkındaki hikâyede zikredilirler. Diğer taraftan Türkistan'ın medeni bölgelerinde Türk kökenli hanedanlıklar vardı fakat muhtemelen henüz, Türkçe konuşan yerleşik halk değildi.

⁷⁷ Sart terimi hakkında ayrıntılı olarak bkz. Barthold, Sart (EI, IV). V. R.

⁷⁸ Galça/ Garça terimi hakkında ayrıntılı olarak bkz aşağıda, s.457-459 V.R.

Şimdiki Çin Türkistan'ın sınırlarında dahi, Son 10 yıllık arkeolojik buluşların gösterdiği gibi yalnızca Kuça'nın doğu bölgesindeki halkın dili Türkçeydi.

Arap fatihleri yalnızca yerel Türk hanedanlıklarıyla değil, bozkır Türkleriyle hatta büyük bozkır devletleriyle savaşmak zorunda kaldı; kağanlar büyük devletlerin temsilcileri gibi Rum "İmparatorlarının ve İran "Kisralarının" yanında yer aldılar. 737-739 yıllarında Sır Derya'da Araplar tarafından kazanılan zafer şimdiki Türkistan Cumhuriyeti sınırlarındaki kağanlığın sonunu getirdi; bozkır birkaç mülkiyete ayrıldı fakat medeni bölgeleri bozkırlıların akınlarından korumak için önlem alan Araplar valilerin hâkimiyetine tabi edilmedi. Batı'da Rum, doğuda Çin'in büyük duvarı gibi Türkistan'da da uzun duvarlar-surlar akınlar karşısında engel vazifesi görmek zorundaydı.⁷⁹ Bu tür mükemmel yapılar daha çok Sasaniler dönemine aittir. Tarihi bilgilere göre V. yüzyılda Hazar denizinin doğusunda ve Gürgen nehrinin kuzeyinde pişmiş tuğladan yapılan duvarların kalıntıları şimdiye kadar muhafaza edildi. Aynı malzemeden yapılan bir diğer duvar da Mazenderan'ın doğu bölgesindeydi ve denizden dağa kadardı, muhtemelen bundan sonra İran hükümdarları Gürgen hattı savunmasından vazgeçmek zorunda kaldı. Tarihçi Taberi yontulmuş taştan yapılan duvarlardan dâhi bahseder fakat bu bilgiler duvar kalıntıları ile doğrulanmaz ve büyük bir olasılıkla, Derbent geçidini koruyan duvarların bu duvarlarla karışmasıyla açıklanır. Derbent duvarının aksine Hazar denizinin doğusundaki duvarlar muhafaza edilmedi; III. Yüzyılda Merv vahasını korumak için yapılan duvarların tamiri hakkında bilgiler dahi yoktur. X. Yüzyılda bu duvarlardan yalnızca izler vardı. Arap hâkimiyeti ile aşağı yukarı aynı dönemde VIII. yüzyılda Buhara şehrinin medeni bölgelerinin çevresinde ve Çirçik'in medeni bölgesinin kuzeyinde, Sır Derya'dan dağa kadar uzun duvarlar vardı. İki bölgede de duvarların kalıntıları şimdiye kadar muhafaza edildi, ayrıca çiğ tuğladan yapılan karakol istihkamlarıyla birlikte Buhara'nın toprak surlarının- duvarlarının kalıntıları nispeten ayrıntılı olarak araştırıldı⁸⁰. Tarihi bilgilere göre Buhara duvarları, Semerkand bölgesini koruyan, Müslümanlık öncesine ait bu duvarların örneğine göre yapıldı; diğer bölgelerde de " ihtiyar kadın duvarı"(kempirek) olarak adlandırılan bu duvarın kalıntıları 1786 yılında vakıf belgesinde zikredilir, açıklama olarak da Evliya Muhlis Ata'nın mezarının olduğu Semerkand'ın kuzey batısındaki Siyugançi kasabası

⁷⁹ Göçebelerle mücadelede Maveraiünnehir ve Horasan'daki uzun duvarların rolü hakkında bkz. Yakubovskiy, OİTH, S. 35-39. Bkz. Muhammedov, Mudofaa İnşootlari V. R.

⁸⁰ Buhara vahasının duvarları hakkındaki bilgileri içeren kaynakların listesi bkz. Nerşahi, çev. Fray, 127-128, prim. 146.- V. R.

topraklarının kuzey sınırı gösterilir⁸¹. 840 yılında Semerkand yöneticisi Nuh bin Esad İsficab'ı veya Arıs'ın medeni bölgesini ele geçirdi ve orada aynı şekilde uzun duvarlar inşa etti; bu yapı hakkında bize kadar ulaşan tek bilgiye göre İsficab şehrinin (muhtemelen şimdiki Sayram bölgesinde bulunan) yalnızca en yakın bölgeleri duvarlarla korundu; bu şehir halkının üzüm bağları ve arazilerin çevresindeki duvardan bahsedilir; bu duvar muhtemelen iz bırakmadan yok oldu.⁸² 874 yılından 907 yılına kadar Buhara'yı yöneten Samanoğullarından İsmail, ilk kez Uzun duvarların bakım ve yapımından vazgeçti. Tarihçi ona ithafen:” henüz hayattayım, Buhara bölgesi için duvar olacağım “der. Buhara duvarları gibi Çirçik'in duvarlarına da halk “ihtiyar kadın duvarı”(Kempir- Duval) adını verdi fakat eski dönemin uzun duvarlarına karşı böyle bir yaklaşım Türkistan'ın özelliğini teşkil etmez; bir zamanlar Mısır'ın medeni bölgelerini koruyan uzun duvarların kalıntılarına da “ ihtiyar kadın duvarı” adı verildi. Sonraları, birkaç şehir ve kasabayı çevreleyen uzun duvarlar yalnızca nadir durumlarda yapıldı; Rus fatihler yalnızca bir tane bu tip bir yapı- Şar ve bazı kışlak ve kurgançlarla birlikte (kale) Kitab şehrini çevreleyen bir duvar buldular.⁸³

Bu uzun duvarların aksine, Arap döneminde şehir duvarları askeri olduğu kadar siyasi bir öneme de sahipti. Buhara şehrinin çevresindeki duvarların yapımı hakkındaki hikâyede (yapı 840 veya 850 yılında tamamlandı) bu yapının gerekliliği yönünde halka şu ithaflarda bulunuldu:” geceleri kapıları kapatmak, hırsız ve eşkiyalara karşı güvende olmak için bu duvarlar şehrimize gereklidir” Yakın dönemde de şehir duvarlarına aynı şekilde önem verildi; bu satırların yazarı halkın yerli –yaşlılarından, Rus hâkimiyeti döneminde, geceleri kilitlenen kapılı şehir duvarlarının ortadan kaldırılmasından ve güneşin batışından sonra sokağa çıkma yaşağının iptal edilmesiyle halkın geceleri eskisi gibi rahat uyuyamadığı şikayetlerini işitmek zorunda kaldı. Ön Asya'da, düşünüldüğü gibi Arap kabilelerinin bölünmesi, gelenek, fethedilen ve yeniden inşa edilen şehirlerde her kabileye ayrı bölgenin verilmesiyle ilişkili olarak yalnızca Araplar döneminde ortaya çıkan bu tip şehirlerde (halife hanedanlığının ilk başkenti Dımaşk karakteristik bir örnektir) iç güvenliğin gayeleri daha kolay gerçekleştirildi: kapılı duvarlar yalnızca

⁸¹ Viyatkin, Materialı, s. 50 ve fihrist.

⁸² 1925 yılı yazında Sayram Kışlığının merkezine 7,5 km bölgede M.E Masson tarafından duvar kalıntıları bulunmuştur. İsficab çevresini koruyan duvarın bu bölüm olması muhtemeldir. Bkz Masson, Stariy Sayram, s. 38-39 ve tablo s.40-41. V.R.

⁸³ Terentyev, İstoriya Zavoevaniya Sredney Azii, T.1 s. 502. Bu duvarların gerçekliği dahi tam olarak ortaya koyulmuş sayılamaz. Şehrisebz ve Kitab'ın çevresindeki (Çim) duvarı hakkında bkz. Masson-Pugaçenkova, Şahrizyab, s. 29-30.- Yu. B.

tüm şehrin değil bazı mahallelerin etrafına da yapıldı. Hâlâ da İran’da bu tip şehirler vardır; Rus gezginin ifadesine göre Hemedan şehrinde “Mahalleler geceleri kilitlenen kapılarla birbirinden ayrılır”. Şehrin çevresinde ayrı sabit bir duvar yoktu; fakat şehir dışındaki sokaklara açılan kapılar geceleyin yine kilitlenirdi. Moğol istilasına kadar son yüzyıllardaki Merv ile ilgili bazı bilgilere göre, bu tip şehirler daha çok İran’la bağı olan Hazar ötesi bölgelerde mevcuttu. Bazı Arap kabileleri arasında bölünmesi konusunda bilgilerin verildiği Buhara şehri de istisnasız olmak üzere diğer Türkistan şehirlerindeki bazı mahallelerin çevresindeki duvarlar hakkında net bilgilere sahip değiliz.

Buhara duvarı ile çevrelenmiş alana, ilk şehir yerleşimi- Şehristan dışında, kasaba-rabad diğer bir ifadeyle İslamiyet döneminde şehre bağlanan geniş bir alan da dahildi. Ayrıca Duvarlar da rabad olarak adlandırıldı ve bu terim Arap yazarlar tarafından da kullanıldı. Sonraları da, X. yüzyılda henüz mevcut olan duvarlar ve Şehristan’ın kapısı yok olduğunda, diğer bir ifadeyle İslamiyet öncesindeki yerleşim yeri değerini yitirdiğinde, şehirler özellikle İslamiyet döneminde birleştirilen mahalleler de kasabalar olarak kabul edilmediği zaman, Buhara’daki rabadın duvarları şehir duvarı olarak kaldı. Rabadın duvarlarıyla çevrili bölge diğer bazı durumlarda, yakın manada şehir için, oldukça önemliydi ve bu duvarlar siyasi misyonunu yerine getiremedi; bu yüzden Şehristan’ın yerine, İslamiyet döneminde ortaya çıkan mahalleler şehir olduğunda, eski rabadın yalnızca küçük bir bölümü ayrı bir duvarla çevrildi ve bu tür bir şehir kabul edildi.

Şimdi Gilyakin Çilburç adıyla bilinen 40 kilometrelik bir alanı çevreleyen duvarın kalıntıları X. Yüzyılda Mervdeki rabadın duvarlarına denk düşer; Gayur- kala kasabası Şehristan’a; Sultan kala kasabası da(yaklaşık 4 km) XI. yüzyılda ayrı bir duvarla çevrili ve kesin olarak “şehir” kabul edilen bir kasabaya denk gelir. Şimdi Divar-ı Kıyamet yada güneyde Divar-ı Kundalang (son adı Türk- Moğol kelimesiyle ilişkili “otağ”, “han çadırı” anlamında olan Kundalan’dı ve muhtemelen de Moğol döneminde duvarların civarında bulunan bölgeye isim olarak verildi) adıyla bilinen Semerkand’daki rabadın duvarları 40 kilometrelik bir alana yayılıyordu ve aşağı yukarı 10.000 hektarlık bir alanı kuşatıyordu; XII. yüzyılda yalnızca Şehristan’ın yada Afrasiyab’ın güneyindeki, aşağı yukarı şimdiki Semerkand bölgesine denk düşen bölge “şehir” olarak kabul edildi. Bu durumda, rabadın duvarlarının Buhara duvarlarından farklı olarak iç güvenlik için değil dış düşmanlardan korunmak için yapılmış olması oldukça muhtemeldi. Merv rabadının

kurulmasının nedenleri hakkında bilgiler yoktur; Semerkand rabadı ise, Semerkand ve Buhara'daki isyanın bastırılmasından sonra 134'lü veya 751-752 yıllarında Horasan'ı yöneten Ebu Müslim tarafından kuruldu. (Emevilerin yıkılışı ve yeni halife hanedanlığı Abbasilerin tahta çıkışından sorumlu olan kişi) Bazı bilgilere göre Ebu Müslim yalnızca, zaman zaman büyük İskender dönemine atfedilen İslâm öncesi döneme ait yapıyı yeniden inşa etti. İskender sözde, orduların düşmanca hareketleri ve hükümdarların kendi aralarındaki savaşları sırasında bu şehrin civarındaki halkın duvarların içerisinde toplanmasını, şehir halkıyla birleşmesini ve birbirlerine de yardım ederek güvende olmalarını istedi. Rabat-ı Gaziyan kasabasının adı da Semerkand duvarlarının askeri amacını gösterir.(din için savaşanların kasabası) şimdi ise Çolpan-Ata tepesinin batı etekleri yakınlarındaki duvarların kuzey doğusunun sonunda olan kasabanın adıdır. "Gaziler" aşağıda göreceğimiz gibi yalnızca dış düşmanlar için değil Samanoğulları devletinin iç huzuru içinde tehlike unsuru olarak kabul edildi; ayrıca İbn Havkal'ın Emir Mansur dönemi hükümdarlığının ilk yarısına ait bilgilerine göre (961-976) Semerkand bu çağda isyan unsurlarının merkezi sayıldı; İbn Havkal yolculuğuna 943 yılında başladı.(Bağdad'dan çıkış tarihi) ve eserini 973 yılında tamamladı; kitabı tamamlamadan önceki son yıllarını batıda geçirdi. 969 yılında İslam'ın doğu bölgelerinden batı bölgelerine geçti; 969 yılında Gürgen kıyılarındaydı ve aynı yıl son kez Musul ve Dicle'de bulundu; 972 yılında ise Sicilya'daydı. Onun zamanında Semerkand duvarlarında kilitlenen kapılar yoktu. Kapılar, kargaşaya neden olduğu için Samanoğulları yönetiminin emriyle kaldırıldı.

Müslüman dünyasının diğer sınır bölgelerinde olduğu gibi Türkistan'da da kutsal savaş için duvar ve surlar dışında Ribatlar veya (Arapça doğru telaffuzu bu şekildedir) Rabatlar inşa edildi. (kelimenin telaffuzu Türkstan'daki Rabad kelimesiyle karıştırılmamalıdır) XII. yüzyıldaki yazarın açıklamasına göre atların bağlandığı yere Rabat denildi.(terimin etimolojik kökeni de bu şekildedir) Gaziler (din için savaşanlar) uç noktalara yerleştiğinde düşmanla yüz yüze yaşadıkları ve onların tuzak ve Müslümanlara saldırılarını püskürttükleri için bu Rabat onlara tahsis edildi. Ribat yada Rabatlar fonksiyon olarak Kazak köylerimizle örtüşüyordu; onlar daimi göçmen ve aileleri için yapılmadığından dış görünüşleri farklıydı fakat atlı birlikler için baraka vazifesi görüyorlardı. Fiil şekli olarak muhtemelen (ribatlarda savaşmak anlamındaki "rabata" kelimesine karşılık gelen Ribat kelimesine Kuranda da rastlanır; fakat metinden, atlı birliklerin öne sürülüp sürülmediğinden yada onlar için ayrı binalar inşa

edilmesinden bahsedildiği görülmez; Kuran tefsircilerinden bazıları (Kuran ifadesinin net manasına rağmen (VIII.62 ribat'ul hayl "atların ribatı") peygamber döneminde savaşta ribatların kullanılmadığı ve sonraları gazilerin ribatlarıyla birlikte sufilerin de ribatları olduğu gibi Kuran ifadesinin, kutsal savaşa değil dua yeri ve sufiliğe atfedildiğini kanıtlamaya çalıştı; Mısırlı tarihçinin ifadesine göre bu Ribatların sakinleri, askeri ribatların sakinlerinin silahıyla olduğu gibi dualarıyla ülkeyi felaketten kurtardılar. Yine bu yazarın ifadesine göre Hristiyan dünyasında eski şahitliğin veya şehitliğin yerini keşişlik aldı. Din için hayatını kaybeden insanlara Hristiyanlarda olduğu gibi Müslümanlarda da "şahitler" adı verilir; (Arapça şehit etimolojik anlamına göre Latince martyrs martyg kelimesine karşılık gelir.) fakat Müslüman için onun öğretisine göre bu "şahitlik" etkin olmayan bir şehitlik değil yalnızca dış düşmanlarla da olmayan aktif bir savaştı; İslam'ın ilk çağında "din savaşı" adı altında dürüst ve adil olmayan yöneticilere karşı isyan da anlaşılmaya başlandı. Bu şartlarda İslam dünyasında en başından itibaren, Hristiyanlık tarihinde manevi şövalye tarikatlerinde ifade edilen din ve silah kardeşliği arasındaki bu ideolojik ilişki yerleşmek zorunda kaldı. II. Yüzyıllarda Sudan'ın sınırında Sahra'nın güneyinde sufilerin kurduğu Rabat'tan Kuzey Afrika ve İspanya'yı fetheden Murabıtlar ortaya çıktı; Hâlâ da Afrika'da artık askeri bir önemi olmayan din kardeşliği üyelerine Murabıtlar denir. Türkistan ve İran' da (Fransızca "marabauts) Rabatların başka işlevi olan binalarla yakınlığı bazen binaların plan ve yapılarının benzerliğine yol açtı. İslam mimarisinin tarihçileri han (misafirhane, kervansaray) ve medrese (yüksek okul) arasındaki dış benzerliğe dikkat çeker; bu kışla tipi yapılar ve odalar avlunun etrafında bulunuyordu, aynı şekilde Rabatlar ve Hanakalar- sofuların tekkesi vardı. Fatihlerin getirmiş olduğu Rabat şekli, daha önce var olan kervansaray ve tekkelere o kadar benzetildi ki doğal olarak rabat teriminin kullanımına da yansıyan bir benzerlik meydana geldi. Bazı durumlarda eski din topluluklarına ait tapınakların camilere çevrilmesi gibi hâlihazırda olan yapıların Rabatlara uyarlanmış olması mümkündür. Bu yüzden Rabatların yapımı camilerin yapımı gibi hayır işi olarak kabul edildi. Bu arada Bermekilerden gelen, VIII. yüzyıl sonunda kısa bir süreliğine Horasan'ı yöneten Fazıl bin Yahya cami ve Rabatların ustası olarak adlandırılır. (Harun Reşid tarafından tahttan indirilen Abbasi hanedanlığının devlet adamı)

Askeri öneme sahip olan rabatlar şüphesiz bozkır sınırında inşa edildi. Örneğin Buhara bölgesindeki Buhara'dan Merv'e giden yol üzerinde bulunan ticaret şehri Peykend

böyle sınır merkeziydi; Buharalı tarihçinin ifadesine göre Peykend çevrelerinde 240 yılına kadar (854-855) “Buhara köylerinin sayısına göre” 1000’den fazla Rabat vardı; Her köyün halkı orada Rabat inşa etti, buraya insanlar gönderdi ve onlarda olan eşyaları verdi. Kışın kâfirlerin saldırısı olduğunda her köyden buraya pek çok insan geldi, herkes kendi Rabatında din savaşına katıldı. IX. yüzyılın yarısında Rabatların hangi nedenlerle faaliyetinin durdurulduğundan bahsedilmez. X. Yüzyıl sonu coğrafyacısı Makdisi Peykend’de bir kısmı henüz dolu bir kısmı ise artık boş olan yaklaşık 1000 Rabat gördü. XII. yüzyılda Rabatlardan Peykend şehrinin kendisi gibi yalnızca yıkıntılar kaldı.(onun bölgesinde yalnızca az sayıda Türkmen yaşıyordu) Bu bölgeyi ziyaret eden yazar yaklaşık 3000 Rabatın olduğunu ve onların Kuran okuyanlar için yapıldığını duydu. Böylece Buharalı tarihçinin bahsettiği Rabatların askeri önemi tamamen unutuldu.

Bu durumda 1000 rabata dair sözler, az sayıdaki insana tahsis edilen her özel yapıya Rabat denildiğini gösterir. Diğer bazı durumlarda Rabat bazen birkaç duvar dizisiyle çevrili ve küçük şehir boyutuna ulaşan sınır kalesi örneği teşkil eder. Örneğin şimdiki Kızıl Arvat şehrindeki Ferave Rabatı, veya Dihistan Rabatı, bu şekildedir.(şimdiki Meşhed-i Misriyan harabeleri- pişmiş tuğladan duvarıyla 120 hektarlık bölgeyi kaplayan şehir) Şimdiye kadar mevcut olan Dihistan’ın kalıntıları XIII. yüzyılın başına aittir; İktidarın emriyle yıkıldığı için X. yüzyılın sonunda bu Rabatın duvarları yoktu.

X. Yüzyılda din için savaşanlara ait Semerkand Rabatında yerli âlimler, Ebu Mansur Maturidi ve Ebu’l Kasım Semerkandi kendilerinden birisinden tasavvuf diğerinden felsefe öğrenen Hızır’ı gördü.(İslam sufiliğinin ilişkilendirildiği kült ile birlikte, efsanevi peygamber) Bu efsaneden, ilk misyonu ile ilgili adının tanıklık ettiği Rabatın o zamanlar farklı amaçlar için hizmet ettiği anlaşılır. Bazen Rabatlar en başından itibaren dini kült ve ders verme amacıyla yapıldı; nitekim hadis ve fıkıh öğreten iki zıt akımın temsilcileri arasında tanınan VIII. yüzyılda yaşayan Mervli âlim ve Mübarek’in Oğlu sufi Abdullah, bu akımlardan her biri için birer rabat inşa etti. Kuran’da zikredilen İslam öncesi peygamberler kültürüyle ilişkili rabatlarla karşılaşılır; nitekim Amu Derya’nın güney kıyılarındaki Kelif yakınlarında Zülkarneyn yada Büyük İskender,(Kuran XVIII,82 vd.) kuzeyinde ise Zülkif rabatı vardı.(Kuran XXI, 85, XXXVIII, 48) Zülkif kültü daha sonra Kelif’ten, XVIII. yüzyıl yazarının Amu Derya arasındaki adada gösterdiği Zülkif peygamberin ışık süzülen mezarının olduğu Tirmiz’e taşındı. Ada bu mezardan Aral- peygamber (peygamber adası) adını aldı; XIX. Yüzyılda ise Orta Aral

veya Orta Ada olarak adlandırıldı. Merhum İ. T Poslavski 1895 yılında Aral-peygamber’de, daimi olarak yerli şeyhlerin yaşadığı medreseye benzer büyük bir yapı olduğunu ve bazen dindarların buraya ibadet etmeye geldiğini işitti.⁸⁴ Yakın dönemde aldığım bilgilere göre bu eski yapının yerini yenisi aldı; adada hâlâ şeyhlerin yaşayıp yaşamadığını ise henüz ortaya çıkaramadım. X. yüzyılda Zülkarneyn Rabatında cami vardı. İskender hakkında şimdiye kadar, Kelif yakınlarındaki ırmağın İskender’in tüm zenginliği ile gömüldüğü bölgeye aktığı, ayrıca İskender’in mezarının (Aleksandr) esas olarak nerde olduğunu hiç kimsenin bilmediği ve Allahın bu sırrı yalnızca tüm dünyanın yeni fatihine açtığına dair bir efsane anlatılır.

Bu durumda, eski yerel kutsal şeylerin İslâm dini kültüne uyarlanmış olması oldukça muhtemeldir. İskender’in Amu Derya’yı geçişinin Kelif yakınlarında tamamlanması, ordusunun karargâhının güney kıyıda olmasına rağmen, İskender döneminden beri Türkistan’da muhafaza edilen rivayetlerin yansımaları bu efsanede görmek için bir dayanak yoktur ve şimdiye kadar bu tür rivayetlerin varlığı kanıtlanamadı. İskenderkul gölü Ortaçağda genellikle bu adla zikredilmez; XIII. Yüzyıl öncesinde, Bedehşan ve diğer yerel kinyazların İskender soyundan geldiği hakkındaki efsaneye de rastlanmaz. İskender hakkındaki romanın Hristiyan ve İslâmi versiyonları, bazı bilgilere göre İskender’in cennetten gelen “yaşam kaynağı” olduğu hükmüne varır; sonraları Ceyhun adını alan Amu Derya, Fırat ve Dicle ile eşit olarak dört cennet ırmağından biri kabul edildi. Zülkarneyn Rabatı Dicle kaynakları civarındaydı; Ceyhun’daki Rabatın da Zülkarneyn adı ile ilişkilendirilmesi doğaldır. Amu Derya’nın sağ kıyısı Farab’da Samanoğulları hükümdarı Nasr bin Ahmed’in (914-943) inşa ettiği rabatın da dâhil olduğu “Güzel Rabatlar” vardı. Orada gezginlere ikramların sunulduğu misafirhane veya kervansaray bulunuyordu. XII. Yüzyılda Türk hükümdarı Arslan han tarafından Buhara kasabası İskickes’te “yabancılar için” yapılan rabat da büyük bir olasılıkla kervansaraydı. Eski yapıların İslâm kültüne uyarlanmasının yalnızca camilerde olduğuna dair doğrudan bilgilere sahibiz; nitekim Buharadaki (kalede) ve Semerkand’daki (kaleyle bitişik şehristanda) ilk Cuma camileri daha önce put tapınaklarıydı. Ön Asya bölgelerinde Cuma camisi yalnızca ibadet yeri değil devlet ve toplum hayatının da merkeziydi; orada devlet hazinesi saklanıyor, mahkemeler yürütülüyor, toplum meseleleri çözülüyor ve hocalar dersler veriyordu. Bu bakımdan

⁸⁴ Poslavskiy, o Razvalinah Termeza s. 95

Coğrafyacı İstahri Ön Asya ve Doğu İran bölgeleri arasındaki farka dikkat çeker; Halkı, Horasan, Maverâünnehir, Sistan ve Cibâl camilerinden çok, Herat, Belh, Sistan camilerinde (şimdi Nad-ı Ali kalesinin olduğu Sistan'ın ana şehri Zenc'deki camilerde) görmek mümkündür. Fakihler topluluğu ve insanlar yalnızca bu üç camide, Suriye ve diğer sınır bölgelerde olduğu gibi daimi olarak toplandı; bu memleketin diğer camileri ise yalnızca Cuma günleri halkla doluydu. Daha sonra bazı diğer camilerde ders verildi; nitekim Merv'deki Cuma camisinde, 1153 yılında Türk- Oğuzların şehri yağmaladığı sırada öldürülen âlim farsça fıkıh dersi verdi. Ders, dini kült ve toplum hayatının farklı dallarıyla ilgili şeyler için ayrı binalar olduğundan Türkistan ve İran'ın doğu bölgesinin tüm halkı ibadet döneminde camilere çok ihtiyaç duymadı.

İslâmiyet öncesi Türkistan'da dinsel ve toplumsal amaçla hizmet veren binaların şekli hakkındaki meselelerin açıklanması için linguistik, etnografik, arkeolojik bilgilerin araştırması alanında bir takım incelemelere ihtiyacımız var. Müslüman yazarların zengin bilgileriyle Soğdca denilen metinlerinden alınmış olması mümkün olan az bir bilgiyi karşılaştırmak gerekir; bu karşılaştırma olmadan İslâm dönemi yazarlarının kullandığı terimlerinin ne kadarının yerel terminolojiyle örtüştüğünü söylemek zordur. İslâmiyet döneminde Türkistan kökenli yazarlar da ya Arapça ya genel Farsça'nın literatür dilinde yazdılar ve son durumda şüphesiz, yerel halkın bilip bilmediğinden bağımsız olarak farsça terimleri kullandılar: yalnızca nadir durumlarda diğer Soğd, Buhara, Harizm kelimeleri verilir. Bu kelimelerden bazılarının şimdiye kadar yerel lehçelerde muhafaza edilmesi fakat şimdiye kadar muhafaza edilen bu terimlerin yalnızca sulama bölgesinde zikredilmiş olması mümkündür. Bazı durumlarda yerli İranlıların unuttuğu İran kökenli kelimeler Türk lehçelerinde muhafaza edildi. Arkeolojik buluşlar Türkistan toprak aristokrasisi evleri (kurgan yerleşimi denilen özellikle çoğunun dihanlığın kendi değerini daha çok koruduğu Angren havzasındaki) (Ossuarium denilen Semerkand'dan Evliya Ata'ya kadar olan bölgede bulunan)⁸⁵ yerel cenaze merasimi hakkında bazı bilgiler verir, fakat bu materyal şimdiye kadar yazılı kaynaklarda yeterli bir açıklama sunmaz. (Türkistan'ın farklı bölgelerinde yerel halkın, istihkam kaleleri ve Ossuarium'u nasıl adlandırdığını dahi bilmiyoruz.) Çiftlik işi ve daha önce tüm Türkistan halkı için karakteristik olan ilk tip arabalar gibi şimdiye dek

⁸⁵ Barthold'dan sonra Orta Asya'da yeni buluntularla ilişkili olarak pek çok sayıda literatür ortaya çıktı. En erken çalışmalardan biri bkz: Viyatskiy, Ossuarii: Staviski ve diğeri, Penciketskiy Nekropol. Son yıllarda yayınlananlar: Rempel, Nekropol; Erşov, Nekotorie İtogi; Staviski, Ossuarii; Rapoport, ob İzobrajenii. -V.R.

bazı yaşamsal özelliklerin muhafaza edildiği Harizm'in araştırması etnografik bakımdan dikkate şayan bir durum ortaya çıkardı; Harizmlilerin yaşam tarzlarının dağlı Tacik ve Kaşgarlıların yaşamları ile benzerliği buna kanıttır. X. yüzyıl coğrafyacılarının zikrettiği uzun şapkalar gibi, Harizmlilerin bazı dış özellikleri şimdiye kadar korundu. Müslüman Harizm hiç de kapalı bir yaşam sürmedi, aksine diğer ülkelerle sıkı ticari ilişkileri vardı, fakat denizlerle çevrili İngiltere gibi çöllerle çevrili Harizm'de tüm yaşam kendine özgü tarz taşıyordu, dışarıdan alınan özellikler dahi ayrı bir canlılık gösteriyordu.

“Misafirhane”, “kamu binası” anlamındaki saray kelimesi, bazı farsça sözlüklerde “ev ” “şahsi ev “ anlamındaki hane kelimesine karşıt gösterilir. Şair Kudsi şiirinde “ yabancıyı eve almazsan, eve saray deme” der. Hanenin aksine, kamu binası olarak saray adı altında, hem hükümdar sarayı, hem devlet dairesi, hem misafirhane (kervan saray) hem de ticaret yeri ve ev araç gereçlerinin saklandığı yer (Rusçadaki saray kelimesinin anlamı buradan gelir) anlaşıldı. Camilerin dâhil olduğu diğer yapılar da saray veya (“orta”, miyan kelimesinin eklenmesiyle) miyan- saray olarak adlandırıldı; saray ders amacıyla da hizmet verebiliyordu; bununla ilgili Semerkand'da Cüzcaniye veya Cüzcaniye sarayı zikredilir. Her kim oradan ders aldıysa dindar ve âlim bir insan olduğu inancı vardı; daha sonra bu binadan “Cüzcaniye Camisi” veya “Cüzcaniye Medresesi” olarak bahsedildi ve yeri şimdiki Şirdar Medresesi'nin doğusundaki bölgede gösterildi. Saray, Kinyaz ve toprak aristokratlarının yaşadığı yer gibi istihkam şatosunun parçası olabilirdi. Arapların bu istihkamları hisn ve hisar kelimelerinden çok Latinceden alınan kasr kelimesiyle ifade edildi (castellum veya kastron- Latince Castra'dan oluşturulan tekil Latince şekli); Farsçada kah veya daha çok köşk kelimesine karşılık gelir. Kah muhtemelen köşkten daha önemli bir yapıydı; özellikle Buhara kalesindeki⁸⁶ Buhar-hudatların- Buhara hükümdarlarının şatosu ve Ramitan yakınlarındaki Varahşa kasabasında bulunan Buhara hükümdarının rakibi Vardan hudatın şatosu (daha sonra toprakla örtülen Vardanzi kasabası), IX. yüzyılda Buhara kasabası İskickes'de İslamiyet döneminde inşa edilen Sahl bin Ahmed Daguni sarayı, yine IX. yüzyılda Buhara'nın güney kasabasında Şems'ül Mülk sarayı gibi hükümdarların yaşadıkları yere Kah adı verildi ve sondaki Kah, yaklaşık iki kilometrelik yasak bölgenin (Türkçe kuruka) çevrelediği duvar içerisinde inşa edildi. Kah Büyük Ayı takım yıldızının yedi yıldızı gibi yedi sütuna dayanıyordu. Bu Kahta

⁸⁶ Buhar Hudat'ın Registan'da kale kapısı yanındaki köşk zikredilir.(Nerşahi yay.Şeref,63)

muhtemelen, ona dâhil edilen ayrı bir bina olarak “harem ve hazinenin sarayı” vardı. Varahşa kahı hakkında, Buhar hudatlardan birinin bu Kahta kendi köşkünde öldürülmesinden bahsedilir, bu durumda köşk adı altında kahın binalarından birini anlamak gerekebilir. Samanoğulları hükümdarı İsmail’in (874-907) yerli halka bu Kah’ı camiye çevirmeyi teklif etmesi de ilginçtir. Şimdiki Afganistan’ın dağ köylerindeki küçük istihkamlara, muhtemelen kulelere de köşk adı verildi⁸⁷; savaş sonrası gâlip Arap komutanın öldürülen düşmanların kafasından “iki köşk” yaptığının anlatıldığı Tirmiz yakınlarındaki hikâyede daha net bir şekilde “kule” anlamı vardır. Arap tarihçinin hikâyesine göre 738 yılında diğer hediyelerle birlikte Arap valisine armağan edilen biri altın diğeri gümüş iki kasra da köşk denilmiş olması oldukça muhtemeldir. Fakat köşk kelimesi geniş toprak mülkiyetine sahip efendinin yaşadığı yer kastedildiği durumlarda da Arapça Kasr kelimesine karşılık gelir; nitekim Murgab’da Arap komutan Ahnaf’ın fethettiği “kale” (hisn) bundan sonra Ahnaf “şatosu” (kasr) ve ona ait rustak (kasaba topluluğu) Ahnaf rustağı adını almaya başladı; coğrafyacı İstahri’ye ait eserin çevirisinde Arapça kasr kelimesi köşk kelimesi ile ifade edilir. Şehristan’daki evlerinin yarısını Araplara vermek yerine Şehristan’ı tamamen terk etmeyi seçen, şimdiki şehrin kuzey batısında yeni bölgeye yerleşen Buhara tüccarlarının yaşadıkları yere de köşk denildi. Burada 700 tane şato (köşk) ortaya çıktı, her köşkün etrafında hizmetçiler ve efendinin kölelerine ait evler vardı. Her şatonun kapısı önünde bahçe (bostan) ve tarla (sahra) için yer verildi; her efendi kapılar üzerine kendi putunun tasvirini yaptı; VIII. yüzyılın yarısında 700 şato nüfus sayısına göre Şehristan’ı geride bıraktı. Hükümdar ve devlet adamlarının yaşadığı yer tanımlanırken bahçe (bostan), Araplar tarafından da kabul edilen Arapça metinlerdeki aynı Farsça bostan kelimesinin Kasr kelimesiyle karşılaştırıldığı gibi genellikle saray ve köşke aittir. Bahçe kelimesini ifade etmek için bağ kelimesi de kullanılır,⁸⁸ fakat çiçek ve çiçek kokuları bostan örneği ile meyve ağaçları da bağ ile ilişkilendirilir. Bağ da bazen bostanla birlikte saraya ait olarak zikredilir: Samanoğulları’nın sarayının bulunduğu Buhara’daki Cu-i Muliyan bölgesinin tanımlanmasında saraylardan, bahçelerden (bağ) çimenlerden ve çiçek bahçelerinden (bostan) bahsedilir. Bağın her yönden sarayı çevrelemesi makbul sayılıyordu; böyle bağa Çarbağ (dört bahçe) deniliyordu: Gazneli Sultan Mesud’un (1030-1040) devlet

⁸⁷ Krş.Merv bölgesindeki Porsu kala kalesinin batısında kumla kaplı güçlü çevresiyle, dört köşe sağlam bir kule teşkil eden köşkü (Samoyloviç, Mervskie Vospaminaniya otd. Ott, s. 7, prim 41); Alihanovda (Mervskiy Oazis, s. 94) Koşyuk; fotoğraflarda minare” (minare kule).

⁸⁸ Yakut’un coğrafya sözlüğünd bağ ve bostan aynı anlamda verilir. (Mu’cem, I, 677).

adamlarından biri Ebu Nasr ile ilgili, Nişabur'da üç tarafında bahçesi bulunan bir sarayı olduğundan bahsedilir; çarbağlı (çarbağ kelimesi daha sonra başka anlamda da kullanıldı) saray alınması için Ebu Nasr biraz daha toprak almak istedi. İsfahan'da iki tarafında kavak ağaçlarının olduğu şehrin ana caddesi Çarbağ olarak adlandırıldı. Ağaçlarıyla birlikte bostandan büyük olan bağ, eski Pardes'e- şahsi evlerin ahşap çiti ve hükümdar ve devlet adamlarının bahçesine (bu bahçede av için vahşi hayvanlar tutulurdu) karşılık geliyordu; Büyük İskender'in seferi hakkındaki hikâyelerden bu bahçelerin Türkistan'da da olduğu anlaşılır; mukabil kelime eski Farsçadan Latinceye ve bazı Sami dillerine geçti. Bu dillerde cennet bahçesi anlamında da kullanıldı ve birkaç dilde (Fransızca Paradis) şimdiye kadar bu anlam muhafaza edildi. İslâmiyet döneminde bu kelime ne İran ne de Türkistan'da aktif konuşmada kullanıldı; bu kelimeyle yalnızca cennet anlamında, saf, kitabî Firdevs şeklinde literatürde karşılaşılır.

“Ahnaf'ın şatosu” hakkında yukarıda verilen ifadeler Kah veya köşkün sahibinin bazen bütün bir Rustak'ı veya köy topluluğu olduğunu gösterir. Daha çok şatoda yaşayan toprak aristokrati, sözde dihkânlığı başlatan İran'ın efsanevi hükümdarı Menuçehri gibi yalnızca bir köye sahipti. Menuçehri'nin her köy için bir dihkân atadığı, kasabanın halkını onun hizmetçisi ve kölesi yaptığı, onları küçük düşüren kıyafetler giydirdiği ve onların dihkânî itaat etmesini emrettiği rivayeti vardı. Hizmetçilerin- Çaker evlerinin toprak sahibinin şatosu etrafında bulunduğunu görmüştük. Tarihi metinler, Çaker adı altında Kinyaz ve devlet adamlarının istifade ettiği askeri gücü anlamak gerektiğini gösterir. İslâmiyet öncesinde yerel hükümdarlardan en güçlüsü Semerkand İhşidi'nin ordusu Çakerlerden oluşuyordu; bazı Arap valiler yerel aristokrasiyi taklit ederek etraflarını Çakerlerden Arapça telaffuz ile Şakirlerden oluşan birliklerle kuşattılar. Şatonun etrafında geri kalan “tebânın” da evleri vardı. Yine Buhara'ya ait olan metinlerden birinde dihkânın “hizmetçileriyle birlikte kediverılarının adı geçer. Son terim haneden daha geniş bir anlam da “ev” manasına gelen Farsça ked (ket) veya kededen oluşur. Hane, Arapça beyt gibi, yakın manada ayrı bir evdi; ked veya kede Arapça dar kelimesiyle gösterilir; evin reisinin şahsi konutu dışında onun oğullarının, diğer akrabalarının evleri, müstemilat binaları da bu manaya dâhildi ve bütün bu binalar tek genel bir duvarın içinde bulunuyordu. Harizm kelimesi kat da Harizmde⁸⁹, bozkırdaki duvarla çevrili alanın adı olarak buraya atfedilir, hiç olmazsa bu alanın

⁸⁹ İlk baskıda yanlışlıkla:”Horasan'da”.- Yu. B.

içinde hiçbir şey yoktu.(şimdi Türkistan’da eski istihkamların bu tür kalıntılarına Turtkuller deniliyor.) Kediverılar kedin fertleri ve sakinleriydi; kedin başında kedhüda (kethüda) “kedin beyi” vardı. Bu adın ortaya çıkışı Menuçehri’nin dedesi hükümdar Feridun’a atfedilir. Aile ve nesil üzerinde hâkimiyet kavramı ilk olarak kedhüda kavramıyla ilişkilendirilir; İslâmiyet döneminde ideal kethüda çalışkan patron görünümünde tasavvur edilir. Bu manada hükümdar “dünyanın kethüdası” olarak adlandırılır. Kethüda düşüncesi yalnızca hâkimiyet ve sahiplik düşüncesi ile bağdaştırılmaz: Kedhüda aynı zamanda mal sahibi veya ev kâhyası olma yetkisiyle yükümlülüklerini yerine getiren kişidir. Devlet terminolojisinde askeri vali nezdindeki sivil yöneticiye, ordunun erzak ve donanmasıyla uğraşmakla yükümlü komutan nezdindeki memura kethüda denildi. Başlangıçtaki anlama yakın manada, kabilelerinin yaşlılarını kethüda olarak adlandıran Türkmenlerde bu terim şimdiye kadar kullanılır.⁹⁰

X. yüzyılda coğrafyacılar Türkistan’ı tasvir ederken ket veya ked ile birleşik çok sayıda isim verirler, Murgab bölgesinde rastlanmayan bu isimler Zerefşan bölgesinde ve bilhassa Angren ve Çirçik’de çok sayıda görülür. Coğrafyacı İstahri İlak veya Angren’in medeni bölgesi için 14 şehir ve köyün adını verir, onlardan yedisi ketlidir; Şaş bölgesi veya Çirçik’in medeni bölgesi için -27 şehir, bununda 14 ‘ü ketlidir. Mekke gibi büyük bir şehre karye (köy) adı verildiği gibi, bu isimlerden, bu terimin şehre ve köye uyarlandığı görülür. Farsça literatür dilinin yayılmasına bağlı olarak kent veya ket kelimesinin yerini dih kelimesi aldı. Samanoğulları döneminde Fergana’ya dâhil edilen yedi kasabanın ortaya çıktığı bu bölgenin doğusundaki yer Heft-dih (7 köy) adını aldı; dih kelimesi artık şehre uyarlanmıyordu; nitekim Peykend’in Buhara ile aynı şekilde şehir kabul edilmesine önem veren Peykend halkına dair, onların Peykend’e dih denilmesi için kimseye ricada bulunmadıklarından bahsedilir. Özellikle şehir- Şehristan ile kale- kuhen-diz “eski kale”, (buradan da bitişik olarak kunduz) arasındaki fark köylerde değil, galiba yalnızca şehirlerde uygulanabildi; fakat Buharalı tarihçi köylerin tasvirinde de “Şehristan” ve “kunduzlar” dan bahser. Yerli İran halkı tarafından kaybedilen ve unutulmuş kent kelimesi Türk lehçelerine geçti. XVI. yüzyılın sonunda “köylerde yaşayanlar” ile (dih) kışlaklarda yaşayanlardan ayrılmasına rağmen, tüm Türkistanda ilk olarak “ kış geçirilen yer” anlamına gelen kışlak kelimesi göçebe

⁹⁰ Ustalar olarak Kethüdalar hakkında örneğin, Semenov, Oçerki, s.31. Alihanov’a göre (Mervskiy Oasis, s.30) Merv’de bir takım kanallar yapan, fakat halkın diğer işleriyle ilişkisi bulunmayan ustalara kethüda adı verildi. Böyle 100 usta vardı. XIX. yüzyılda Türkmenlerde Kethüda terimini değişmesi hakkında bkz. Bregel Horezmskie Turkmeni, s.123-125, keza fihrist.- V. R.

Türkler yerleşik hayata geçtikçe dağlı Taciklerde de köy manasında kullanılmaya başladı. Kent kelimesinin kullanımı Harizm⁹¹ ve Kaşgar'da⁹² şimdiye kadar muhafaza edilir.

“Ateşgede, ateşhane” veya “putgede, puthane” adı verilen putperest tapınakları da ked ve haneli terimlerle ifade edildi. İlk terim, büyük bir ihtimalle, Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlığın yayılmasına rağmen, İslâm fethine kadar halkın büyük bir çoğunluğunun dini olarak kalan Zerdüştlüğe aittir. Yerel Zerdüşt tapınaklarının tasvirine sahip değiliz; ayrıca bu yapıların kalıntıları da bulunmaz⁹³; İslam fethi döneminde Türkistan Zerdüşt tapınaklarının ne kadarının, Pasargad ve Persepolis harabeleri yakınlarında bulunan, Kabe –i Zerdüşt adıyla bilinen eski dört köşe ateş kulesinden ve İsfahan yakınlarında ateşgede gibi, sekiz köşe, kubbeli yeni yapılardan farklı olduğu tamamen belirsizdir. Daha X. ve XI. yüzyılda Türkistan'da Zerdüşt toplulukları vardı, Arap kaynaklarında onlara Mecusiler, Farsça kaynaklarda Maglar deniliyordu. Buhara Maglarından Semerkand'daki Mag topluluklarından da bahsedilir; sonuncular için, azınlıklara yüklenen kişi başı verginin yerine Şehristan'a suyun ulaştırıldığı kurşun su borularını koruma ve tamir etme yükümlülüğü getirildi. Biruni'ye göre XI. Yüzyılda Harizm'de yalnızca, kendi inancına karşı gayretiyle diğerlerinden farkı olmayan, bu inancın özünü fikirlerini araştırmadan onun dış törenlerinin bilgisiyle yetinen Mecusi kalıntıları vardı. Zerdüştlüğün izlerinin ne zaman kaybolduğuna dair bilgiler yoktur. Türkistan'daki halk pek çok kalıntıyı Maglara ve Türkistan'da yalnızca Türkmen ve Hivelilerin bildiği İran'da yaygın olan diğer bir terim gerblere atfeder. (gayur kelimesi kâfir kelimesinden değil gerb kelimesinden meydana geldi.) Yalnızca Harizm⁹⁴ ve Türkmenistan'da⁹⁵ İslamiyet öncesine ait kalelere gerb veya gayur kaleleri denilir; Türkistan'ın diğer bölgelerinde özellikle Sır Derya havzasında Magların “kaleleri” ve “tapınaklarından ”

⁹¹ Kun, ot Hivı do Kuğrada s. 203

⁹² Kornilov, Kaşgariya, s.277. Barthold'un düzeltmesi: Kent kelimesi, Özbek kelimesi değil Tacik kelimesi kabul edilen Buharada'da köy manasında kullanılmaktadır. (Territoriya i Naseleniye Buharı i Horezma böl 1 s.66)

⁹³ Orta Asyada son 10 yıllık süreç içerisinde İslam öncesi döneme ait pek çok kült yapı ortaya çıkarıldı ve incelendi. Onlar arasında Hristiyan ve Budist yapıları net şekilde ayrılır, diğer yapılar örneğin Pencikent'in Zerdüşt tapınakları genel bir kabul teşkil etmez. Bu konuyla ilgili son genel çalışma: Voronina, Doislamskoye Kultovie Soorujenie. B.S

⁹⁴ Krş. Merv'deki meşhur Gayur kala kasabasını Frezer'in Gubr Kila'sı ile, krş; Jukovskiy, Razvalını Starovo Merva s.95.

⁹⁵ Örneğin Hocaylı yakınlarındaki Gayur kala; Kun, ot Hivı do Kuğrada s. 217. 10 verstlik haritada Gayur kala henüz, Şahsenem harabelerinin güneyinde Amu Derya'nın eski yataklarından biridir. Türkistan'ın diğer bölümlerinin coğrafi terimler dizisinde Gerb kelimesi sanki artık mevcut olmayan fakat XV. yüzyılda Kette kurgan kazasında bulunan Gabristan köyü olarak gösterilir.(Viyatkin, Materialı, Gerblerin ateşperestlerin karargahı olarak çevrilen s.49).

bahsedilir. Oş'taki “Magkede kapısı” adı, Türkistan'da Mag teriminin X. yüzyılda aktif konuşma dilinde kullanıldığını gösterir. Magkede kelimesine cins isim olarak literatürde rastlanmaz; bu kelimeye son coğrafi terimler sözlüğünde (XV.yüzyıl), Zerefşan'da ,Pencikent yakınlarındaki bölgenin adında rastlıyoruz, ayrıca Semerkand bölgesinin Tarihi Coğrafya araştırmacısı V.L Viyatkin,⁹⁶ bu kelimeyi “ateşperestlerin tapınağı” olarak çevirir, diğer bir ifadeyle onu ateşgede veya ateşhane manasında anlar. XV. Yüzyılda Zerdüştlerin Pencikent ve Gabristan'da olup olmadığı veya bu kelimelerin yalnızca halkın eski dinine işaret edip etmediği belli değildir. Günümüzde Türkistan'da ateş tapınakları değil, tepegöz tipi denilen⁹⁷ veya Türkistan'ın arkeoloji uzmanlarından birinin “mezarlar” adını verdiği taştan tümsek yapılar⁹⁸ “Magların tapınağı” olarak adlandırılır. Zerdüştlük kelimenin tam anlamıyla defnetmeye, diğer bir deyişle cesedi toprağa gömmeye izin vermez; yine de ölülerin bedenleri bir takım törenler için yapıların inşa edildiği bir nesneydi. Rus araştırmacılarından birinin⁹⁹ belirttiği gibi Kata, (Dahmaya taşınana kadar cesedin durduğu geçici yer) Dahma (kuş ve köpeklerin yemesi için cesetin koyulduğu yer) ve Navs (yıkanan ve temizlenen kemiklerin muhafaza edildiği yer) farklıydı; bir yılsonunda kemikler Dahmada yıkanır, vahşi hayvan ve kurtların yediği ölü etinden arınırdı, böylelikle de temiz kabul edilirdi, ölünün köpek, tilki kurt ve yağmur suyunun ulaşamayacağı yerde saklanması da zorunluydu.) Navs kelimesi, Yeni Ahit'te “kutsal yer” anlamında kullanılan ve Kuranda mihrap kelimesiyle aktarılan, Arap Hristiyanlarda ise Altar manasındaki Yunanca Paos “tapınak” kelimesidir. (Muhammed döneminde camilerde mihrap yoktu); Sasaniler dönemi ve İslâm'ın ilk yıllarındaki Zerdüştlerin, ölü kemiklerinin ebedi huzur yeri olarak işlev gören, mezar taşları onunla ifade edildi. İranlı- Zerdüştler yılın belirli gününde ölülerin Navslarına yiyecek ve evlerin çatısına içecek koyarlardı; Onlar ölünün ruhunun bu günlerde ödüllendirildiği yada cezalandırıldığı yerden çıktığını ve bitkin ve susuz bir halde evlerine geldiklerini düşünürlerdi; ölülerin kokudan zevk alması için evlerini tütsülerlerdi. Aynı yazar “Soğdların ölüleri üzerinde ağladıklarından, yüzlerini çizdiklerinden, ve İranlılara benzer biçimde onlar için yiyecek ve içecek bıraktıklarından” bahseder”; “Harizmliler İranlılara benzer bir biçimde

⁹⁶ Materialı s. 25.

⁹⁷ Onlar hakkında Rudanovskiy, Soobşenii v Zasedanii TKLA, “Hane-i Mug'un” olduğu s.234; Keza M Andreyev, Mestnosti Turkestana, s. 21 vd; İnostrantev, Pogrebalnie Obıçai s. 117; Veselovskiy, Zametka o Kurganah, Muk Hanenin olduğu s.221, Kırgızca ifade Mugtın Uyi- Cetbisbayev, Slova Mug, s. 29

⁹⁸ Veselovskiy Zametka oKurganah, s.221

⁹⁹ İnostrantev, Pogrebalnie Obıçai.

Navslara ölümlerin ruhu için yiyecek ve içecek bırakırlardı”. Dolayısıyla Navslar Harizmlilerde de vardı; onların Soğdlularda da olduğu Tarihçi Taberi’nin hikâyesinden anlaşılır; bu hikâyeye göre 722 veya 723 yılında Arap valisi esir alınan yerel yöneticinin Rebincan şehri yakınlarında öldürülmesini ve Navs’ta çarmıha gerilmesini emretti, ayrıca halkın cesedi çıkarması da ceza tehdidiyle yasaklandı. 112-113 yıllarında (730-732) Keş ve Semerkand arasında gerçekleşen savaş hadiseleri hakkındaki hikâyede Navs’a saklanan dört Arap askerinden bahsedilir. Buradan, Navs’ın ciddi bir büyüklükte olduğu sonucu çıkarılabilir; Türkistan’da bulunan “Ossuariumların” diğer bir ifadeyle dört köşe ve oval şekilde kilden yapılmış kapların buraya koyulmuş olması mümkündür, ayrıca bu buluntulardan tek biri dâhi uzmanlar tarafından buluntu yerinin incelenmesine kadar bozulmadan muhafaza edilemedi. Ossuarium süslemelerle, tasvir ve heykel figürleriyle bezenirdi; bu tür Ossuariumlar şimdiye kadar Türkistan dışında hiçbir yerde bulunmadı; buradan da Türkistan’da ölü kemiklerinin diğer Zerdüştlerdekinden daha büyük bir itina nesnesi olduğu anlaşılır. Navs kelimesi artık ne Türkistan ne de İran topraklarında muhafaza ediliyordu fakat dış görünüş olarak Türkistan “Maglalarının tapınağına” benzer yapıların görüldüğü yalnızca Semitik Arabistan’da değişik bir şekilde bulunuyordu. Gerçekte Maglaların tapınağının Navslar olduğu ve Ossuariumlar için bir yer olduğu konusunda hiçbir kanıtı sahip değiliz.

Büyük ihtimalle Budist tapınağı olarak anlaşılan “Put tapınakları” bazı hikâyelere göre söylenmesi mümkün olarak “ateş tapınaklarından” ayrıştırıldı. Çin imparatorunun kızı ile birlikte Çin’den Buhara’ya taşınan “put tapınakları” hakkındaki Nerşahi’nin hikâyesi bilhassa dikkat çekicidir. Yine Nerşahi Mah cami yakınlarında yapılan put ticareti hakkındaki hikâyesinde “Buhara halkının putperest olduğu” döneme ait kalıntı olarak Müslüman Buhara’da muhafaza edilen bu geleneğin kökenine atıfta bulunur; daha sonra caminin yapıldığı bu yerde o zamanlar hükümdar tahttaydı ve kendi varlığı ile put ticaretini teşvik ediyordu. Daha sonra bu yer ateş tapınağı yapıldı; halkın toplandığı ticaret günlerinde onların hepsi ateş tapınağına gelirler ve ateşe taparlardı. Bu ateş tapınağı, İslâmiyet dönemine kadar muhafaza edildi; Müslümanlar güçlendiğinde o yerin üzerine bu camiye inşa ettiler.¹⁰⁰ Bu hikâyede muhtemelen, putlara tapma ile ateşe

¹⁰⁰ Ateş tapınağı, Pamir ve Pamir civarındaki bölgelerden Hindistan’a kadar bazı kabilelerde ve uluslarda eski adını u muhafaza ederek camilerle birlikte uzun bir süre canlı bir biçimde varlığını sürdürdü. Sonraki dönemde ise ise XIX.-XX. yüzyıl başı Etnografik materyallere göre erkeklerin toplantı salonu kolektif tutfak vb. yerler olarak mevcut oldu. Buhara’daki “Alev hane” (ateş tapınağı) hakkında bkz: Arandarenko, Darvazi Karategin, s.310; M. Andreyev, Po Etnografii Tacikov, s.163-165; Kondaurov,

tapma arasındaki fark da gösterilir. Taberi “ ateş tapınağı ve put tapınağının” olduğu Buhara köyü Tavavis’ten bahseder; bu durumda da Zerdüşterin tapınakları putperestlerin tapınaklarından ayrılır. Fakat Nerşahi’nin, her şatonun kapıları üzerinde, efendisinin put tasvirinin olduğu, “Magların şatoları” hakkındaki sözlerinden Magların da putları olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu yüzden genellikle Zerdüş olmayan ve Budist olanlara ait, daha sonra camiye çevrilen Semerkand ve Buhara tapınaklarının aslında Türkistan’da zikredilen put tapınakları olup olmadığı tartışmalı olarak kalır. Bunun dışında bir din diğerini etkileyebilirdi. XIII. Yüzyıl tarihçisi Cüveyni’nin, Buhar kelimesinin “ Magların dilinde “ bilim toplantısı, “ Uygur ve Çin putperestlerin” dilinde ise putlarının koyulduğu tapınaklar anlamına geldiği hakkındaki sözleri bunu gösterir. İlk olarak özel bir yapıdan değil, mağara taşlarında yontulmuş diziden meydana gelen,¹⁰¹ Hindistan’daki Budist manastırlarının adı olarak Sanskritçe Vihara kastedilir. Yeni Hint ve Farsça’da bu kelime Behar şeklindedir; Budizm’in başladığı ve pek çok manastırın olduğu Benares’in doğusunda, Ganj nehri üzerinde bulunan Hindistan’daki bölge bu şekilde adlandırıldı. İran topraklarında ünlü olan, Belh’in güney kasabasındaki bina, Nevbahar Bazı Arap yazarlar tarafından putperestlerin yapısı olarak adlandırıldı. Kabil’in yöneticisi, Hindistan ve Çin imparatorları da bu inancın taraftarlarıydı. Fakat diğer yazarlar Belh Nevbaharı’nı “ateş tapınağı” olarak adlandırırlar. VIII. yüzyılda, yaklaşık 630 yıllarında Belh’i ziyaret eden Çin hacısı Suan Tzan’ın sözleri aslında binanın Budist manastırı olduğunu kanıtlar. Suan Tzan Manastıra “ Yeni Sangaram” adını verir; manastır şehrin güney doğusundaydı; manastırın doğusunda azizin kutsal eşyalarının muhafaza edildiği uzun bir Stupa, güneyinde ise “ mükemmel hediyelerle birlikte insanların ve uzak halkların” toplandığı Vihara vardı. Orada en yüce kutsallığa ulaşan pek çok insan bulunuyordu. Böylece Vihara, Sangramalardan, yakın manada keşiş yurdundan ayrıldı. Vihara adı altında, inanç meselelerinin âlimler tarafından incelendiği, sufilik yararlıklarının gerçekleştirildiği yer anlaşıldı. Behar (Vihara),

Obşina u Yagnobtev; Kislyakov, Patriarholno- feodalniye otnoşeniya, s.160. Afgan kabilesi Gilzayların “ateş hanesi” hakkında bkz. Muhammet Hayat-han, çev. Pristli, s.68-175. Dürranilerdeki Mihman-hane hakkında bkz; age, s.175. Yusufzaylardaki hücre hakkında bkz; Bellew, General Report S.201 Sq. James Report, s.41; Conolly, Notes s. 928.. Yagnoblulardaki “Hicre” ve Taciklerdeki Mihman hane hakkındaki bilgileri Krş: Kondaurov, Nekotoriye Materyalı, s. 106-107.- V.R.

¹⁰¹ Horowitz, İndian Literature s.72. R. Pişel’in Budda kitabının çevirisine (s.219)D. N. Anuçin’in koyduğu şerhe göre Viharalar ilk olarak dal veya çitten, kille kaplı, keşişler için hücre vazifesi gören basit, küçük kulübelardı. Daha sonra onlar kemerlerle diğer bölümlerle birleştirilerek, taştan yapılmaya başlandı. Buda’nın öğrencileriyle birlikte kulübe veya kapalı baraka olarak yağmurlu zamanları atlattığı Vihara hakkındaki Prof. Pişel’in sözlerini Krş; age (s.51); aynı şekilde ilk olarak yalnızca yağmurlu dönemler için yapılan sonraki dönemin Hint Viharaları genellikle zengin bir biçimde donatıldı ve sıcak banyolar, gezi için kapalı galeriler gibi teçhizatlarla tüm konfor dâhil edildi. (s.165)

kelimesiyle birlikte, Sancar (Sangrama) ve Sancaristan kelimeleri de Farsça'ya girdi. Sözlüklerde Sancar kelimesi esrime halindeki kişi, Sancaristan da Hanaka (manastır; kelimenin açıklaması aşağıda) olarak açıklanır. Burada insanlar müzik eşliğinde danslarla da esrime haline gelirler. Semerkand'ın güney doğusunda daha sonra Zencirbağda denilen Sancarfeğan köyü ve çevresinin adı muhtemelen Sancar kelimesiyle ilişkiliydi; İran dünyasında özellikle yer tanrısının ifade edildiği fakat gök tanrısı anlamına da gelen kelimenin son kısmındaki fağ veya bağ-“ bog “ kelimemiz var. İslâmiyet bu ismi reddetti ve Hristiyan metinlerinde bu kelime “Hristiyan tek tanrısı” anlamındaki tanrı kelimesini ifade etmek için de kullanılmasına rağmen onu putlara attetti. Putperestlik döneminde bağ veya fağ kelimesi hüda kelimesi gibi İran ve İran Orta Asyası'nda Büyük İskender döneminden itibaren hükümdar hâkimiyetinin ilahlaştırılmasıyla “hükümdar” manasında da kullanıldı; Harizm'de hükümdarın yazlık yerden kışlık yere geçişi fağlı terimle ifade edildi. Gök tanrısının Çince adı yine bu kelimeyle çevrildi. Çin imparatoru “göğün oğlu” olarak bağpur veya fağfur olarak adlandırıldı, (pur – “oğul”) ayrıca son kelime sözlüklerde Fergana kelimesi olarak verilir, (pağpur olarak telaffuz edilmesi de mümkündür; Farsça p harfi genellikle Arapça f harfi gösterilir.)

Vihara ve Sangrama terimlerinin kullanımı, şimdiye kadar Orta Asya'da yalnızca Türk Budist metinlerinde görüldü; Sangrama kelimesi Türkler tarafından Sangram olarak değiştirildi, Vihara ise Vahar veya daha çok Varhar ile gösterilir; Müslüman yazarlar, Arapça ve Farsça Farhar yazar. Biruni, Behar veya Farhar kavramı, Horasandaki Budist yandaşlarının adı olan Şamanlar(Sanskritçe Çraman'dan “münzevi”) kavramıyla ilişkilendirir. Biruni'ye göre “ onların izleri, putlarının Beharları ve onların Farharları” Hindistan'a yakın Horasan çevresi sınırlarında görüldü. X. Yüzyıl anonim İran Coğrafyacısı büyük put tapınaklarının bulunduğu Tibet şehri Kursang'dan bahseder; put tapınağı “ Büyük Farhar”¹⁰² olarak adlandırılır. Soğd kelimesi Farhar'ın Güney İran kelimesi Behar'a karşılık geldiği Avrupalı İranistlerce tarafıma beyan edildi. Fakat en azından İslâmiyet döneminde Behar kelimesi “ Semerkand ve Buhara'daki Nevbahar kapıları” adının gösterdiği gibi Türkistan sınırlarına taşındı. Buhara'daki Nevbahar kapısının, adını XV. Yüzyılda yaşayan Buhara'nın başlıca evliyalarından Bahaaddin Nakşibendi'nin mezarından alan şimdiki “Mezar kapısına” denk düşmesi dikkat

¹⁰² Hududü'l Alem, I. 166, çev. Minorski, 94. Minorski'ye göre Kursang (Usang) Tibet'e aittir. Orada büyük put tapınakları vardır. O, (bölge ?) Büyük Farhar olarak adlandırılır. – V.R.

çekicidir. Kapı adının türetildiği Behar, muhtemelen Hindistan manastırıydı. Çünkü Bahaaddin'in geldiği köy daha önce "Hindistanlıların şatosu"(Kasr- ı Hinduvan) olarak adlandırılıyordu. Şamanların kendi inançlarını Maniheistlerden daha önce Türkistan'da yaydıkları Müslüman yazarlarca biliniyordu; fakat daha X. yüzyılda Semerkand'da Maniheist topluluğu mevcuttu, oysa Arap fethinden kısa bir süre önce Türkistan'dan geçen Çin hacısı Suan Tzan, Semerkand'a uzanan bölgeler ve Toharistan veya Belh'e uzanan bölgeler arasında sınır kabul edilen Demir kapının (şimdiki Buzgala geçidi) yalnızca güneyindeki bölgede Budist manastırıları buldu. XII. Yüzyıl yazarı Sem'ani'nin, İslâm'ın başlarında orda olan, meşhur, kitaplarda yazılan mükemmel anıt ve kitapların muhafaza edildiği Vaşcird şehrinin (Kefirnihen ve Vahş arasında bulunan şimdiki Feyzabad şehri) çevresi hakkındaki sözleri muhtemelen Budizm ve Budist literatürüne aittir.

III. Yüzyılda ortaya çıkan Ön Asya kökenli dinlerden Maniheizm, bilhassa Türkistan'la yakından ilişkilidir; Maniheistler tarafından haftadaki gün adlarının Çin'e Soğdca, Hristiyanlar tarafından da Farsça şekilde getirilmesi dikkat çekicidir. Rivayete göre Babil'den gelen Mani bizzat Horasan Hindistan ve Çin'e yolculuk yaptı; onun idamından sonra yandaşları İran hükümdarının topraklarını terk edip, Amu Derya ötesine yerleşmek zorunda kaldı. Arapların İran'ı fethetmesinden sonra İran ve Babil'e dönme imkanı elde ettiler fakat VIII. yüzyılda halife Mehdi'nin hükümdarlığı döneminden itibaren (775-785) Müslüman hükümdar tarafından kanlı zulme maruz kalmaya başladılar ve yeniden doğuya çekilmek zorunda kaldılar; onların son ve nihai sürgünleri halife Muktedir dönemindedir.(908-932) Biruni'nin sözlerine göre onun döneminde (XI. yüzyıl) İslâm topraklarında, Maniheistlere Sabiiler adının verildiği Semerkand'da, yalnızca bir Maniheist topluluğu vardı, Kuranda rastlanan bu terim onlara uyarlanarak daha sonra Müslümanlar tarafından İslâm hariç tüm dinlere,Yahudi, Hristiyan, Zerdüştler yaygınlaştırıldı. X. Yüzyılın sonunda bibliyografik çalışma Fihrist'i meydana getiren yazar en- Nedim'in sözlerine göre Semerkand'da toplam 500 Maniheist vardı. X. Yüzyıl sonu anonim İran coğrafyacısının sözlerine göre, Semerkand'da, Nigoşaklar olarak da adlandırılan Maniheistlerin Hanakaları vardı. Hanaka Farsça hanenin Soğdca biçimidir; daha sonra İslâm dervişlerinin benimsediği bu kelime muhtemelen İslâmiyet öncesi Soğd'da Budist, Maniheist keşişin hücresi olarak adlandırılıyordu. Nigoşak aslında dinleyici anlamına gelir. Latince çeviride de auditor- seyirci anlamına gelen Nigoşak terimi Maniheistlerde keşişin aksine sıradan

vatandaşı ifade eder. Bu yüzden Nigoşakların Hanaka ile ilişkili olarak zikredilmesi şaşkınlık uyandırır. Budizm gibi Maniheizm’de, tüm düşüncelerinin kurtuluşa yöneltildiği ve bu yüzden hiçbir fiziksel iş ile ilgilenemeyen keşişler ile dinin daha az katı talepte bulunduğu ve kendi çalışmasıyla keşişleri besleyen sıradan bir kişi arasındaki farkı kesin bir şekilde uygular. Fakat daha sonra Maniheistlerin arasından, özel mülkiyetin ve aile hayatının tüm olumsuzlukları ve tüm insanlar için eşit şartlar oluşturulmasıyla ilgili olarak bir hareket meydana geldi.¹⁰³ V. yüzyıl sonu, VI. yüzyılın başında yaşayan Bu hareketin İran’daki kurucusu Mazdek, Mani gibi ölü gıda kullanımını yasakladı fakat özel mülkiyet ve ortak yaşamı reddeden bazı insan topluluklarından dayanak yerine, bu bölgede de diğer bölgede de insanların hepsinden, tüm istisnai haklardan feragat etmesini talep etti. Tüm insanların, eşya mülkiyeti ve kadınlara karşı eşitlik hakkının yeniden oluşturulması gerektiğini şeytanların kıskançlığı, öfkesi ve hırsının bu eşitlik düşüncesini yıktığını göz önünde bulundursa da kabul etti. Mazdek’in öğretisi İran’da bilhassa aşağı sınıftan çok sayıda taraftar buldu; Hükümdar Kavad (488-531), Mazdek’in yandaşydı ve bu sayede komünist fikirler gerçek bir uygulama kazandı;¹⁰⁴ fakat 582 yılında tahtın mirasçısı, gelecekteki hükümdar Hüsrev Anuşirvan Mazdeklerle karşı kanlı bir zulüm gerçekleştirdi. Maniheistler gibi Mazdekler de Orta Asya’da sığınak buldular; Semerkand, İlak ve Şaş’ta kendi öğretilerini yaymayı başardılar. Maniheizm ve Mazdekizm öğretileri İslam Şiiiliğinin ve İsmaili mezheplerinin öğretilerini etkiledi; VIII. Yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan, kendini tanrının tecellisi, Yeni Ahit peygamberleri İsa, Muhammed ve Ebu Müslimin halefi olarak adlandıran, bu hareketlerin liderlerinden Mukanna, Türkistan’da büyük bir başarı kazandı. Uzun mücadele sonrasında isyan Halife Mehdi’nin ordusu tarafından bastırıldı; fakat “beyaz giysili insanlar”¹⁰⁵ olarak adlandırılan Mukanna’nın yandaşları, gizli mezhep olarak bazı bölgelerde özellikle Buhara köyleri ve Angren’de varlığını sürdürdü. Müslüman yazarlar “beyaz giysili insanları” zındıklarla veya Maniheistlerle bağdaştırır. Nerşahi “beyaz giysili insanlara “

¹⁰³ Aile hayatının Mazdekler tarafından tamamen bozulması ile ilgili Barthold’un düşüncesi tartışmalıdır. Büyük ihtimalle Mazdeklerde kadınların ortaklığı, bir sebeple Mazdeklerle atfedilen bütün bunlar doğru olsa bile, İran halkının yüksek tabakasının Harem çok eşliliğine karşı protesto ve Mazdeklerin eski evlilik ve mal varlığı ilişkilerinin özüne dönme isteği olarak incelenmelidir. Mazdeklerde kadınların ortaklığı ile ilgili tarihçilerin farklı görüşleri hakkında bkz. M. Dyakanov, Oçerk s. 410-411, prim.153.- V.R.

¹⁰⁴ Ortaçağ’ın diğer halk dengeleyici hareketi olarak Mazdekizm’e uygun komünist fikirler terimi Sovyet uzmanlar tarafından artık kullanılmamaktadır. V.R

¹⁰⁵ Bu hareket hakkında bkz: Ayni, İsyöni Mukanna, Yakubovskiy Vosstaniye Mukannı; Moscati, Studi storici; Sadighi, Les Mouvements s. 163-186. -V.R.

dair, onların kadınları ortak kabul ettiğinden bahseder. Yabancı bir kadına giden kişi, kadının yanında bulunduğu sürede, Mazdeklerde bu durumlarda kapılara şapkaların bırakıldığı gibi, evin kapılarına herhangi bir iz bırakırdı. Her köyde, halk topluluklarından, jus primae nostic- ilk gece hakkı kabul edilen bir efendi ortaya çıktı.” Beyaz giysili insanlar” ne namazı ne gusül abdestini yerine getirdiler, aynı şekilde oruca da riayet etmediler fakat kendilerini Müslüman olarak adlandırdılar.

Maniheistler Hristiyan dünyasında olduğu gibi Müslüman dünyasında da yalnızca istisnai durumlarda kendi inançlarını açık bir şekilde öğretiler. Maniheistlerin dış kültü hakkındaki bilgilerin yetersizliği tamamen bununla açıklanır. Aziz Avgustin’in sözlerine göre Maniheistler ne tapınakları ne de altarı kabul ettiler; İnananlar topluluğunun her bir üyesinin tapınakları olmak zorundaydı; yine Fransız Maniheistler toplantılarını tapınaklarda değil, mahzenlerde diğer yer altı odalarında, bazen de şahsi evlerde ve zanaat odalarında gerçekleştirdiler. Diğer taraftan, Müslüman bir yazar doğu, Horasan Maniheistlerinin ibadet yerlerinden bahseder ayrıca Hristiyan kiliselerinin ifade edildiği (bi’a) terimini kullanır. Mani literatürünün yakın zamanlarda bulunan eserlerinden Doğu Maniheistlerinin kültü hakkında bazı bilgiler elde edilebilir; Çin belgelerinden biri Maniheizm manastırlarını beş bölüme ayırır:1) kutsal kitap ve resim bölümü 2) oruç ve itiraf bölümü 3) İbadet ve tövbe bölümü 4) ders bölümü 5) hasta keşişlerin bölümü. Buradan, Budist ve Hristiyan manastırlarının tersine Maniheizm manastırlarının yurt olmadığı keşişlerin daimi yaşamı için hücreleri olmadığı sonucu çıkarıldı; keşişler yalnızca ayin, kendi dinlerini öğrenmek ve toplu yemekler için manastırlarda toplanırlardı fakat hastalar hariç olmak üzere başka bir yerde daha çok sıradan bir kimsenin yanında gecelerlerdi. Mani mabetlerinin varlığı Turfan bölgesindeki kazılarla ortaya çıkarıldı; belgelerde posta vazifesi için ayrı binalar, Çaydanlar zikredilir. Maniheistler diğer pek çok terim gibi bunu da Budistlerden aldılar ve bu terim Hintçe Çaytya (toplantı salonu) kelimesiyle örtüşür; bu tür toplantılar ilk olarak Hindistan’da, duvarları yontulmuş kutsal tasvirlerle süslenen mağaralarda yapıldı; daha sonra özel tapınaklar inşa edildi.¹⁰⁶ Diğer pek çok olayda da Budistler Maniheizm terimlerini benimsedi. Türk ve Moğol Budizmi Maniheizm’in etkisi altında Hint İndra’nın adını, İran Ormus’unun (Moğollarda Hurmusta tengri) adıyla değiştirdi; Nom- kutsal kitap adı da Budistlere Maniheistlerden geçti. Maniheistlerin ölüleri

¹⁰⁶ Pişel, Budda, s.220.

koydukları yapıların adı olarak, Hintçe Stupa kelimesine karşılık gelen Moğolca Suburgan kelimesinin Farsçası Supurgandır. Mezarlarda değil fakat bu yapılarda ölülerin kıyafetleriyle kaldıkları ve toprağa gömülmedikleri belgelerden anlaşılır. Soğd Mani belgeleri VII. yüzyıldan daha öncesine ait değildir; bu yüzyılın sonunda da Maniheizm Çin’e girdi; VIII. yüzyılda artık Çince Maniheizm literatürü vardı ayrıca Çin Maniheistlerin terimi (örneğin hafta günlerinin adı) Soğd etkisinin açık izlerini ortaya koyar. Türkler Çin’de VIII. yüzyılın yarısında Maniheizm ile tanıştılar. Maniheizm bazı Türk devletlerinde hâkim din ilan edildi ve daha X.yüzyılda Türk han -Mani kendi Semerkand’lı dindaşlarını Samanoğulları karşısında himâye etti. III. Yüzyıldan VII. yüzyıla kadar ve X. yüzyıl sonrasında Orta Asya’da Maniheizm’in akibeti hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz.

Hristiyanlığın akibetleri de hemen hemen o kadar az bilinir. Maniheizm gibi Hristiyanlık Türkistan’a ilk olarak İranlılara daha sonra İran’ı geçerek Semitik Ön Asya’dan Türklere girdi. Maniheistler kendi Aramca kökenli yazılarını İran ve Türk dilinin ses transkripsiyonuna uyarladılar; Müslüman yazarın sözlerine göre “Maveraünnehir ve Semerkand’ın insanları” “din kitapları” yazdılar onu “din mektubu” olarak adlandırdılar. İlk olarak Süryani- Hristiyan literatürünün vatanı Mezopotamya Edessa’da ortaya çıkarılan Süryani Hristiyan mektubu bu tür kullanım kazandı; daha sonra Süryani kilisesinin ayrıldığı Melkit, Nesturi ve Yakovit mezheplerinden her biri kendi mektubunu ortaya koydu. Bu mezheplerden, V. yüzyılın sonunda İran kilisesi tarafından kabul edilen Nesturilik Orta Asya’da doğal olarak daha geniş bir yaygınlık kazandı; yine de Nesturiler Türkistan’da bulunan tek Hristiyan değillerdi; Biruni’nin sözlerine göre Merv’de Melkit Mitran’ı (Metropolit) vardı; aynı yazar Harizm’deki Melkitlerden bahseder. Harizm’in 712 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmesi hakkındaki hikâyede, Harizm’in yöneticisinin (Harzemşah) vassal hükümdarlarını, kâtiplerini, dihanlarını çağırmasından bahsedilmesi ilginçtir; metinde habr kelimesinin çoğulu ahbar kelimesi kullanıldı. Yakın, arkadaş, yoldaş kelimesi habr, İbranice haber, Süryanice habrodur. Yahudi ve Hristiyan bilim adamları meslektaşlarını muhtemelen böyle adlandırdı; Sosyalist partilerin dışında duran insanların Almanca “genosse” Rusça “tavariş ”kelimesini “sosyalist” anlamında kullandığı gibi, kelime bilim adamları çevresinde sık kullanılmasının etkisiyle yabancılar tarafından belirli bir grubun bilim adamı, bilim adamı topluluğunun üyesi anlamında kullanılmaya başlandı. Yahudi Mişna’sında ritüel saflık kuralına sıkı bir şekilde riayet eden Haber’in sade bir halkla

tezat oluşturması gibi, Arapça metinlerde ahbar kelimesiyle daha ziyade Yahudi âlimler ifade edilir; Kuran'ın V. suresinde habrların adı hahamlarla birlikte geçer; muhtemelen bu iki kelimenin birleşimiyle tüm genel Yahudi âlimler (Sablukov'un çevirisinde haham ve yazıcılar) ifade edilir; IX. surede Hristiyan ve Yahudiler kendilerine baş olarak, tanrı yerine kendi haham ve keşişlerini seçtikleri için kınanırlar; muhtemelen, Habrlara tapma Yahudilere, Keşişlere tapma da Hristiyanlara(Sablukov'un çevirisinde yazıcı ve keşişler) günahtır. Ortaçağda ve şimdi Harizm şehirlerinde Yahudi topluluğunun varlığına dair hiçbir bilgimiz olmamasına rağmen, Harizm'in kuşatılması hakkındaki hikâgede de Yahudi hahamların kastedildiğı görüşü bildirildi.¹⁰⁷ Harizm şehrinin "Yahudi ariesinin oğlu Narse" tarafından kurulması hakkındaki bir kaynağın hikâyesinde yazıda belirtilen görüşün aksine bu topluluğın varlığına imalı bir söylem görülmez, çünkü söz konusu, gerçekten de Yahudi ariesinin kızı ile evli, Sasani hükümdarı I.Yezdigerd'in (399-420) oğlu, İran şehzadesidir: Narse kardeşi Behram Gur'un (420-438) hükümdarlığı döneminde Horasan valisiydi; onun Harizm'e geldiğinden veya annesinin dindaşlarını buraya getirmesi konusunda hiçbir şey bahsedilmez. O zamanlar Buhara Yahudileri Hive'de muhtemelen hiç bulunmadıkları gibi günümüzde de Buhara dışında Semerkand ve Türkistan'ın bazı diğerk şehirlerinde yaşıyorlar.¹⁰⁸ X. Yüzyılda Doğu İran bölgelerinde (Horasan ve Maverâünnehir ile birlikte) Hristiyanlardan ok Yahudiler vardı. Coğrafi isimler Afganistan'ın kuzey kısmında pek çok sayıda Yahudi topluluğı olduğunu kanıtlar; Meymene bölgesindeki Yehudiya şehrini ve Belh'teki " Yahudiler kapısını" zikretmek yeterlidir; fakat coğrafi terimler Yahudilerin Harizm'deki varlıklarına işaret etmez. Harizm yazarı Biruni, yalnızca kitabi bilgilere göre Yahudiler ve onların takvim sistemi hakkında bilgi verir, fakat Hristiyan takvimi hakkındaki hikâyelerinde "Harizm Hristiyanlarını" zikreder. Bu yüzden, Harizm'in fethedilmesi hakkındaki hikâgede büyük bir ihtimalle, habr ve ahbar kelimelerinin de kullanıldığı Hristiyan âlimler kastedilir; Taberi, Yulian Otsutupnik'in Hristiyanların Psikopos ve Habrlarını ortadan kaldırılmasını ve kiliselerinin yıkılmasını emrettiğinden bahseder.¹⁰⁹ nl Müslüman âlimi Fahreddin Razi XII. yüzyılın sonunda Harizm'de bir Hristiyanla karşılaştı fakat bu konudaki hikâgeden, bu Hristiyan'nın yerli olup olmadığı anlaşılmaz.

¹⁰⁷ İnostrantev, O Domusulmanskoy Kulture, s. 294.

¹⁰⁸ Masalskiy, Turkestanskiy Kray s. 412. Krş. Muravyev, Puteşestvie, bl II, s. 30: Hive'de eskiden beri İslâmiyet'i kabul eden yerleşik Yahudiler vardır.

¹⁰⁹ Taberi, ev. Nöldeke, 6: die Bschfe und christichen Priester.

X. Yüzyılda çıplak stepin kuzeyinde, Sır Derya'nın güneyinde, muhtemelen şimdiki Urumbay bölgesinde bir Hristiyan köyü ve Semerkand'ın güneyinde, şimdiki Urgut'un batısında bir Hristiyan Manastırı zikredilir, ayrıca bu durumda, yaşam alanından uzaktaki manastır Deyru'nun aksine nüfusun olduğu bölgedeki manastırın adı olarak Umr terimi kullanılır. Fakat Deyru ve Umr arasındaki farka her zaman riayet edilmezdi. Semerkand manastırı X. yüzyılda 60'lı yılların sonunda orayı ziyaret eden coğrafyacı İbn Havkal tarafından tasvir edilir; İbn Havkal bu manastırın hücrelerinde, iyi iklim şartları, ıssız ve güzel bölgenin buraya çektiği, bazı Irak Hristiyanlarına rastladı; Manastırdan Sogd'un büyük bir bölümüne manzara açılıyordu. Manastır taşınmaz mülkiyete sahipti.

Yeni ahit belgelerinin Sogdca'ya çevirileri günümüze kadar ulaştı, ayrıca bu belgeler Mani belgeleri yerine diğer yazılarla (Süryani, Hristiyan) ve Sogdca'nın diğer bir lehçesinde yazıldı; Mani belgelerinin karakteristik özellikleri – dış ünsüzünün yumuşak ünsüzle değişiminin (örneğin Soğd yerine Sulik şekli)- güney ve doğu lehçeleriyle, Hristiyan belgelerinin linguistik özelliklerinin de kuzey ve batı lehçeleriyle örtüşmesi olarak gösterilir; bu linguistik neticeyi doğrulayan, Soğd Maniheiztleri ve Hristiyanların coğrafi dağılımları hakkındaki bilgiler henüz elde edilmedi.¹¹⁰ Orta Asya şehirlerinin piskoposları da Süryani kilisesinin psikoposluk bölgesi listelerinde zikredilir; fakat Süryani literatürcüleri arasında Mervli bazı Süryani başpiskoposlar hariç tek bir Türkistanlı görmüyoruz: bunlar, VI. yüzyılda piskopos Fyodor, VII. yüzyılda İlya, VIII. yüzyıl sonunda da Metropolit İyosiftir, aynı şekilde Süryani sözlüğünün yazarı İsa, Yeni Ahit'in yorum yazarı İoşad gibi IX. yüzyıl yazarları da Merv'den geldiler; Mervli Nesturi Hristiyanlarının bulundukları yer, şimdiki Sultan-kale kasabasından geçen Macan kanalının aşağı kısmı olarak ifade edildi. Merv'de dâhil olmak üzere Türkistan'da, manastır okulları veya diğer Hristiyan eğitim okullarının varlığına dair hiçbir bilgi yoktur.

İslâm'ın ilk çağlarında, Türkistanlılar ve onların yakın komşularının kültür çalışmalarında aktif olarak yer almaları Türkistan'ın ekonomik gelişimiyle ilgilidir. O zamanki Müslüman dünyasının doğu sınırı yalnızca Ön Asya'nın medeni bölgelerinin etkilerine maruz kalmadı, kendisi de Ortak İslâm kültürünün karakterini etkiledi. İslâm'ın dışında, Farsça literatür dili ve İran Sasani geleneğinin yaygınlaşması da

¹¹⁰ Krş. Yukarıda. 115, prim 13.

batıdan doğuya geçti. Artık, Sasaniler hakkındaki rivayetler eski Sasani devletinin sınırları ötesinde bulunan bölgelerle ilişkiliydi; Belh Nevbaharı dahi bazen “Sasani hükümdarlarının yapısı” olarak adlandırıldı. İran ve Türkistanda uzun bir süre eğitim alanında, alt kademeli, okuma yazma eğitimi veren okulları ifade etmek için aynı Farsça terim Dabiristan’ın kullanıldığını görüyoruz; Müslüman İran’ın Zerdüşlükten aldığı bu terimin, büyük bir ihtimalle yazı ve okuryazarlığın daha yaygın olduğu İran’dan Türkistan’a geçmiş olması oldukça muhtemeldir. Yunan Baktriya devletinin gelenekleri sayesinde Doğu İran dünyası yüksek eğitim, bilim, sanat alanında başlangıçta Budizm ve Maniheizmin aksine batı üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Sonraları hemen hemen tüm önemini yitiren Belh gibi böyle bir kültür merkezinin İslâm’ın ilk çağlarındaki etkisi bilhassa dikkat çeker. İslâm dünyasında İran kültürünün yeniden canlanması ile ilişkisi olan iki hanedanlık İran Sasani şehirlerinden değil Belh’ten geldi, bu hanedanlıklar: Bermekiler, Bağdat Abbasi halifelerinin vezirleri ve Samanoğulları hanedanlığı, Orta Asya’nın yöneticileridir. Hindistan’ın Budist manastırlarında yalnızca din konusu değil, felsefe ve temel bilimler de öğretildi. Halife Mansur(754-775) ve Memun’a kadar onun halefleri döneminde Belh, Merv, Harizm ve diğer Doğu İran bölgesindeki halkların, astronomi matematik gibi Arapların ilk başarılarında ve bilhassa onların Hint matematiği ile tanışmalarında gösterdikleri etki bununla açıklanabilir. Eskiden günümüze kadar ulaşan Arapça matematik eserinin yazarı, Halife Memun’un çağdaşı Muhammed bin Musa, Harizmliydi; “logaritma”¹¹¹ kelimesinin oluşturulduğu el – Harezmi lakabı buradan gelir; Bu âlimin çalışmasıyla Avrupa dünyası yalnızca logaritma¹¹² kavramıyla değil, Rönesans’a kadar Avrupa’da Muhammed bin Musa’nın bu kavramda otorite kabul edildiği ve onun temeli Araplar tarafından Hindistanlılardan alınsa da Avrupa’da Arapça isim alan Cebir kavramıyla da tanıştı. Doğu İran âlimlerinin halifenin sarayına olan ilgisi, Emevi hanedanlığının tahttan indirilip Abbasilerin tahta geçirilmesi olayındaki Horasanlılara ait bu rol ile ilişkilidir. Horasanlılar uzun süre, halifelerin savaşta ve devlet yönetimi organizasyonunda dayandıkları esas güç olarak kaldılar. İran halkının olmadığı halifelik bölgesinde dahi önemli vazifeler Doğu İranlılara verildi; nitekim 827 yılında Samanoğullarından bir kişi İskenderiye’nin yöneticisi olarak atandı. İran dünyasının

¹¹¹ Algoritma

¹¹² Rakamların Hint bölgesel sistemi ve cebirle birlikte; logaritma kavramı Avrupalı matematikçiler tarafından Ortaçağ’ın geç dönemlerinde çalışıldı.

doğusu, temel bilimler alanında mümkün olan her şeyi batıya verdi. Bağdat'a iltica eden âlimler, kendi vatanlarına dönmediler, öğrencileri de orada bırakmadılar.

Sonraları, Orta Asya'nın bazı kültürlü yöneticileri, çoğunluğu Bağdat ve batı İran şehirlerinden gelen, temel bilimlerin temsilcilerinin de dâhil olduğu âlimleri kendi saraylarına çekmişlerdir. Orta Asya kökenli âlimler de bilgilerini batıdan gelen hocalara veya kendilerinin batıya gitmelerine borçluydular; diğer pek çok bilimin temsilcileri gibi kültürlü Harzemşah Memun'un (1017 yılında öldürüldü) himayesinden yararlanan, XI. yüzyılda yaşayan Harizm kökenli büyük İslam âlimi Biruni onlardandır. Fakat bu insanların faaliyetleri dahi yerel bilimsel gelenekleri ortaya çıkarmadı; Türkistan'da din okulları henüz güçlendi; bazen Bağdat ve İran'da hadis yazanların, literatür ve laik eğitim branşlarında okuyan kişilerin, laik eğitim veren okulun da yüksek din okulu karşısında tutulmaları örneğini Türkistan'da görmüyoruz. Doğu İran bölgelerinin Ön Asya üzerinde üzerindeki en ciddi ve uzun süreli etkisi sanat alanındadır. İslâm dünyasının doğu sınırında hepsinden çok Çin resminin etkisini söylemek gerekir. İranlıların atasözüne giren Çin ressamlarının sanatı, bu konudaki gerçeği yeterince kanıtlar. Sözde, sanatını Çin'de öğrenen Mani de tanınan ressam ününden faydalandı. Hristiyanlar gibi Müslüman yazarlar da Minyatürlerle süslenen Mani el yazmalarının özeninden bahsederler. Son zamanlarda Çin Türkistan'da bulunan resimli Mani el yazmaları, Mani resminin (bu resimde İran Hindistan ve Moğol birleşimi,¹¹³ veya muhtemelen Çin unsurları görülür) kökeni, onun İslâm üzerindeki etkisi ve bu etkiyi, Moğol fethiyle Türkistan ve diğer Müslüman ülkelere taşınan daha çok sonraki Doğu Asya unsurlarının etkisinden ayırt etme konusunda daha net sonuçlara ulaşma imkanı verir. Bu bakımdan Türkistan'ın Ön Asya üzerindeki etkisinin ne kadar uzun sürdüğü, Sultan II. Bayezid döneminde (1481-1512) Özbek asıllı Baş Nakkaş olan Baba Nakkaş'ın Türkiye'ye resim sanatını getirmiş olmasından anlaşılır.¹¹⁴

Türkistan'da din biliminin temsilcileri de Bağdat'a gittiler, fakat çoğunlukla vatanlarına döndüler ve orada sözlü ders ve yazılı çalışmalarla bilgilerini gelecek nesillere aktardılar. Tüm İslâm dünyası için karakteristik özelliklerin dışında yerel özelliklerinde meydana çıktığı bölgesel gelenekler oluşturuldu. İslâm din eğitimi, hemen hemen Arapça olarak gerçekleşse de İslam kültürünün diğer branşları gibi daha çok diğer kültürlü yabancıların ve azınlıkların bilhassa da Süryani ve İranlıların etkisi altında

¹¹³ Kühnel, Ausstellung, s.188

¹¹⁴ Jacob, Östliche Elemente, s.65

bulunuyordu. Farsça Üstad kelimesi Arapça'ya girdi ve bu terimle bilimsel literatürde olduğu gibi teoloji literatüründe de karşılaşılır; hoca ve danışmanın dışında, öğrencilerine sanat veya zanaatı öğreten ustaya, aynı şekilde hükümdarların otoriter danışmanlarına da bu ad verilirdi; Farsça kelime sondaki manada Mısır gibi bu tür Arap bölgesinin devlet terminolojisine girdi. Sanat ve zanaat alanında Üstad kelimesinin karşısı olan Şakirt kelimesi ilmi derse daha az uygunluk gösterdi ve bu manada onun yerine Süryani kelimesi Tilmiz kullanıldı.

Bildiğimiz Süryani din yüksek okulunun sistemi oldukça iyidir¹¹⁵. İslâm'ın hüküm sürdüğü dönemde bu okul uzun süre varlığını sürdürmeye ve gelişmeye devam etti; Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde açılan yeni Hristiyan okullarının örnekleri vardı; nitekim 832 yılında Bağdat'ta bir okul açıldı fakat Hristiyan okulunun İslâm okulu üzerindeki etkisi azdı. Arap Hristiyanlar tarafından da (İskul şeklinde) kabul edilen, Süryanice gibi Batı Avrupa dillerine de geçen Yunanca “Şkola- okul” kelimesi Arap Müslümanlar tarafından kabul edilmedi. İslam okulu, hocaların vazifelerinden, yalnızca okuma görevi olan - Süryanice Makreyana, Arapça Mukriyi Süryani Hristiyan okulundan aldı. Müslüman okulundaki Mukri, Türkistan'da artık Karidir¹¹⁶ ve günümüzdeki hocanın (müderresin) asistanıdır; asistan özel bir ücret almaz; asistanın (genellikle oldukça faydasız) gerekli kabul edildiği orada bu görev büyük öğrencilerden birine verilir. Şimdiki Türkistan okullarında hocanın karşısında diğerlerinden daha iyi kitap okuyan ve daha başarılı olan kişi olarak Kari oturur. Hoca kısa bir dua okuyup parmak uçlarını yüzüne sürerek ders kitabını okumayı rica eder. Kari cümleyi okur ve durur, hoca ise okunan cümleyi anlam ve gramer bakımından açıklamaya başlar.¹¹⁷ Yüksek öğretimde ders verme ile ilgili kavram Sami kökü drş (Süryani ve Yahudilerde) veya drs (Araplarda) ile ifade edildi; Arapça terim ders, dersane, Medrese, deris veya Müderres buradan gelir. Artık yaygın olan Medrese terimine X. yüzyıl öncesinde rastlanmaz çünkü bu dönemde muhtemelen yalnızca doğu bölgelerde kullanılıyordu ve ancak XI. yüzyılın ikinci yarısında batıya aktarıldı. Sözlüklerde Kuran okunan yer anlamında verilen Midras, aynı kelime kökünün daha eski menşeidir. Yahudicede “Kural öğretisi, yorumu” anlamındaki Midraş, bu kelimeyle örtüşür, buradan da Betham Midraş “çalışma evi, okul”; kelimesi gelir; Süryanicedeki, “ şiiirlerde öğütler, kasideler”

¹¹⁵ A. Dyakanov, Tipı Vısşey Bogoslavskoy Şkoli.

¹¹⁶ Karı ve Mukri- Aynı kök Arapça kelime Karı (Kârî) kelimenin tam anlamıyla okuyan, Mukri-okumaya sevk eden.

¹¹⁷ Makaleden: Ostroumov, Madrası s. 16.

anlamındaki Madraşa yine bu kelimeye karşılık gelir. İslâm öncesinde Arapların Midras kelimesini bildiği ihtimalinin dayanağı vardır. IX Yüzyıl yazarı İbn-i Sa'd, Ebu'l Harise, onların piskoposu, yazıcısı, imamı ve sahib-i Midraslarının Hristiyan şehri Necran'dan Yemene, Peygamberin yanı Medine'ye gelişleri hakkındaki bilgiyi nakleder; Alman bilim adamı Bischof'un çevirisinde, Rabinner, (söz konusu Hristiyanlardır) İmam, Schulvortsteher¹¹⁸ şeklindedir.

Taberi'nin Kuran tefsiri çalışmasına dâhil edilen Hz. Muhammed dönemi hakkındaki rivayetlerde aynı şekilde Medine'deki Yahudi Beytül Midrası'ndan bahsedilir. Midras'ın İslâm kurumu olarak bahsedildiği metinlere rastlamadım; genellikle ders verme (tedris) ve çoğunlukla camilerde ve şahsi evlerde bu amaçla düzenlenen toplantılardan (meclis-i tedris) bahsedilir. X. yüzyıl sonu coğrafyacısı Makdisi, âlimlerin eserlerini yaymak için başvurduğu iki metottan söz eder: öğrenciler daha sonra hocasının ününü farklı bölgelere ulaştırsın diye ya uzun bir süre zarfında kendilerinde meclis-i tedris düzenlediler ya da çalışmalarını ünlü bir şahsa atfettiler. Artık ün kazanan âlim herhangi bir büyük şehre geldiğinde çevresinde dinleyici toplama imkânı sağlanacağını tahmin edebiliyordu. Nitekim Mutezili önderi Ebu'l Kasım el Kabi'nin (Belh'ten geldi fakat Mutezililerin Bağdat okulundandı, 931 yılında öldü) Nesef'e (şimdiki Karşi civarındaki Nahşeb) gelişinden bahsedilir; Kabi Rabatlardan birinde kaldı; "dikte"(genellikle tedrisin yerini alan ve dersin şeklini gösteren bir terim olan imlâ) için ona derslik sağladılar. Bazı âlimler için derslik sağlama dışında X.yüzyılda, büyük camilerin yanında (hâlâ Kâbe de dâhil Ön Asya'nın pek çok camisi yanında mevcut olan bir tür İlahiyat fakülteleri) veya özel okullar- medreselerde daimi kurslar düzenleyerek dersin sürekliliği konusunda özen gösterildi. Medresenin zikredilmesiyle ilgili ilk olay 937 yılındaki Buhara yangınıdır; bu yangın sırasında yanan binalar arasında şehrin kuzey kısmındaki "Faracek" medresesi zikredilir. Makdisi Maverâünnehrin medreselerinden, imamlarından ve şeyhlerinden, Nişabur'un " zarif medreselerinden" ve her hocaya ücret tahsis edilen Merv'deki medreseden bahseder. Son kelimelerden, o zamanlar özel medreselerle birlikte devletten para alan medreselerin de olduğu sonucu çıkarılabilir. Özel fonlarla birlikte itizalci mezheplerinin ellerinde bulunan medreseler vardı; nitekim Semerkand'da şeyh Ebu'l Kasım Maturidi ve Ebu'l Kasım Semerkandi'nin önderliğinde resmi ortodoksi ile mücadele eden itizalci,

¹¹⁸ Bkz. Wellhausen, Skizzen und Vorarbeiten, IV. s. 19.

Mutezili ve Kerramilerin 17 medresesi vardı. İtızal'ın yayılmasına karşı Samanoğulları devletinin aldığı önlemler arasında İslâm akaidinin oluşturulması ve halka yayılmasından söz edilir; fakat XI. yüzyılın ikinci yarısında İran'da yapılan, çok sayıda devlet medresesi açmak yoluyla ortodoksiyi benimsetmeye dair bilgiler yoktur. Aşağıda göreceğimiz gibi Medreseler İslâm dünyasında sufilerin tekkeleri gibi ilk olarak devlet tarafından değil muhalif unsurlar tarafından meydana getirildi.

Doğrudan devlet idaresinin emriyle kurulan bazı medreselere dair ilk bilgiler Samanoğullarının yerini alan Gazneliler hanedanlığının dönemine, XI. yüzyıl başlarına aittir; açıklamaları bize ulaşan ilk medreselerde bunlardır. Medrese, 12. Hindistan seferi sonrasında (1018-1019) Sultan Mahmut tarafından Gazne'de (998-1030) yaptırılan Cuma camisinin yanına yapıldı. Odalarının yerden tavana kadar bundan önceki imamların eski ve modern insanların ilim alanlarındaki eserleriyle doldurulduğu büyük medresenin camiye eklendiğinden bahsedilir. Bu eserler Irak ve dünyanın tüm bölgelerinden alınan ganimet gibi hükümdarların kütüphanelerinden götürüldü. Medreseye sırasıyla hukukçular ve ders vermek, ilahi bilimleri incelemek için başkent âlimleri gelirdi ayrıca onlardan ihtiyaç sahibi olanlar yurt masrafı ve hazır yiyeceklerin tahsis edilmesiyle kaygıdan kurtarıldı. Yine yazar (tarihçi Utbi), Horasan valisi, Hanefiliğin sıkı takipçisi Mahmud'un kardeşi Nasr tarafından Nişaburda yaptırılan medreseyi anlatır. Nasr Hanefi âlimler için Nişaburda, Kadı Ebu'l Ala Said bin Muhammed'in evinin yanında medrese yapılmasını emretti, yapı için para harcadı ve kim orada sığınak buldu, medrese avlusunda ilimler konusunda bilgiler dikte ederek ders veriyse onlar için gelirler belirledi. Medrese, Nasr için ilimin sabah kahvaltısı ve akşam yemeği olmasıyla ilgili bir anıt olarak kaldı; ve bu medrese akşam sabah yüceltilti. Bu dönemde bazı diğer medreseler de zikredilir; Utbi, isteğinin gerçekleştirilmesi için 20.000 dinar harcayan Sistan hâkimi Halefe'nin(943-1003) emriyle bir araya gelen âlimler tarafından meydana getirilen Kuran Tefsirinde büyük bir kollektif eserin nüshasının muhafaza edildiği Nişaburdaki " Sabuniyye" medresesinden bahseder. Diğer Gazneli Tarihçi Beyhaki, Mahmud'un 16. Hindistan seferinden dönüşünden hemen sonra (1025) Ebu Sadık Tebani'nin Huttalyan bölgesine baş kadı olarak atandığından bahseder, ayrıca bu bölgede vakıflarla birlikte 20 den fazla medrese olduğunu da ekler. Vakıflarla birlikte bu medreseler devlet tarafından kamulaştırıldı veya kabul edildi. Onların kadıya bağlı olması bunu kanıtlar. Belh'e kadar uzanan çok sayıdaki medrese gerçeği, Budist manastırı ile medrese arasındaki ilişkiyi düşünmeye

zorlar. Literatürde Türkistan'daki medreselerle Siyam'daki Viharalar arasında şu benzer özellikler gösterildi:¹¹⁹ 1) zorunlu kural dersi 2) sufi vasıf ve kadınlara giriş yasağı; bekâr olmayan Müslümanlar, evli öğrenciler haftada yalnız bir kez medresede geceledebilirdi 3) gelirlerle dini kurum görevlilerini idareden uzak tutma ve tüm parasal anlaşmaların bu amaçla tayin edilen laik bir kişi tarafından yapılması (medresede mütevellî) 4) zorunlu fiziksel işlevsizlik. Bu özelliklerden birinci ve ikincisi Hristiyan manastırlarına da özgüdür fakat üçüncü ve dördüncü özellik medrese ve Viharayı bir taraftan Hristiyan manastırından, diğer taraftan da başka manastırlardan ayırt eder. Türkistan İslâm'ı, Budizm'in doğrudan etkileri dışında özellikle Doğu İran bölgelerinde Budizm ile sıkı ilişkisi olan Maniheizm'in etkisine maruz kalabiliyordu. Tarihçilerin ifadesi, medreselerde o zamanlar, Budist manastırlarında olduğu gibi artık mevcut olan yurtların olup olmadığı, veya medreseye Maniheizm manastırlarında olduğu gibi yalnızca kutsal kitapların toplu olarak okunması ve dini konuları tartışmak için gelip gelinmediği konusunda net cevaplar vermez. Hem İslam hem Hristiyan ve Budizm hem de Maniheizm dünyasında sufilik (zühd) ve bilgi (ilim) her halükarda tek bir kişide toplandı; fakat daha sonra yatılı okul olarak medrese ile, sufi- dervişlerin tekkesi hanaka arasındaki fark ortaya çıkarıldı.

Araplar İslâm'a kadar Hristiyan keşişi ile İslâm öncesi dönemde tanıştı; keşiş onlara papazdan daha tanındı; Kuran'da Hristiyan papazı, Yunanca çevirisi "presviter"(büyük) olan Süryanice kelimeyle ifade edildi fakat keşiş kelimesini ifade etmek için sırf Arapça rahib(çoğulu ruhban kelimesi vardı; rahaba "korkmak" fiilinin sıfat fiil şekli "korkan", (Allahtan) "günahkârın" (fasık) zıttıdır. Tersa kelimesi (Orta Farsça'da Tersak) İran'daki tüm Hristiyanların adı olarak eş anlamlı, Farsça "Tersiden" (korkmak) fiilinden oluşturuldu. Araplar arasındaki Hristiyanlığın yayılmasında İran kilisesinin bariz etkileri olduğundan dolayı Arapça kelimenin Farsça ile çevrilmiş olması mümkündür. Fakat Arabistan'da Manastır değil, aynı münzevinin hücresi, Arapça Savmaa kelimesiyle ifade edilen kavram keşiş kavramıyla ilişkilendirildi; bu kelimenin temel anlamı "yüksek sivri uçlu yapı" olarak gösterilir. İslam dünyasında Savmaa kelimesi daha sonraları zaman zaman minare anlamında da kullanıldı; nitekim 12. yüzyıl gezgini İbn-i Cübeyr Medinedeki Peygamber Camisinin üç Savmaa'sından bahseder. Fakat Savmaa burçtan ayrıştırıldı; İbn-i Cübeyr'in sözlerine göre Medine

¹¹⁹ Kalmikov, Asnovniye Voprosı, s.99

minarelerinden yalnızca, doğu köşede, kible civarında bulunan bir minare Savmaa görünüşüne sahipti; diğer ikisi daha az büyüklükte ve burç görünümündeydi. Müslüman sufiler bazen büyük camilerdeki minarelerde kendilerine hücreler düzenlediler. Savmaa kelimesinin minareye uyarlanması da muhtemelen bununla açıklanır. Savmaa kelimesine Kuran’da sadece bir kez çoğul şeklinde, farklı dinlerin tapınaklarının (Sablukov’un “Manastırlar” çevirisinde) anlatıldığı şiirde, (XXII,41) rastlanır. Müslüman, Hristiyan veya putperest sufilerin hücrelerinin kastedilip kastedilmediği konusunda Kuran tefsircileri tarafından farklı görüşler ifade edildi. Manastırdaki bazı geniş odası Rusça “kelya” “hücre” kelimesi gibi, Yunanca (kellion) vasıtasıyla Latineden(cella) alınan Süryanice kelimeyle Arapça olarak ifade edildi; Süryanilerin yatılı yüksek okullarındaki bazı odalara da aynı şekilde Müslümanlardaki hücre (Hz Muhammed döneminde bazı barakalar gibi büyük binalardaki bazı odaların da ifade edildiği Arapça kelime) adı verildi. Büyük binadaki aynı odalar da Arapça Savami kelimesiyle ifade edilmesine rağmen, ne Hristiyan ne de Müslümanlar hakkındaki hikâyelerde Savmaa’nın bu manada kullanıldığı durumlara rastlamadım; artık harabelerinin Kasrû’l Âşık adını taşıdığı, Dicle üzerinde Samarra’da böyle bir “ Hücreler Şatosu” (Kasrû’l Savami) vardı. Müslüman Türkistan’da Savmaa adı altında bazı sufilerin odası veya evi muhtemelen aynı işleve sahip olan şimdiki çilehane anlaşıyordu. Nitekim Nerşahi’de 832 yılında vefat eden, kendi şehrinin ilim okulu kurucusu olarak Buharalı imam Ebu Hafs-ı Kebir’den bahsedilir; Ebu Hafs-ı Kebir hem sufi hem âlimdi; Buhara onun sayesinde İslâmiyet’in kubbesi oldu; Buhara halkının bilgili olmasına ve orada bilimin yayılmasına vesile oldu. Çağın ortalarında¹²⁰ Ebu Hafs-ı Kebir’in evi artık mevcut değildi fakat izleri (harabeleri) hala görülüyordu; bu evdeki Savmaa da aynı şekilde muhafaza edildi. Ebu Hafs’ın gömüldüğü kurgan çevresinde de “ camiler ve savmaa “ bulunuyordu. Artık aktif konuşmada kullanılmayan Savmaa kelimesi (XIX. yüzyıl eserlerinde¹²¹ dahi literatür dilinde bu kelimeyle karşılaşılır.) önceden daha yaygın bir kullanıma sahipti. Bilimde, gerçeğe yakın olmasa da Çin veya Budist tapınaklarına, ayrıca Çin tapınak manastırları civarında bekâr bir kişinin daimi olarak yaşayamadığı, bozkırın farklı bölgelerinde göçebe yaşamı sürdüğü sadece bayramlarda ve büyük toplantılar (ayinler) ¹²² için belirlenen günlerde kendi

¹²⁰ İlk baskıda “çağın ortasında “ (muhtemele baskı hatası).- YU. B

¹²¹ Krş. Ebu Tahir Hoca, çev. Viyatkin, s. 250.

¹²² Pozdneyev, Oçerki Bitä, S. 1 vd

manastırına toplandığı bu manastırlara da Arapça kelimeyle ilişkili olarak Moğolca Syume denildiği görüşü ifade edildi.¹²³

Kendilerine, öğrencileri ve işlerini devam ettiren müritlerin geldiği bazı sufiler, İslam'da tasavvuf'un ilk temsilcileriydi. Bu tasavvufçular hakkındaki hikâyelerde gerçek bilgiler bariz bir biçimde efsanevi ayrıntılarla doludur; özellikle sufilerin kendi aralarındaki ilişkilerinden bahsedilen yerde sık sık anakronizme rastlanır. Yine de ilk sufiler hakkındaki hikâyeler bilhassa Fırat ve Dicle havzasındaki Hristiyan şehirleri ve manastırların etkisi dışında, daha önce Budizm'in geliştiği Doğu İran şehri Belh'in etkisini ortaya çıkarma imkânı verir. İslam çağıının yaklaşık 160' lı yıllarında (776-777) ölen, ilk sufilerden biri olan İbrahim bin Ethem Belhliydi. Efsane onu Buda Şakyamuni gibi münzevi hayatına sarılmak için her şeyi terk eden Belh hükümdarı olarak adlandırır. İbrahim münzevilik yoluna çıkarak Belh'ten ayrıldı ve onun hakkındaki biyografik bilgilerden memleketine dönmediği söylenebilir; daha XI. yüzyılda Şeyh Ebu Said döneminde Horasanda Nişabur civarındaki dağda İbrahim bin Ethem'e hücre (savmaa) olarak hizmet eden mağara gösterilmesine rağmen onun sufi olarak tüm yararlılıkları Mekke ve diğer Ön Asya bölgelerinde gerçekleşti. Bir bilgiye göre Fırat üzerindeki Sura'da, diğer bir bilgiye göre Bizans kalelerinden veya Akdeniz adalarından birinde öldü ve defnedildi. Oysa Belh'te halef silsilesine sahipti, onlardan ilki olan Şakiki-i Belhi rivayete göre İbrahim'i Belh'te gördü. Şakik-i'nin hayatı ve faaliyetinin Belh ve doğu bölgelerle olan ilişkisi İbrahim'inkinden daha sıkıydı; onun hakkındaki rivayetlerde, Halife Harun Reşid'i (786-809) gördüğü batı yolculukları dışında, doğu yolculuklarından da bahsedilir. Münzevilik yoluna çıkmadan önce henüz tüccarken Türkistan'a gitti, orada "put tapınağını" ziyaret etti ve kırmızı kıyafetli Budist keşişle görüştü; daha sonra Semerkand'da "meclise sahip oldu; Belh'te kâfirlerin saldırısına karşı şehrin savunmasında yer aldı; 810 yılında Kulan (Sır Derya bölgesinde Aleksandr sıradağlarının¹²⁴ kuzeyindeki bölgede, şimdiki Tartı¹²⁵) yakınlarındaki savaşta öldü. Belh'in başlıca şeyhlerinden biri olan 237/ 851-852 yıllarında vefat eden Hatim-i Esam (sağır)¹²⁶ Şakik-i Belh'in öğrencisiydi; Belh emirinin kızıyla evlenen 240/ 854-855 yıllarında ölen, hepsinin suda yürüyüp havada uçabildiği 1000 öğrencisi olan Ahmed

¹²³ Huart, Le texte turc- oriental, s.218.

¹²⁴ Şimdiki adı- Kırgız Sıradağları

¹²⁵ Şimdiki Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde Lugovoye bölgesi

¹²⁶ Onunla ilgili, kendisiyle konuşurken yellenen yaşlı kadını mahcup etmemek için sağır taklidi yaptığı söylendi. Daha sonra 15 yıl, yaşlı kadının ölümüne kadar kadının onu kandırdığını öğrenmemesi için sağır taklidi yaptı.

Hadraveyh Hatimi'nin, Belh'ten sürülen daha sonra Semerkand'da yaşayıp 319/ 931 yılında orada vefat eden Muhammed bin Fadl ise Belh'te Ahmed'in öğrencisiydi; Semerkand âlimleri Ebu Mansur Maturidi (ölm.333/944-945 veya 335/946-947) ve 290/903 yılında vefat eden Ahmed Hadraveyh'in diğer arkadaşı Ebu Bekir Verrak'ın da o dönemde hocası olarak sayılan Ebu'l Kasım Semerkandi Muhammed bin Fadl'ın öğrencisi kabul edildi. Fakat rivayet Belh'te yaşayan Ebu Bekir Verrak'ı, mezar taşının üzerinde ölüm tarihinin 255/869 gösterildiği yer, Tirmiz'de, kendi memleketinde yaşayıp orada gömülen Muhammed bin Ali Tirmizi'nin öğrencisi ve arkadaşı olarak adlandırır. Ahmed Hadraveyh ile de ilişkisi olan Muhammed bin Ali, XI. yüzyılda yazan tasavvuf tarihçisi Cüllabi'nin saydığı 12 tarikattan biri olan ve artık mevcut olmayan derviş tarikatı Hâkimiye'nin kurucusuydu. Yine bu 12 tarikat arasında adını Ebu'l Abbas Seyyari'den alan, (ölm.342/953-954 veya 344/955-956) aynı şekilde artık mevcut olmayan, Orta Asya kökenli Seyyariye tarikatı zikredilir; Nesa (şimdiki Poltarakt,¹²⁷ Aşkabad yakınlarında bugünkü Bagir köyü) ve Merv şehirlerinde bu tarikatın iki topluluğundan bahsedilir; onların arasında farklı konularla ilgili, yazarın Mervde öğrenme imkânı elde ettiği mektuplaşma gerçekleşti. Cüllabi tasavvuf'un tüm örneklerinden yalnızca Seyyariye'nin ilk öğretisinin korunduğuna dikkat çeker. Çünkü Nesa ve Merv şehirlerinde her zaman, tarikat kurucusuna ait öğretilerin ilk saflığında korunmasıyla ilgili çaba gösteren yöneticiler vardı. Fakat bu okulun (tarikatın) ortaya çıkışı ve X. yüzyıl öncesinde tasavvufun Merv'deki akibetleri hakkında, Belh okulunun temsilcileriyle ilgi bilgilerden daha azına sahibiz. Eski dönem sufilerinden ikisi, Fudayl bin İyaz ve (ölm/187-803) Abdullah bin Mübarek (181/197) Merv'den geldi. Fudayl bin İyaz daha önce Merv ve Abiverd arasında faaliyet gösteren haydut çetesinin başında bulunuyordu; fakat onun sufi olarak tüm faaliyeti Ön Asya bölgelerindedir; Mekke'de Harun Reşid ile görüştü; kendi hemşehrisi Abdullah bin Mübarekle bile muhtemelen yalnızca batıda karşılaştı. İran devlet adamı Nizamü'l Mülk XI. yüzyılda Fudayl bin İyaz'a bir özdeyiş atfetti: " eğer dualarım kabul olsaydı yalnızca adil sultan için dua ederdim. Çünkü kulların(Allah'ın) ve dünyanın refahı onun refahıyla ilişkilidir". Abdullah bin Mübarek'in faaliyeti daha önce gördüğümüz kendileri için rabatların inşa edildiği iki zıt görüşün âlimleri arasında tanındığı yer olan memleketinde büyük etki

¹²⁷ Şimdiki Akşabat. Şimdiki Türkmen köyü Bagir'in yakınlarında harabeleri eski Parfiya'nın başkentinin harabeleri Nesa (daha öncesinde Nisa) kasabası bulunmaktadır. Barthold'un kastettiği Orta çağ şehri Nesa'nın harabeleri Bagir'e birkaç kilometre yerde bulunmaktadır. Bkz. Masson, Gorodışa Nisi.- V.R.

gösterdi. Fakat bu sufi de Merv'e döndükten sonra ikinci kez batıya gitti ve Mekke'yi ziyaret etti. Muhtemelen buradan memleketine dönmedi. Fakat Ebu'l Abbas Seyyari Abdullah bin Mübarek'in faaliyetini Merv'de ilahi gerçekler hakkında söz eden ilk kişi olarak tanımladı. Bazı bilgilere göre Fergana'dan gelmiş olmasına rağmen, batıdan Merv'e gelen Ebu Bekir Vasiti (ölm.320/932 sonrası) Ebu'l Abbas Seyyari'nin doğrudan hocasıydı. Seyyari, mezarının kült objesi olduğu Merv'de defnedildi. Günümüzde ne bu sufinin mezarı ne de onunla ilgili hatıra muhafaza edildi.

Ebu Bekir Vasiti ve Horasanda (o zamanlar şimdiki Türkmenistan'ın dâhil olduğu) faaliyet gösteren diğer sufiler Bağdad sufisi Cüneyd'in (ölm.298/910-911) öğrencilerindendi. Cüneyd Tasavvufta inziva anlayışının temsilcisi olarak kabul edildi; fakat onun tasavvuf okulunun sufileri arasında dervişlerin dansı gibi bir durum görüyoruz. Cüneyd ve arkadaşlarının karşıtları Bağdad'da Maniheizm fikrini benimsemekle suçlandı; şarkı söyleyen, dans eden, yalan söyleyen, tüm gün eğlencelere (temaşa) dalan mahzenlere gizlenen ve orada sohbet eden insanların ortaya çıktığından bahsedildi. Kerramiler sadece sufiliği reddetmemekle kalmayıp, onun yayılmasına katkıda bulunarak, Kudüs'ten eski Buhara hanlığının doğu bölgelerine kadar tekkeler kurmuş olmalarına rağmen o dönemde geniş bir biçimde yayılan Kerramiye tarikatının temsilcileri Horasan'da Cüneyd yandaşlarının düşmanıydı.

İslâm'da sufiliğin ortaya çıkışı doğrudan olmasa da dolaylı olarak, iktidarla tüm ilişkileri reddetme manasında siyasi muhalefetle ilişkiydi. Kendi dini fikirlerinin etkisiyle en farklı görüşlerin – İslâm düşkünleri ve itizalcilerin temsilcileri mevcut düzenin düşmanı oldular. Bu anlamda, sonraki sufiler dört İslam mezhebinin: Maliki, Hanefi, Şafi, ve Hanbelilerin kurucularını hemfikirleri olarak sayabildiler. Tüm din düşkünlerinin adil olmayan devlet ve yanlış fikirlere karşı mücadele için iki cephede birleşmesi büyük zorluklarla ilgiliydi; farklı dini görüşlerin temsilcileri din düşmanlarıyla ortak mücadeleden bağımsız olarak kendi aralarında mücadeleye giriştiler; kaba kuvvet temsilcilerinin, meşru iktidarların, fatihlerin ve isyancıların yardımı da, bu yardım bir dini görüşe diğeri karşısında zafer kazandırdığı zaman reddedilmedi. İslâm gibi böyle bir dinde, propaganda kelimesi ile propaganda görevi arasındaki sınırı belirtmek Ortaçağ Hristiyanlığı tarihindekinden daha zordu. Hristiyan dininin azimle mücadele eden pek çok başpapaazının tahakküm hırsları, Hristiyanlığın temel ideallerinden oldukça uzak olduğu gibi, Kafkasya müridizmi veya Afrika

dervişliği gibi siyasi hareketlerin gerçek sufizmden, bu dinin mütevazı tanrı arayıcılarından uzaklaştığı görüşünün ¹²⁸ tarihi gerçeklerle doğrulanmış olması mümkün değildi. Dinin emirleri adına 816 yılında iktidarla mücadele eden ve İskenderiye'nin kuşatılması sırasında Endülüs'ten gelenlere askeri yardım gösteren Abdurrahman Sufi'nin Mısır İskenderiye'deki taraftarları tarihte bilinen ilk sufi topluluğuydu. Sonraları, ailesi Mervden gelen ve atalarının vatanına bağlılığını muhafaza eden dört mezhebin en mutassıp ve mücadelecı kurucusu Ahmed bin Muhammed bin Hanbeli'nin (780-855) anısına tasavvufta büyük saygı gösterildi; Hanbeli, Merv'de defnedilen peygamberin arkadaşı Büreyde'nin sözlerinden, Hz. Muhammed'e yazılan bir özdeyişi nakleder. Bu özdeyişte Merv, Zülkarneyn tarafından kurulan ve kutsallaştırılan bir şehir olarak övülür. 285/898 yılında vefat eden Hanbeli'nin doğrudan öğrencisi olan İbrahim Harbi de münzeviydi; XII. yüzyılda Kadirilik tarikatının kurucusu Abdulkadir Geylani gibi tasavvuf yıldızlarından çoğu daha sonra Hanbeli mezhebine dâhil oldu. Önceki sufilerden Şakiki Belhi'nin öğrencisi Ebu Asım en Nebil, (ölm.287/900) kutsal kitabın sözlerinden¹²⁹ uzaklaşmaya izin vermeyen daha mutaassıp bir mezhep olan Zahirîye taraftarlarındandı. Allahın yüzünden ve ellerinden bahsedildiği Kuran'ın bazı yerlerindeki mecazî anlam, Allah'ın insan suretinde tasavvur edilmesine, Hanbeli ve Zahirîlerin çoğunun suçlandığı Antropomorfizm'in sapkın düşüncelerine neden oldu; tüm yeniliklere karşı olan amansız nefret onları, İslâm'ın ilk siyasi gruplarından biri olan Haricilerle yakınlaştırdı. Hristiyanlığın sığınak bulduğu Orta Asya bölgesi Sistan'ın aynı zamanda, IX. yüzyılda “din savaşçıların” ve İslam mezhebi Kerramiye'nin mücadelecı kurucusu Ebu Abdullah Muhammed bin Kerram'ın vatanı olması bununla açıklanabilir. İslâm mezhepleri tarihçisi Şehristani'nin düşüncesine göre Muhammed bin Kerram münzevi ünü kazandı; büyük kitabı bilgilere sahip değildi; meydana getirdiği kitap, farklı mezheplerden çıkarılan düşüncelerin tek bir çatı altında düzensiz birleşimiydi; onun öğretisi Horasan'da, sıradan halk arasında özellikle de Afganistan'ın batısında- Gur (Herirud ve Helmed'in yukarılarında) ve Garç (Murgab'ın yukarılarında) bölgelerinin dağlıkları arasında başarı kazandı. Allahın tanımı konusunda “Kitabü Azabi'l- kabr adını taşıyan kitabında ¹³⁰ antropomorfizm ile suçlandığı ifadelere rastlandı. İbn Kerram, Belh, Merv, Herat ve Nişaburda ders aldı. Beş yıl geçirdiği

¹²⁸ Semenov, Musulmanskij Mistik, s. 111 vd.

¹²⁹ V. R. Rozen'in makalesinde bu konu ile ilgili ayrıntılar bkz; Obrazçık, s. 173 vd.

¹³⁰ Müslüman inancına göre gömüldükten hemen sonra günahkârları sorgulayan ve cezalandıran Münker ve Nekir melekleridir.

Mekke'ye, hacca gitti. Nişabur'a döndükten sonra Hükümdar Muhammed bin Tahir'in(862-873) emriyle uzun süre hapsedildi, 865 yılında Nişabur'u terk etti ve 869 veya 870 yılında vefat ettiği Kudüs'e yerleşti. Kerramiler, X.yüzyılın sonunda hanakalarının olduğu Kudüs ile ilişkiyi daha sonraları da muhafaza ettiler. Kerramiye mezhebinin yayıldığı en batı nokta muhtemelen Kudüstü; Kerramiler, Magrib'de (Kuzey Afrika'da) yaklaşık 700 tane Hanakalarının olduğunu iddia ettiler fakat bu bilgiyi nakleden Coğrafyacı İstahri, orada tek bir tane Kerrami hanakasının olmadığına ikna eder. XV. yüzyıl yazarı Makrizi'nin sözlerine göre Kudüs'te bir zamanlar ibadet ve sufiliğe sarılan yaklaşık 20.000 (?)Kerrami vardı; doğu bölgelerde sayılamayacak kadar çoklardı.¹³¹ Şeyh Ebu Said'in biyografisinde Nişaburdaki Kerramilerin sayısı aynı şekilde 20.000 olarak gösterilir. Makdisi'nin sözlerine göre Kerramilerin Orta Asya'da, Fergana'da, Huttal'da, Guzgan'da Hanakaları vardı, bir Hanakaları Merverud'da bir Hanakaları da Semerkand'da bulunuyordu; Makdisi'nin aynı eserinin diğer baskısındaki bu yerde hanaka kelimesinin yerine, tekil ve çoğul biçimde Medrese kelimesi kullanıldı. 993 yılında vefat eden İslâm inancını başarılı bir şekilde yayan, gayretli sufi ve belagatı kuvvetli bir propagandacı olan Horasan Kerramilerinin imam ve şeyhi Ebu Yakub İshak bin Mahmiş'in yaşadığı Nişabur, Kerramiye mezhebinin merkeziydi; 500'den fazla Hristiyan, Yahudi ve her iki cinsten Zerdüştlerin İslâmiyet'e dönmesi ona atfedilir. Onun vaazlarından bir yer nakledilir: müritlerine, Peygamberin, onun çağdaşları ve haleflerinin sarayları, bahçeleri ve peygamberin kızı Fatma'nın ziynetleri, mücevherleri hakkında Medine'ye bakmalarını tavsiye etti ve ekledi; "Orada benzer hiçbir şey bulmayın, bu dünyanın güzelliklerini arzu ederek hatada bulunduğunuzu anlayın." Oğlu Ebu Bekir Muhammed bin İshak onun izinden gitti. Hem Türkistan'ın bir bölümü yani Türkmenistan hem de eski Buhara Hanlığının doğu bölgelerine hâkim olan Gazneli Sultan Mahmud'un (998-1030) himayesi sayesinde Kerramiye mezhebi Ebu Bekir Muhammed döneminde bir süre devlet politikası oldu. Nişabur 1006 yılında kısa bir süreliğine Orta Asya Türk fatihlerinin eline geçtiğinde, vaizin halk üzerindeki etkisinden endişe ederek kendileriyle birlikte onu da götürdüler; düşmanlarından zarar gören vaize karşı Sultanın ilgisinin daha da arttığı Ebu Bekir Muhammed bin İshak kaçmayı başardı. İtizalci- Şiilerin izlenmesi işinde, Ebu Bekir Sultanın sağ koluydu; yün sufi kıyafeti giyerek aynı zamanda Nişabur'un reisi oldu; İtizal ile suçlanan kişilerden rüşvet alan mücadele arkadaşları için itizalcilerin süreci gelir kaynağıydı. O ve dinin bir

¹³¹ Mednikov, Palestina, cilt II, s. 667.

diğer temsilcisi arasındaki çatışmayla Ebu Bekir'in etkisi zayıflatıldı. Sultan'ın iki oğlu Muhammed ve Mesud'un hocası olan Nişabur'un âlim kadısı Ebu'l Ala Said bin Muhammed 1012 yılında Mekke'deki hacılıktan döndükten sonra Kerramileri antropomorfizm ile suçladı; Ebu Bekir bir süre sonra öç almak için onu Mutezilikle suçladı. Kadı, aynı şekilde suçlunun da çağrıldığı, baş kadının yaşadığı şehir olan Gazne'deki mahkemeye davet edildi ve Hanefi âlimlerin (kadı muhtemelen onlardandı) hamisi, Sultan'ın kardeşi Horasan valisi, Nasr'ın himâyesi sayesinde aklandı; fakat bunda sonra Nişabur'a dönen Said görevden ayrıldı ve evinden yalnızca dini görevini yerine getirmek ve ders vermek için çıktı, fakat Ebu Bekir'in etkisi hâlâ güçlüydü; onun grubu, neticede genel bir karışıklığa yol açıp, karşıtlarının mal ve şerefine kastetmek için İtizalcilerin sürecinden yararlanmaya devam ettiler. Uzun tereddütlerden sonra Sultan gözdesini alaşağı etmek zorunda kaldı, Ebu Bekir'in malı elinden alındı, yandaşları da kaleye hapsedildi; artık hükümet tarafından, daha önce sufilik temsilcilerinin gayret gösterdikleri prensip ortaya koyuldu. Bu prensip, yüksek görevler ve dünya güzelliklerine karşı arzu ile bağdaşmayan sufi adıdır. Nitekim Sultan Mahmud'un resmi tarih yazarı Utbi anlatır; sufinin gözden düşmesi gibi tasavvuf biliminin temsilcisi ile onun arasındaki düşmanlığın da geçici bir olay olduğu diğer kaynaklardan anlaşılır. Cüneyd'in tasavvuf silsilesinin şeyh sufilerinden Ebu Said Meyheni, (967-1049) torunu ve biyografi yazarının hikâyesine göre Nişabur'da bu hikâyeye göre birlik içerisinde hareket eden kadı Said ve Ebu Bekir tarafından takibata maruz kaldı. Kerramiler tarafından Gazne'ye gönderilen ihbar şu cümlelerle nakledilir: "Meyhene'den buraya, kendini sufi olarak adlandıran, Minberden şiirler okuduğu zamanlarda toplantılar düzenleyen bir kişi geldi fakat o Kuran'ı anlatmıyor, hadisler nakletmiyor. O sürekli şatafat istiyor, müzikal seanslar düzenliyor, gençler dans ediyor, tatlı, kızarmış tavuk ve farklı çeşit meyve yiyorlar; o kendisine sufi diyor fakat bu sufilerin yaşam tarzı ve alametleri değil. Halk yüzünü ona çevirdi ve yolunu şaşırdı; sıradan halkın çoğunluğu arasında karışıklıklar ortaya çıktı; önlem alınmazsa bu karışıklık hızlı bir şekilde yayılacak". Sultan iki ana mezhep, Hanefi ve Şafiiliğin imamlarına işi takip etme görevi verdi; Ebu Bekir ve Said, sufilere kanlı bir tuzak hazırladı ve öncesinden zaferleriyle mutlu oldular fakat Şeyh Ebu Said ikisine de tüm gizlenenleri bildiğini kanıtladı, bunun sonrasında onlar suçlarını kabul ettiler ve pişmanlıklarını ifade ettiler. Ebu Bekir, şeyhe, karşısındaki bozguna uğrattığı orduyu, Ebu Bekir İshak bin Muhammed Kerrami'nin 20.000, kadı Said'in 30.000, Sultan'ın

100.000 yandaşı ile 750 filini tekrar iade etmesini emretti. Tarihçi Beyhaki'nin yeni Sultan, Mesud'un 1030 yılında Nişabur'a gelişi hakkındaki hikâyesinde, Mesud'un kadı Said gibi Ebu Bekir'e de gösterdiği iyiliklerden bahsedilir. Ebu Said'in biyografının hikâyesi yalnızca itizalci-Şiilerin değil, Ebu Said gibi Şafii mezhebine bağlı böyle sufilerin de İslâm düşkünleri tarafından takibata uğradığını gösterir. Aynı kaynak, Türklerin hâkimiyetine geçen Maverâünnehir'deki sufilerin o dönemde maruz kaldıkları takibatı anlatır. Ebu Said hayattayken “ Buğra Han'ın Maverâünnehrin sufileri ortadan kaldırmayı istediği dönemde bu bölgeden bazı şeyhler gizlice Merv'e kaçtı. İbnü'l Esir'in kaynağı da Buğra Han dönemindeki dînî takibatı anlatır. Kaynak bu takibatı 436/1044-1045 yılına ait sayar, fakat yalnızca Şiileri onun kurbanı olarak adlandırır. Aynı kaynağa göre Mısır'dan gelen elçiler halkı, Fatimi halifesi Muntasıra bağlı kalmaya başarılı bir şekilde ikna ettiler; Han onların tarafındaymış görünümü verdi, bununla onların teyakkuzunu yatıştırdı, daha sonra başkentinde Şiileri katletti ve diğer şehirlere uygun emri gönderdi. Ebu Said'in biyografisinden, Türk hanlarının, Sultan Mahmud gibi itizalciler olarak yalnızca Şiileri değil, dindar sufileri de takibata uğrattıkları görülür. Bu sufilere bakış, itizalcilere bakış gibi ilk olarak onların yaşam tarzı, ikinci olarak da onların, o dönem iki cephede savaşın yürütüldüğü dogmatik teolojinin temsilcileriyle olan ilişkileri üzerine kurulabildi. Özgür düşüncelilerle din adına savaşarak, kendileri de kitap düşkünlerinin gözünde özgür düşünceli oldular, çünkü dini öğretiyi aklın delilleriyle kanıtlama teşebbüsü, kutsal metinlerin mecâzi anlamından uzaklaşmaya neden oldu. Dindar İslam geleneğinin bozulmasıyla, Cüneyd ve okulunun temsil ettiği “inziva” anlayışının temsilcisi olan sufilerin tekkelerinde dahi dervişlerin dans ve müzikleri gibi olayların ortaya çıktığını gördük. Aksi halde bu tekkelerin yaşamının ne kadarının Kerrami tekkelerinin yaşamından ayrıldığını söylemeyiz, çünkü Kerrami tekkelerinin iç yapısını tam olarak bilmiyoruz; Hanakalardaki yaşama dair bilgileri esas olarak şeyhlerin biyografisinde buluyoruz; örneğin, Şeyh Ebu Said Miheni'nin biyografisinden, şeyhin yaşadığı ve müritleriyle birlikte geldiği Hanakalar hakkında bazı fikirler elde etmemize rağmen Kerramiye mezhebinin literatürü muhtemelen iz bırakmadan kayboldu.

Hanakalar, yerleşik halk kadar yabancılar için de tahsis edildi; Ebu Said'in Nişabur'daki hanakasında 120 sufi vardı, onlardan 40'ı yerleşik 80'i ise yabancıydı. XV. yüzyıl belgesindeki Hanakah-ı Misafirpenah ifadesi, Hanakanın daha sonraları da misafirhane işlevi görmek zorunda kaldığını gösterir; Hanakalardaki bazı hücre zaviye terimiyle

ifade edildi; Hanaka'nın baş şeyhinin Savmaa'sından da bahsedilir fakat bu son terimin her hücreye eklenebildiği görülmez. Mescithane de Hanakaya dâhildi. Muhtemelen şeyhler eşleriyle birlikte bu tekkelerin hücrelerinde kalıp yaşayabiliyorlardı. Nitekim şeyh Ebu'l Hasan Harakani'nin (ölm1033) oğlu, genç eşini getirmesi için zorlandığı gece yakalandı ve öldürüldü; katiller gencin kafasını babasının hücresinin (savmaa) kapısına attılar, Ebu'l Hasan sabah namazı okunduğunda evden çıktı, kafasını çarpınca mum getirmesi için eşine seslendi. Yaklaşık bu sıralarda Ebu'l Hasan'ın Hanaka'sına Ebu Said Meyheni geldi; orada kendisine hücre (zaviye) oluşturabilmesi için ona şahsi bir ev yapıldı; eşlerinden biri yolculukta ona eşlik etti; Şeyh Ebu'l Hasan her sabah selamla kapıya gelir ve Ebu Said'in eşinin hatrını sorardı.

Şeyh Ebu Said'in biyografi yazarı, Cüneyd'in tasavvuf okulunun yaygınlaşması ile Şafilik mezhebinin yaygınlaşması arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Hanefi mezhebi ve onun kurucusu Ebu Hanife'ye karşı düşmanca tavra dair tüm kuşkuları kendisinden uzaklaştırırsa da Şafii'den sonra yaşayan tüm şeyh ve tasavvuf yolu (tarikât) temsilcilerinin Şafii mezhebine bağlanmaları ve daha önce diğer mezhebe bağlı olan kişilerin dahi yola çıktıktan sonra bu mezhebe iltica etmeleri konusunda ısrar etti. Mutezililerin yeniliklerine karşı muzaffer mücadeleyi Şafii din adamlarının başlıca hizmeti kabul eder ve faaliyetlerinin yalnızca şimdiki Türkmenistan'ın nispeten küçük bir bölgesi ile Ferave'den (şimdiki Kızıl Arvat) Serahs'a kadar Horasan'ın kuzey bölgesine yayıldığı dört âlimin ismini sayar. Bu âlimlerden biri, Ebu Said'in hocası fakih Ebu Ali Zahir bin Ahmed Serahsi 389/999 yılında vefat etti, aynı şekilde Ebu Said'in dinlediği Mervde faaliyet gösteren diğer Şafii din adamı Ebu Bekr Kaffal ise 417/1026 yılında vefat etti. Bu tarihlerden, Şafiliğin Türkistan'ın bazı bölgelerine Horasan'ın kuzey çevrelerinden daha önce girdiği sonucu çıkarılabilir; 366/976-977 yılında vefat eden Ebu Bekr Muhammed Kaffal Şafiliğin Şaş'daki (Taşkent) yayıcısıydı. Bazı din adamlarının dört İslam mezhebi- Hanefi, Şafii, Hanbelî, Malikiliğin artık eşit olduğunu ortaya koymak için gösterdikleri tüm çabalara rağmen farklı mezheplerin temsilcileri arasında zaman zaman kanlı olan mücadele birkaç asır daha devam etti. Diğer mezheplerin Şafiilere karşı olan düşmanlığı özellikle net bir şekilde ortaya çıktı. Ritüellerde, mezhepler arasında önemli farklar yoktu daha da önemlisi dogmacıda da yoktu; fakat üst sınıf Şafii mezhebine bağlandı, oysa Hanefilik ve diğer mezhepler hiçbir tartışmaya müsaade etmeyen halk topluluklarının sade inancına daha yakın durdular, çünkü en azından dinin emirlerini koruma vazifesi olan

hiçbir dogmatik sistem kutsal metinlerin mecâzi anlamıyla uzlaşmadı. İslâm dogmacısını oluşturan Şafii Eş'ari örneğine göre, Şafiiler genellikle dinin emirlerinin kendileri tarafından anlaşıldığını ve en uçtakiler dâhil diğer mezhepler gibi harfi harfine kesin bir şekilde bu emirlere riayet ettiklerini kanıtlamaya çalıştılar, fakat onlara inanılmadı. Ayrıca Şafii âlimlerden bazıları kendi fikirlerinde İslam dogmatistinin ilerisine gittiler; Taşkentli Kaffal dahi Mutezililiğe meyilli olmakla suçlandı. Dinin dogmaları ile onun dallarını oluşturan pratik emirleri arasında ilişki olmadığı için dogmatik ve aynı zamanda pratik emirlerle ilgili meselelerde İslâm mezheplerinden birine bağlanmak itizal- Mutezililik olabilirdi. Nitekim ünlü âlim Maverdi hakkında, fûrû da Şafii, usulde Mutezili olduğu söylendi. Daha XIII. yüzyılın başında Şafiiliğin resmi bir himâyeden yararlandığı, aynı zamanda âlim Ebu Mudar Mahmud Dabbi tarafından İsfehandan getirilen ve daha XV. yüzyılın sonunda, Timur döneminde diğer İslâm bölgelerinde artık bu görüşün temsilcilerinin bulunmadığı zamanda, Harizmde temsilcileri olan Mutezililiğin üstün olduğu ülke olan bu Türkistan bölgesi dikkat çekicidir. XII. Yüzyılın sonunda XIII. yüzyılın başında Mutezililik Harizm'de öylesine bir hâkimiyet kazandı ki, daha öncesinde İslâm temsilcilerinin aralarındaki İtizalci-Mutezililere tahammül etmek istemedikleri gibi Mutezililerle uzlaşmayan âlimin orada kalması zordu. İslâm mezheplerinden Harizm'de, genel olarak Türkistanda en yaygın olanı Hanefilikti; yalnızca Hive sakinleri Şafiiydi fakat Şafii mezhebinin taraftarları devletin başında bulunuyordu. 1119 Yılında öldürülen vezir Nizamü'l Mülk Mesud Mervdeki Şafii camisinin ustasıydı; 1220 yılında Moğol istilası sırasında vefat eden devlet adamı Şihabeddin Hivaki Gürgeç şehrinin Şafii Cuma camisinde öncesinde ve sonrasında benzeri olmayan bir kütüphane inşa etti; Mervdeki Şafii camisinin biraz daha yüksek ihtişamı heyecan yarattı; yapı Şeyhü'l İslâm'ın teşvikiyle çete tarafından yıkıldı. Bundan dolayı suçlanan Hanbelilerin başları daha sonra büyük bir para cezasına çarptırıldı.

Resmi olarak Hanefiliğe bağlanılan Samanoğulları hanedanlığı döneminde Şafiiler hiçbir kısıtlamaya maruz kalmadı. Hanedanlığın hâkimiyetinin sona ermesinden sonra onun nesillerinden Nasrüddevle Ebul' Hasan Muhammed bin İbrahim kendi ünü ve zenginliği sayesinde muhtemelen sadece ünlü bir kişi olarak etkili olduğu Horasanın baş şehri Nişabur'da yaşadı. Yerli âlimlerin ricasıyla orada İtizalcilerle mücadele eden İbn Furek'i Rey'den çağırdı; Nişabur'da İbn Furek için, Ebu'l Hasan Buşenci'nin Hanaka'sından ev ve medrese düzenlendi; fakat Türk hanedanlığı Gaznelilerin

temsilcisi Sultan Mahmud karşısında İtızalcilerin bu düşmanı, onun yaşamıyla birlikte Hz Muhammed'in peygamberlik misyonunun sona erdiği şeklinde İtızalci öğretilerle suçlandı ve Gazne'ye sorguya çağrıldı; aklanmayı başardı fakat Nişabur'a dönüş yolunda düşmanları tarafından zehirlendi.(1015) Yine XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu Türk sultanları tarafından Hanefilik batıya taşındı; İtızalcilerle birlikte Eş'ari okulunun dogmatistleri de takibata uğrattıldı. Takibat, tarihçilerin söylediği gibi kendi mezhebinin âlimleri için büyük şehirlerde pek çok medrese inşa eden Şafii Nizamü'l Mülk'ün vezir olduğu Sultan Alparslan döneminde (1063-1072) sona erdi; fakat Nizamü'l Mülk'ün sözlerine göre Alparslan da Hanefi mezhebi tutkunu, Şafiilerin düşmanıydı; sürekli kendisi tarafından görüşünün onaylanmadığı vezirinden memnuniyetsizliğini ifade etti.

1.3.ARAP FETHİ VE SAMANOĞULLARI DÖNEMİNDE TÜRKİSTAN

İskender ve Selevkuslardan sonra batıdan Türkistan üzerine gerçekleştirilen ilk Arap fethi Türkistan'ın bir bölümünü siyasi olarak yeniden Ön Asya'ya bağladı. Horasan'a İran Sasanilerinin doğu bölgesi denildiği gibi, nehrin ötesi anlamına gelen – Maveraünnehir, Amu Derya'nın ötesindeki bölgeler Araplar tarafından birleştirildi. Tüm Horasan valiliğinin başlıca şehri Merv, Maveraünnehir bölgesindeki ise Semerkand'dı. Başlıca savaş hadiseleri de 712 yılında Semerkand'ı ele geçiren Kuteybe bin Müslüm'in(705-715) seferleriydi. Semerkand, yalnızca Arapça olarak değil, yerel bilgiler(Semerkand kinyazının 712 yılında Çin imparatoruna yazdığı mektupta)¹³² olarak da bize kadar ulaşan, Arap fethi tarihinin nadir olaylarından biridir. Yerel yöneticiler Araplar karşısında yardım için bazen Türk Hanlarına bazen de Çin İmparatorlarına başvurdular. 30 'lu yılların sonunda Sır Derya'da, Arapların Türkler karşısındaki zaferi, Arapların Türkleri bozkırlarına kadar takip etmemelerine rağmen göçebe Türk imparatorluğunun sonunu getirdi; 751 yılında Talas havzasında Çinlilere karşı kazanılan galibiyet, Türkistan'da hâkimiyete ait olacak iki kültür Ön Asya – Müslüman, yada Uzakdoğu-Çin meselesini çözdü. Araplar Türkistan'a Çin İmparatorlarından alınan ülke olarak baktılar.

¹³² Bkz. Barthold, K istorii Arabskih Zavoevaniy. Orta Asya'nın Arap fethi ile ilgili tarihte yeni bilgiler, 1932-1933 Mug dağından ve aynı şekilde eski Runik Türk yazılarından bulunan Soğd belgelerinin incelenmesi sonucu elde edildi. Bkz: Kraçkovskaya- Kraçkovskiy, Drevniy Arabskiy Dokument; Freyman, Datirovanie Sogdskiye Dokumentı; Livşit, Soogdiyskiy Posol; keza Dva Sogdiyskih Dokumenta ve Sogdiyskie Dokumentı; Kilyaştorniy, iz İstorii; Simirnova, K istorii Samarkandkovo Dogovora.- V.R

Arap seferleri Kaşgar¹³³ ve Sır Derya bölgesinin doğusuna kadar, fetihler de Fergana'nın doğu sınırları Çirçik havzası ve Harizm ve genellikle bozkırlarla birlikte medeni toprakların sınırlarına kadar yayıldı. Çirçik havzasını göçebelerin akınlarından korumak için VIII. yüzyılda uzun duvarlar inşa edildi. Bu uzun duvarlarla da Semerkand yada Sogd bölgesi savunuldu; bu duvarların bazı kalıntıları surlar görünümünde şimdiye kadar korundu. Horasan valisi yada "Emir" halife veya yüksek vali tarafından halifelüğün doğu bölgesine atanırdı. Valiler çoğunlukla hızlı bir şekilde değiştirilirdi fakat onlar kendilerinden sonra nesillerine aktarılan mal elde etmek için kısa süreli hâkimiyetlerinden faydalandılar. Yerel kinyaz hanedanlıkları Arap hâkimiyeti dönemin de varlıklarını sürdürdüler fakat tamamen Horasan emirlerinin hâkimiyetinde bulunuyorlardı; bazen aynı bölgede yerel kinyaz ve Arap emiri yan yana olurdu.

VIII. yy'ın yarısında Horasan'dan Emevi halifeliğinin çöküşüne Abbasilerin tahta çıkmasına neden olan bir hareket meydana geldi. Horasanlılardan yada Orta Asya İranlılarından, daha sonra da Türklerden oluşan birlikler Abbasi halifeliğinin esas doğu dayanağını oluşturuyordu. Horasan kökenli olan yüksek rütbeli idareciler halifeliğin merkezinde olduğu gibi doğu çevresinde de önemli görevlerde bulundular. 900 yılından itibaren de bütün Horasan'ın emirleri tarafından gerçekleştirilen Maverâünnehrin diğer bölgelerinin yönetimini, IX. yy da ilk Abbasi halifeleri döneminde tam yetkili yöneticilere sahip Bermekiler sülalesi gerçekleştirdi. Bu sülale de diğer bölgeler arasında öneme sahip olan Belh'ten ¹³⁴ geldi. Bermekilerin atası Bermek ve Samanoğullarının atası Saman Hudat Horasan valisi Esat döneminde ön plana çıktılar. Bermek Esad'ın emriyle Arap istilası döneminde yıkılan, Arapların inşa ettiği komşu şehir Barukan halkının götürüldüğü Belh'i yeniden inşa etti. Müslümanlar tarafından inşa edilen şehri, Müslüman kökenli olmayan bir kişi yeniden inşa ettiği için terk etmek Müslümanlık tarihinde neredeyse ilk örnektir. Bilhassa İran'ın Budist bölgesinde mağlup olanların kültürünün galip olanlar karşısındaki zaferi karakteristiktir. Müslümanın yüksek din okulu tipi- Medresenin ortaya çıkışı, Müslüman sufilerin ilk

¹³³ Arapların Kaşgar'a kadar ulaşip ulaşmadığı belli değildir.- V. M.

¹³⁴ Bu ifadede muhtemelen boşluk var. Söz konusu sadece Bermekiler değil aynı zamanda Samanoğullarıdır.(Krş, aşağıda, s. 222) Samanoğulları tam olarak IX. yüzyılda halifeden Maverâünnehrin diğer bölgelerinin yönetimini aldılar. 900 yılından itibaren ise Buhara hükümdarı İsmail'in Amr bin leys Saffarid karşısında kazandığı zaferden sonra Samanoğulları tüm Horasan'ın emiri oldular. Samanoğullarının kökeni ile ilgili yeni bilgiler bkz. Semenov, K Voprosu o Proishojdenii Samanidov.- V.R.

olarak Orta Asya'daki vatanları, Fars dili ve edebiyatının Orta Asya'da yeniden canlanması hakkındaki bilgiler yine bu Budist İran'a işaret eder. Diğer taraftan Bermekiler gibi Samanoğulları'nın da temsilcisi sayıldığı İran devlet geleneğinin İslâmiyet döneminde Budizm, genellikle Orta Asya İran'ı tarafından kabul edildi. Samanoğulları hanedanlığının güçlü kurucusu İsmail (892-907) Maverâünnehir'in yöneticisi olarak Maverâünnehir'in ana şehri olan Semerkand'da değil Buhara'da yaşadı; yönetimin merkezi önceki Horasan valisi tarafından Amu Derya'nın ötesine taşındığı için, Amu Derya'nın batısındaki ve güneyindeki bölgeler Samanoğullarına tâbi olduktan sonra da Buhara, Samanoğulları'nın bölgesi olarak kaldı.

Samanoğulları'nın çağı X.yüzyıl Arap coğrafya literatürünün geliştiği bir dönemdi. Bu literatürün başlıca eserleri Hollandalı oryantalist de Gue (8 cilt) tarafından yayınlanan *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (BGA) serisinde yer aldı. Biz bu eserlerde şehirlerin sayılarıyla birlikte tasvirlerini, ırmakları, yapay sulama sistemini, ticaret, sanayi, gelenekler, inançlar ve diyalektik özellikler hakkındaki bilgilerle birlikte İslâm dünyasının tüm bölgelerinin tasvirlerini buluyoruz. Böylece Samanoğulları döneminde Türkistan'ın yaşamı hakkındaki bilgilerimiz yalnızca geçmiş çağlarla değil gelecek çağlarla karşılaştırılmasında da eşsiz bir bütün olarak gösterilir.

Kuraklık sürecinden dolayı Orta Asya'da iklim şartlarının değişmesi hakkındaki teoriyi çürütmek, yalnızca Arap coğrafyacılar sayesinde önemli hale geldi. X. Yüzyılın Türkistan'ı hakkındaki ayrıntılı bilgiler, kültür ve medeni bölgelerin ayrılmasının o zamanlar aşağı yukarı şimdiki gibi olduğunu gösterir. Diğer bir ifadeyle kuraklık süreci meydana gelirse öylesine yavaş olur ki bin yıllık dönem bu süreç için bir önem taşımaz.

Bu bilgilerden İslâm'ın ilk çağlarının Türkistan için hızlı bir gelişim çağı olduğu anlaşılır. Türkistan VIII. yüzyılda da IV. yüzyıldan az bir farkla ayrılır ve kültürün gelişim derecesiyle ilgili Sasani İran'ı ile hiçbir kıyaslama yapılamaz: bu bakımdan X.yüzyılda Türkistan eski medeni bölgelerden az bir farkla ayrılır. Gelişim derecesiyle ilgili şehirlerin büyüklüklerinin kayda değer artışı, sanayi ve ticaretin başarılarını gösteren gerçekler özellikle karakteristiktir.

Araplar Türkistan'da İran'da (Şiraz ve Kum) ve Kafkasya ardında (Gence ve Yelizavetpol¹³⁵) olduğu gibi yeni büyük şehirler inşa etmediler. Fakat onların döneminde eski şehirlerin büyüklükleri önemli derecede arttı. Geçmiş yıllara ait

¹³⁵ Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin şimdiki Kirovabad şehri.

muhafaza edilen kalıntılarla yazılı bilgilerin mukayese edilmesi Merv, Buhara, Semerkand gibi şehirlerin yavaş yavaş büyümesini açık olarak resmeder. Müslümanlık öncesi ilk şehir yerleşimi – şehristan (Merv’deki Gayur kala şehri, Semerkand’daki Afrasiyab şehri, Buhara’nın iç yukarı bölümü) diz- “kale” yada kuhandiz “eski kale” buradan da “ kunduz “, bazen şehristanın içi(Merv ve Semerkand’da olduğu gibi), bazen de şehristanın dışı, (Buhara’daki gibi) şehrin dış duvarlarıyla çevrelenmiş kasabalar- Rabad (Merv’de Gilyakin- Çilburç, Semerkand’da Divar-i Kıyamet Suru, Buhara’nın şimdiki duvarı) net bir şekilde ortaya çıkar.

Semerkand başkentin Buhara’ya taşınmasından sonra da Türkistan’ın kalabalık nüfuslu bir şehri, sanayi ve ticaretin merkezi olarak kaldı. Semerkandlılar 751 yılındaki savaşta esir alınan Çinlilerden ucuz kağıt yapmayı öğrendiler; kağıt yavaş yavaş Semerkand’dan batıya yayıldı ve Müslüman dünyasında olduğu gibi Hristiyan dünyasındaki eski yazı materyali parşöment ve papirüsün yerini aldı; tekstil sanayisi batıdan İran’ı, İrandan’da geçerek Türkistan’ı etkiledi. Semerkand, Buhara ve Harizm’de adını Mısır şehirlerinden ve İran’ın Fars bölgesinden alan kumaşlar yapıldı; Semerkand’ın kuzey doğusunda, Arap göçmenlerinin merkezi, küçük şehir Vedar’da üretilen pamuklu kumaşlar da ünlendi; buradan, Türkistan’a göçen Araplardan yalnızca din için savaşanların olmadığı anlaşılır. İran’dan gerçekleşen göç hareketi büyük olasılıkla şehir hayatının ve ticaretin gelişmesinde etkili oldu. Yalnızca Yagnob ırmağı havzasında mevcut olan iki lehçeli Soğd dilinin¹³⁶ Türkistan ovasından silinmesi yalnızca bununla açıklanabilir. Soğd dilinin yerini İran dilinden az bir farkla ayrılan Tacik dili aldı. Araplara ilk olarak kuzey Aravi kabilesinden biri, Tay kabilesinin adına göre Tazik yada Tacik adını verdiler; Türkler muhtemelen Tacik¹³⁷ kelimesini “Müslüman” “ Müslüman kültürünün insanı” manasında anladılar ve bu kelimeyi onlar tarafından Müslüman olarak bilinen çoğunluğa veya Tacikleri, Arapları ayırmaksızın İranlılara vermek üzere etnografik terim olarak değiştirdiler. Gar kelimesinden “gora-dağ” Garça yada Galça¹³⁸ - dağlılar dil ve mevcut şartlara göre ovada yaşayan halktan

¹³⁶ Muhtemelen Barthold, Orta Asya’da Tacik dilinin yayılmasında İran’dan göç edenlerin rolünü büyüttü. Kaynaklarda bu boyun kütesel göçünü gösteren net işaretler yoktur. Livşit’in belirttiği gibi Farsça’nın daha Arap fethinden önce Orta Asya’da (Horasan’dan) yayıldığı kesin kabul edilebilir; Soğd dili ilk önce şehir merkezlerinde yok oldu; Kırsal bölgelerde Soğd lehçeleri muhtemelen Moğol fethine kadar muhafaza edildi.- V.R

¹³⁷ Tacikden gelen Tazi isminin etnik kökeni ve Doğu İran halkına ait olan Tazi ve Tacik terimleri arasındaki ilişki ile ilgili mesele kesin olarak çözülmedi. Barthold’un görüşlerine bazı itirazlar vardır. Bkz: Borovkov, Filologičeskiye Zametki, s. 50-53. Krş: Livşit Sogdskiye Dokumentı, s. 87-88.- V.R.

¹³⁸ XIX. yüzyılda etnografik bilgilere göre Garça veya Galça hakkında bkz, aşağıda s. 457- 459.- V.R

açık bir biçimde ayrıldılar; dağlıların bölgesine Garçistan adı verildi. X. Yüzyılda Türkistan'ın dili, en azından eğitilmiş kesimin dili İran dilinden az bir farkla ayrılıyordu; buradan, İran şairlerinin arasında Rudeki gibi Türkistan kökenli şairlerin de olabildiği anlaşılır. Harizmde halk yazılı belgelerde¹³⁹ dahi kullanılan, İranlılar arasında anlaşılmayan kendi dillerini konuşmaya devam ettiler; muhtemelen sonraları bu dilin yerini Farsça değil Türkçe aldı. Harizm kıyafetinin özelliklerinden biri olan- Uzun şapkalar kuzey Hivelilerde ve Türkmenlerde muhafaza edildi. Yine Hivelilerde ve Türkmenlerde muhafaza edilen yapay sulama bölgesindeki(Arna- büyük kanal, yab- küçük kanal) bazı kelimeler kuşkusuz Harizm dilinin kalıntılarıdır.

IX. yüzyılda Maverâünnehir saf Müslüman ülkesi olarak kabul edildi ve halk kafirlerle olan kutsal savaşta yer aldı; yine o zaman yerel din okulunun ve Hanefilik eğiliminin üstünlüğü başladı; 832 yılında ölen Buharalı âlim, Ebu Hafs mezarında yazıldığı gibi “Maverâünnehir âlimlerinin hocası” kabul edilir. X. Yüzyılda Semerkand'da şimdide mevcut olan Yahudi topluluğu dışında Zerdüşter, Hristiyanlar ve az bir maniheist topluluğu vardı. Semerkand Zerdüşterleri ” kurşun kanal”ın sağlamlığını gözetlemek zorundaydılar ve bunun için Müslüman devletlerde diğer dinden olan kişilerden alınan vergilerden muaf edildiler; daha XI. Yüzyılda Buhara ve Harizm'de Zerdüşterler zikredilir. X. Yüzyılda Sır Derya'nın güneyinde, çıplak steplerden itibaren medeni bölgelerin sınırlarında Hristiyan yerleşimi vardı; Semerkand'ın güneyinde son dönemde Hristiyan- Süryani yazıtlarının bulunduğu Urgut civarındaki bölgede büyük bir Hristiyan manastırı da mevcuttu; fakat o zamanlar Yahudilerin sayısı Hristiyanların sayısını geçti. Müslümanların arasında eski düşünce ve geleneklerin kalıntıları muhafaza edildi; Şair Rudeki şiirlerinde anne, baba, ve insanlar gibi göğe ve yere putperest bakışı yansıttı; Buharada X. Yüzyılın yarısında ilk olarak put vazifesi gören, çamurdan heykeller açık bir şekilde satıldı. Kırsal bölgelerde daha şimdiye kadar iki inancın kalıntıları vardı ve halk toplulukları arasında İslâm ile birlikte Şiiilik yayıldı; Samanoğulları emiri Nasr (914-943) Şii hareketlerinden, muhtemelen aristokrasi ve aristokrasiyle ilişkili din adamlarına düşman olanlardan bir kişiyi himâyesine aldı. Bu olay onun tahttan indirilmesine sebep oldu.

¹³⁹ Bu dil ile ilgili belgeler A.A. Freyman ve V.B Henning'in çalışmalarında araştırıldı Bkz. Freyman Horezmşkiy Yazık; Henning, Mitteliranisch, s. 56 sq. Krş. Oranskiy, Giriş, s. 210-212 ve 420-421(bibliyografya) III. yüzyıl sonu IV. yüzyıl başının maddi belgelerinin incelenmesi ile ilgili bkz. Aşağıda, s. 459 prim. 20.- B.S.

Genellikle X. Yüzyılda Samanoğulları döneminde yerleşen katı yaşam eskisi karşısında tam bir başarı kazanmadı. Pazarların olduğu ve sanayi- ticaret kesiminin toplandığı kasabada eski şehristanın daha çok insanı vardı, fakat şehristan geleneğe göre her yerde yeni “şehir” olarak kabul edilmeye devam etti. Kinyazların ve toprak sahibi aristokratların bağımsızlığı yerini, Ön Asya tipinin despot katılığına ve bürokratik merkezileştirmeye bıraktı. Samanoğullarının başkenti Buhara’da Rigistan meydanı çevresinde yaklaşık on tane divan ve idari binalar vardı; fakat Harizm gibi bazı bölgelerde Müslüman kökenli olmayan hanedanların mirasçı yöneticileri ve etkili Dihkanlar da kaldı; Tunket’de (Angren havzasında, Taşkentin güneyinde) siyasi bir hâkimiyeti olmamasına rağmen halk üzerinde etkisi olan güçlü Dihkanlar yaşıyordu. Abbasi halifelerinde olduğu gibi Samanoğulları çevrelerini onların esas savaş güçlerini oluşturan Türk muhafızlarla kuşattılar fakat henüz sonraları olduğu gibi halk ve ordu arasında katı bir şekilde ayırım yapılmadı, halk eski savaşçı özelliklerinin kalıntılarını muhafaza etti ve silah taşımaya devam etti. Halk topluluklarından din için mücadele eden gönüllü birlikler, İslam topraklarının sınırlarını Türk akınlarından savunan aynı zamanda iç düzen için tehlike arz eden Kazak isyancılarından bir tür ortaya çıktı; bu birliklerden “hem hâkimiyetin dayanağı hem de onun huzursuzluk kaynağı” olarak bahsedilir. Şehir yaşamının ana merkezi Semerkand halkı da asi kabul edildi; halkın asi davranışları yüzünden iktidarın emriyle bu şehrin dış duvarlarının kapıları yıkıldı. Samanoğulları bilhassa Türk hanlarıyla savaş sırasında kendi Türk muhafızlarına tam olarak güvenemediler. X. Yüzyılın sonunda Türk muhafız beylerinin ve Dihkanların değişmesi, vergileri artırmadan muhafız ve memurların olması mümkün olmadığı için Samanoğullarının ne despot isteklerini ne de vergi merkezi bürokratikleştirmeyi onaylayan halk topluluklarının pasif davranışı Samanoğulları devletinin Türkler tarafından fethedilmesini sağladı. Orta Asya barbarlarının kültür bölgelerine yeni istila hareketi öncesinde her zaman olduğu gibi onların kültür alanındaki ilgileri gelir. Göçebelerle olan ticaret, onlardan alınan sürü bilhassa et ve atlar medeni insanlara kâr sağladı; göçebeler medeni komşularının ekmek ve giyim ürünlerine ihtiyaç duydular. Göçebelerle yerleşik halkın ticaretinin gerçekleştiği her yerde, Çin, İslam dünyası ve Rusya’nın sınırlarında, göçebeler tüccarların kendi bozkırlarına gelmesini beklemeden sürülerini ticaret merkezlerine getirdiler. İhtiyaç duydukları eşyalar dışında, kış geçirmek için kamışlarla kaplı büyük ırmakların kıyısındaki rahat bölgeler göçebeleri cezbedi. Göçebelerin ticaret için kışlık bölgeye gelmeleri onların yağma yapmalarına

neden olabilirdi. Buna karşı kale, asi Kazak ve din için mücadele edenlerle sınır olan müstahkem yapılarla önlemler alındı. Samanoğulları devleti Sır Derya'nın orta bölümündeki toprakları, sınırları kendi putperest kavmine karşı korumak zorunda olan Türk göçmenlerine ayırdı. Ayrıca Müslüman Türkistan'dan tüccarlar Soğdlar tarafından kendilerine kadar açılan yollardan istifade ederek uzak ¹⁴⁰ bölgelerin İslâm kültürüyle tanıştılar. Çin'deki yollar eskisi gibi ana yol olarak kaldı. Bu yollardan kuzeye, bazı göçebe hanların karargâhına gidiyordu: Talas'tan (şimdiki Evliya Ata) Kimeklerin İrtiş'deki karargâhına 81 günde gidilirdi; Turfan civarındaki bölgeden Kırgızların bölgesine, Yenisey'in yukarı havzasına yol gidiyordu. Çin kaynaklarında X.yüzyılın ilk yarısında Müslüman tüccarların Moğolistan'ın doğusuna Orhon'a dahi girdikleri bilinir. Diğer bir yol Sır Derya'nın aşağısından Kimeklerin karargâhına götürüyordu; bu bölge Samanoğulları topraklarına dâhil değildi fakat orada Samanoğulları devletinden muhtemelen Samanoğullarına ait Maverâünnehir'in sınır istihkamı olduğu Savran'ın olduğu yerde, kısmen Sır Derya'nın orta taraflarından kısmen de ve Harizmin bir bölümünden göç edenler tarafından ticaret kolonileri kuruldu. Harizm zenginliğinden dolayı göçebelerle ticaret yapmak zorunda kaldı. Bu ticaret İslâmiyet döneminde ciddi bir gelişim gösterdi; X. Yüzyılda ellerinde yalnızca Harizm'in güney bölgesi kalan İslâmiyet öncesi Harzemşah hanedanlığından bağımsız bir bölge olan Gürgenç şehriyle birlikte Harizm'in kuzey bölgesi ticaretin yoğunlaştığı bölgeydi. İslâmiyet ve Müslüman kültürü tüccarlar tarafından Gürgenç'te Volga Bulgarlarının Müslüman olduğu Volga kıyılarına taşındı, Hazar ülkesinde ise Müslüman Harizmlilerden muhafız bulunuyordu. Harizmliler, İslâmiyet'in ülkelerinde kesin olarak benimsenmesine kadar Hazarların hizmetinde bulundular. Nitekim Hazarların 764 yılında Kafkasya ardındaki topraklara yaptığı akınlar sırasında Hazar ordusunun başında bir Harizmlili bulunuyordu. Samanoğulları ile Volga bölgesi arasında nasıl sıkı ilişki olduğu halifelğin elçisi İbn Fadlan'ın Bağdad'dan Volga'ya Kafkasya'dan geçerek yakın bir yol vasıtasıyla değil de Buhara ve Harizm'i¹⁴¹ geçerek dolambaçlı yolla yapılan yolculuğu yazmasından anlaşılır. Göçebelerle olan kazançlı ticaret sayesinde Gürgenç emirleri o kadar güçlendi ki X. Yüzyılın sonunda Harizm'i ele geçirdiler ve hanedanlıklarına Harzemşahlar ünvanını taşıdılar. Birkaç yıl sonra Samanoğulları hanedanı Müslüman Türklerle yapılan savaş neticesinde çöktü. O dönemde, Müslüman ticaretinin başarıları ile

¹⁴⁰ İlk baskıda muhtemelen yanlışlıkla: "ayrı". Yu. B.

¹⁴¹ Bu güzergahın seçilmesi ile ilgili bkz. aşağıda s. 833, prim 36.

İslâm'ın din olarak başarısı örtüşmüyordu. İslâm henüz o zamanlar Hristiyanlık, Maniheizm ve Budizm'den farklı olarak misyonerlik dini değildi; bu dinin yayılması diğer kişilerin değil devletin vazifesi olarak kabul edildi; ticaret amacıyla yolculuğa çıkan Müslümanlar dini propaganda taşımadılar. VIII. Yüzyılda Çince'de Budist, Hristiyan ve Maniheizm literatürleri mevcuttu fakat yazılı kaynaklar Müslümanların Çin'e Orta Asya'nın diğer din temsilcilerinden daha önce gelmediklerini göstermesine rağmen İslâm literatürü yoktu. Orta Asya'da İslâm ticaretinin başarılarından Müslümanlardan ziyade misyoner amaçlar için Hristiyan ve Maniheizmli faydalandılar; Orta Asya halkı arasında iki dinin esas başarıları İslâmiyet dönemine aittir. Müslüman devletlerin siyasi kültür ilişkisinden dolayı İslâm dünyasının en yakın komşuları öncelikli olarak İslâm propagandasına maruz kaldılar. İslâm propagandası devlet amaçlarından bağımsız olarak İslâm dünyasında misyonerliğin iç ve dış temsilcisi olarak sayılan sufi- dervişler tarafından yürütüldü. Derviş tarikatlarının şeyhleri diğer medeni bölgelere göre steplerde daha başarılıydı. Fakat onlar yakın steplerdeki başarılarıyla yetindiler, geniş misyonerlik yolculukları gerçekleştirmediler.

Coğrafyacıların ifadesine göre X.yüzyılın ilk yarısında kuzey doğuda İslâm'ın yayıldığı sınırlar Samanoğulları devletinin sınırlarına denk geliyordu. Türkler, Sır Derya'da İslâm'ı kabul eden bununla birlikte Samanoğullarına tabi edilen Türkler dışında her yerde Müslümanlara karşı tutuldu. 893 yılında Samanoğulları tarafından istila edilen, aynı zamanda ırmağında adı olan Talas kuzey doğuda ticaretin sınır noktası olarak kaldı ayrıca buradaki ana kilise camiye çevrildi. Buradan Hristiyanlık propagandasının İslâm propagandasından önce olduğu anlaşılır. İbn Havkal'ın Talas'ın ötesine Müslümanlardan hiç kimsenin girmedığı sözü gerçeği tam olarak yansıtmaz çünkü bu şehrin arkasında göçebe Karluklar'ın şehri başlar. X. Yüzyılın ikinci yarısında Coğrafyacı Makdisi tamamen farklı bir resim çizer: O zaman Talas'ın doğusundaki yerleşim yerlerinde camiler vardı; bir zamanlar Talas'da olduğu gibi Merke'de bir kilise camiye çevrildi, bu kasaba çevresinde Samanoğulları yöneticilerinden biri tarafından kale inşa edildi. Tarihçiler çok sayıdaki Türk halkının (200.000 çadır) İslâm'ı kabul edişinin ilk örneğini 960 yılına ait kabul ederler ayrıca din hakkındaki savaştan hiçbir şekilde bahsedilmez; muhtemelen bu gerçeğe, bu sırada Horasan'dan âlim Kelimati'nin Türk Hanı'nın sarayında bulunması arasında ilişki kurulabilir. İslâm'ın Türkler tarafından kabul edilmesi ve Balasagun şehri, Çu nehri havzası, X. yüzyılda Samanoğullarına saldırının gerçekleştiği Kaşgar şehri ile Kelimati'nin yolculuğu

hakkındaki bilgiler bu hana atfedilir. Semireçye'nin güney bölümü ve Doğu Türkistan'ın kuzey batısı karlı sıra dağlarla ayrılrsa da göçebe halklara sadece bir devlet değil, Doğu Türkistan'da yeterli otlaklar bulunmadığı için bir sürü de dâhil oluyordu. yüksek dağlar vardı fakat bu dağlar ordunun hareketi için engeldi; göçebelerin Türkistan'ın medeni bölgelerine diğer bütün istilalarındaki gibi Türklerin Samanoğullarına saldırıları Kaşgar'dan değil kuzey doğudan Semireçye'den gerçekleşti. Tarihte Kaşgar aksine Fergana'dan istilaya maruz kaldı.

1.4.KARAHANLILAR, SELÇUKLULAR, KARAHITAYLAR, HARZEMŞAHLAR

Samanoğulları topraklarını fetheden eden Türk halkı nasıl ve hangi şartlarda İslâmiyet'i kabul ettiklerine dair sağlam rivayetleri muhafaza etmedi; mezarının şimdiye kadar Kaşgar'ın kuzeyinde bir kasabada gösterildiği, İslâm'ı kabul eden ilk hükümdar Satuk Buğra Han hakkında yalnızca efsanevi bilgiler vardır. Bu Türkler geçmişteki İslâm öncesi kültürleri hakkındaki tüm hatıraları da hızlı bir şekilde yok ettiler. Bir dönem Arap alfabesiyle birlikte İslâm öncesi dönemden miras bırakılan Uygurca'yı kullanmaya devam ettiler; daha sonra bu alfabe unutuldu; bu alfabe onu Doğu Türkistan'ın Müslüman olmayan halkından alan Moğol hükümdarlığı döneminde yeniden kullanılmaya başlandı. Bozkır ve İslâm öncesi geleneklerin bazı izleri devlet terminolojisinde özellikle han unvanlarında muhafaza edildi; bazı Müslüman hanlar topraklarının Çin'e yayılmaması ve Çin ile sınır dahi olmamasına rağmen kendilerini Çin imparatoru olarak adlandırdı.(Türkçe Tabgaç han -Tamgaç han) Fakat Müslüman Türklerin literatürü tamamen Müslüman bilhassa İranlıların örnekleri altında gelişti; bu bakımdan Türklerin Çin kültürü, Budizm, Hıristiyanlık, Maniheizm ile daha önce tanışmaları hiçbir iz bırakmadı. Onların örneklerine göre Halkta Türk taklitlerinin zayıf gelişimi, manasızlığı, yavanlığı bununla da açıklanır. 462/1069 yılında Kaşgar Hanı için Balasagunlu Yusuf tarafından meydana getirilen didaktik eseri (o zaman Arapların ve İranlıların pek çok kitabı olduğu gibi, yazar eserinin Türkçe ilk kitap olduğunu söyler.) 1082 yılında yazılan, sonraları üçüncü kez Türkçeye çevrilen didaktik eser Kabusname ile karşılaştırmak yeterlidir. İranlı yazar kendi tavsiyelerini canlı bir hikâye içerisinde anlatır ve onları kitabının ilgisini oldukça artıran tarihten örneklerle pekiştirir; Kutadgu Bilig' de karakterler alegorik figürlerdir.(Adalet hükümdar karakterinde, mutluluk-vezir, akıl- vezirin oğlu, memnuniyet- vezirin kardeşi karakterinde kişileştirilir).Şimdiye

kadar Kutadgu Bilig belgelerinin az bir sayısı gün ışığına çıkarıldı;¹⁴² fakat 1909 yılında Ural girişi çevresinde elde edilen buluntu, (üzerinde Kutadgu Bilig'in bazı sözlerinin ima edildiği yazılar bulunan toprak testi) kaliteli olarak bize kadar ulaştığı düşünülen belgelerden daha popüler olduğunu düşündürür.

Müslüman Türkler Samanoğulları devletini kuzeydoğudan istilâ etmeye başladı; önce İsficab çevresi yada şimdiki Çimkent ilçesi kuşatıldı; Türk ordusu 992 yılında ilk kez Buhara'ya girdi fakat aynı yıl tekrar terk etmek zorunda kaldı. 996 yılındaki anlaşmaya göre Samanoğulları Zerefşan kuzeyindeki tüm topraklarını Türklere bırakmak zorunda kaldı; 999 yılında Semerkand ve Buhara da Türk hanının hâkimiyetine girdi. Son Samanoğulları hükümdarı adayı hanedanlığının hâkimiyetini yeniden canlandırmak için yaptığı birkaç başarısız denemeden sona 1005 yılında öldü. Türklerin hâkimiyetinin doğuda ne kadar uzağa yayıldığından kaynaklarda bahsedilmez. 998 yılında Kaşgar hanı Arslan han Ali din savaşında acı içinde öldü; öldüğü yer artık Yangıhisar'ın kuzey doğusunda gösterilir: buradan, o dönemde İslam'ın yayıldığı bölgenin ve Müslüman Türklerin hâkimiyetinin Kaşgar'ın güneyine az bir mesafade sona erdiği sonucu çıkarılır.

X. ve XII. Yüzyıllarda Tiyeşan sıradağlarının iki ana bölgesi Karahanlılar yada İlekler adıyla bilinen bir hükümdarın değil bir hanedanlığın hâkimiyeti altında birleştirildi. Göçebe ve yarı göçebe halkların bütün devletlerinde olduğu gibi sınırlarının sürekli değiştirildiği, bu sınırlarda sık sık savaşların gerçekleştiği Karahanlılar devleti de hızlı bir şekilde bağımsız topraklara dönüştürülen eyaletlere ayrıldı. XI. Yüzyılda en azından hanedanın başının sözde yüksek hâkimiyetinin tüm izleri yok oldu; bağımsız yöneticiler aynı büyük unvanlarla farklı şehirlerde aynı şekilde hüküm sürdüler. Türkistan'ın hükümdarı istiladan sonra ilk zamanlar muhtemelen Han'dan daha aşağı sayılan İlek unvanını taşıdı. Birinci İlek Fergana'nın sınır şehri Uzgend'de yaşadı ve orada defnedildi. Daha sonra, Türk fatihlerinin hâkimiyetinin güçlenmesinin ardından, İlekler kendi bölgelerini XI. Yüzyılda han unvanını aldıkları şehir merkezi Semerkand'a taşıdılar. Samanoğulları döneminde nispeten küçük - Oş'un üçte ikisi kadar olan Uzgend şehri (ticari önemden mahrum edilmese de artık Andican ilçesinin¹⁴³ kasabası) bir dönem tüm Maverâünnehir yöneticilerinin bulunduğu bölgeydi; İleklerin Semerkand'a gidişinden sonra Uzgend, XIII. Yüzyılın sonunda Andican'ın Moğollar

¹⁴² Bkz. Yukarıda, s.45, prim 1.

¹⁴³ Şimdiki Uzgend şehri, Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Oş bölgesindeki ilçe merkezi.

tarafından inşa edilmesine kadar Fergana yöneticilerinin merkezi olarak kaldı. Uzgend'deki Dokuz sajen yüksekliğindeki minarenin de dâhil olduğu, günümüze kadar muhafaza edilen yapılar onun bu iyi zamanına aittir. Onun yakınlarında yerel bir rivayete göre Birinci İlek'in hatta Selçuklu Sultanı Secer'in dahi (ölm.1157) defnedildiği mezar bulunmaktadır. Gerçekte ise Sultan Sencer'in mezarı Mervdedir. Mezar taşının üzerindeki yazılardan bu mezarın daha geç, XII. Yüzyılın sonunda yapıldığı anlaşılır; Türkistan'da Moğollar öncesi döneme ait az sayıda anıt muhafaza edildiği için Uzgend yapıları her hâlükârda önem arz eder. Semerkand Hanlarının tüm Maveräünnehir üzerinde egemenlik iddiasında bulunmaları ve XII. Yüzyılın sonunda kendilerini “Sultanların Sultanı” olarak adlandırmalarına rağmen Fergana yöneticilerinin çoğunluğu Semerkand'dan bağımsızdı. Karahanlılar döneminde Samanoğullarının başkenti Buhara orada bazı hanlar tarafından yapılar inşa edildse de han şehri değildi. Şehirdeki en bilinen yapılardan biri 1127 yılında inşa edilen Arslan Han'ın minaresiydi.(yüksekliği 52 metre)

Ülkenin Türkler tarafından fethi, ve fatihler tarafından getirilen farklı sistem kültürlerin oluşumuna nispeten daha az bir etki yaptı; kültür gelişiminde duraklama yoktu; Samanoğulları döneminde takip edilebilen tarihi süreçler Karahanlılar döneminde daha da gelişim kazandı. Samanoğulları devletinin çöküşü, Toprak aristokrasisi ve Dihkanların önemini kısa bir süreliğine artırdı; Samanoğulları döneminde yöneticilik hakları olmayan İlek Dihkanlarının paralarının ortaya çıkışı ve Karahanlıların savaşları hakkındaki hikâyelerde Maveräünnehir Dihkanlarının özel birliğinin zikredilmesi buna kanıttır. Fakat Dihkanlar Samanoğulları döneminde henüz korudukları bu önemi hızlı bir şekilde kaybettiler; XII. ve XIII. yüzyılın olayları hakkındaki hikâyelerde dihanlar artık fazla zikredilmezler; kaynakların suskunluğuna göre, Türkistan'ın Moğol istilasından savunması sırasında böyle bir şövalye süvarisi yoktu. Muhtemelen Dihkanlar, Karahanlılar döneminde onlardan öncekilere göre büyük bir katılıkla yürütülen Savaş aristokrasisi (son Türk muhafızının beyleri esas temsilcisiydi.) ve taht arasındaki mücadelede yer aldılar; hanlar aristokrasi karşısında, halk topluluklarının desteğinden faydalandılar, aristokrasi kendi tarafında ulemaya sahipti. Bilhassa 1095 yılında Semerkand halkı arasında ünlü olan Ahmed Han'ın, ulemanın kararıyla Türk muhafız beyleri tarafından tahttan indirilip öldürülmesi karakteristiktir. Şehir yaşamının, sanayinin, ticaretin artan başarıları Dihkan sınıfının artışına da etki etmek zorunda kaldı. Fetihle başlayan, eski şehristanlardan kasabalar yaşamına geçiş süresi XI. yüzyılda

Karahanlılar döneminde sona erdi. Bu şehirlerde pazarlar ve eski şehirlerin kasabalara kasabaların da şehirlere dönüşümü vardı. Şehirler, avlu kapılarından merkeze kadar ana caddeleriyle bu caddeler boyunca pazar dükkânlarıyla ve onların kesiştiği yerde çarşısıyla onları günümüze kadar koruyan bu görünümü kazandı. Örneğin Merv gibi Karahanlıların topraklarına dâhil olmayan şimdiki Türkistan'ın bu şehirlerinde aynı süreci görüyoruz. Buhara'da, zengin sınıfının ilgilerini gösteren başlarında Sadrların yada "Burhan'ın ülkesinden, manevi yönden ileri gelenlerin bulunduğu aristokratik şehir cumhuriyeti türünde bir sınıf oluştu. Sadrların egemenliği hanlar tarafından değil, başlarında zanaatkâr sınıftan bir kişinin olduğu halk hareketi tarafından sonlandırıldı.

Dış düşmanlar Karahanlılar devletinde meydana gelen iç çekişmeden faydalandılar. Bu yüzden hanedanlık XIII. Yüzyılın başına kadar varlığını korusa da XI.yüzyılda bağımsızlığını kaybetti.Samanoğulları devletin çöküşü sırasında hanedanlığın Amu Derya'nın güneyinde bulunan bir bölümü daha önce Samanoğullarının vassalı olan ve tarihte kendi baş şehri Gazne'nin(Kabul'ün güneyinde şimdiki Afganistanda) adını alan Gaznelilere geçti. Hanedanın baş temsilcisi Sultan Mahmud (908-1030) Karahanlıların saldırısını Amu Derya'nın güneyine püskürtmeyi, kendi hâkimiyeti altındaki Belh'i korumayı, ve şimdiki Buhara'nın Belh'e uzanan doğu bölgelerini kendisine tâbi kılmayı başardı. Böylelikle daha önce Samanoğullarına tâbi olan Harizm'i fethetti. Mahmud'un halefleri daha önce Sır Derya'nın güneyinde yaşayan X. yüzyılda buradan da güneye göç eden XI. yüzyılda ise Amu Derya'yı geçen diğer bir Türk halkı olan Türkmenlerin istilasıyla İran ve Afganistan'ın kuzey bölümünden çıkarıldı. Türkmenlerin kültür derecesi Samanoğulları Türkistan'ın fatihlerinden daha aşağıdaydı. İslamiyet'in kabul edilmesine kadar yazıları yoktu ve fetih hareketlerini han hanedanlığının üstünlüğü altında olmadan gerçekleştirdiler. İran'a ilk olarak dağılmış Türkmen toplulukları, daha sonra Bek (kinyaz) önderliğindeki birlikler ve Tükmen beyi Selçuk'un nesilleri geldi. Kendilerini " Şahlar", "Sultanlar" olarak adlandırdıkları İran'da Hükümdar unvanını kabul ettiler. Sultan unvanı (ilk olarak tek bir yönetici değil devlet idarecisinin toplu kavramı anlamına gelen) ilk olarak resmi paralardaki yazılarda kullanıldı, daha sonra Gazneliler ve Karahanlılar onları taklit ettiler. Bu "Selçuklu Türkleri" yada "Türk Selçuklular" yavaş yavaş bütün Müslüman Asya'yı kendisine tabi etti. İran ve Mezopotomya'da hâkimiyetlerini güçlendirdikten sonra doğuya yöneldiler, Harizm'i ve bir zamanlar kendilerinin gelmiş olduğu Sır Derya'nın aşağısındaki bölgeleri fethettiler, Kaşgar hanı da dâhil olmak üzere Karahanlıları kendilerine tabi ettiler. Dindar

Müslüman'ın başı, dini otoritesiyle sultanın hâkimiyetini kutsallaştıran halifenin yanında yer alan, tüm Müslüman dünyasının laik yöneticisi olarak “İslam'ın Sultanı” fikrini oluşturdular. Fakat Selçuklu imparatorluğunda İranlı memurların bilhassa Nizamül Mülk'ün tüm çabalarına rağmen devlet birliği ilkesi uygulanmadı. Sultanın akrabaları geniş bölgelerin yönetimini aldılar, bu bölgelerde egemenliği miras olarak dağıttılar ve hanedanın başındaki kişiye her zaman tabi olmadılar; bazen sultan unvanını aynı sırada birkaç kişi taşırdı. Sultan Sencer (1118-1157) kardeşleri Berkyaruk ve Muhammed hayattayken Horasan'ın yöneticisiydi ve hanedanlığın başına getirilince doğuda, daha çok da Merv'de yaşadı. Bu sırada batıda diğer şehzadeler Sultan unvanını taşıyordu; İsyan teşebbüslerini başarılı bir şekilde bastırmasına rağmen Sencer'in bu bölgeler üzerindeki hâkimiyeti yalnızca sözdeydi. Bu sırada, yeğeni Mesud Bağdad ve İran'ın batısında hüküm sürerken Rey'in ötesine geçmedi.(Tegeran'ın doğusunda) Bu şartlarda “ İslâm'ın Sultanı” Karahanlıların toprakları üzerindeki yüksek hâkimiyetini Uzakdoğudan gelen yeni fatihlere bırakmak zorunda kaldı ve Türkistan orada İslâm'ın yayılışından sonra ilk kez Müslüman olmayan bir halkın egemenliğine girdi.

X. Yüzyılın başından itibaren, Tan hanedanlığının çöküşünden sonra Çin'in kuzey bölgeleri yeniden Çin imparatoru unvanını alan azınlık hanedanlıkların hâkimiyetine geçti. Bu hanedanlıklardan biri Çin halkından gelen Tunguz kökeni atfedilen Lialo sülalesiydi fakat Çinlilerin Moğol oldukları görüşü lehinde de deliller gösterildi.¹⁴⁴ Lialo sülalesinin ilk yöneticileri Mançurya'da, Moğolistan'da Kuzey Çin'de hâkimiyetlerini iyiden iyiye kaybettiler ve Çin kültürünün etkisine girdiler. Gök imparatorluğu Çin halkından, Moğol ve Rus halkında şimdiye kadar muhafaza edilen yeni bir isim aldı, Müslümanlar ve onların örneklerine göre batı Avrupalılar eski adı Çin olan Moğol fethine kadar yerel hanedanlıkların hâkimiyeti altında kalan Güney Çin'i hariç tutarak sadece kuzey Çin'e Keta (Hita) yada Kata (Hata) adını verdiler. Çin hâkimiyeti Moğolistan'ın etnik oluşumunu.(Türk unsurların bu ülkeden çıkarılması ve ülkeyi Moğolların ele geçirmesi) ve göçebe halkların günlük yaşamlarını büyük derecede etkiledi. (göçebelerin bölgesinin bu bölgeye geçişiyle doğunun eski dininin güneyin Çin dini ile değişimi)

XI. Yüzyılda Türkistan Müslümanları, aralarında Çinlilerin de sayıldığı, Müslüman olmayan halkların doğudan olan istilalarını püskürtmek zorunda kaldılar. Çinlilerin

¹⁴⁴ Karahitayların kökeni ve diliyle ilgili çağdaş uzmanların görüşleri hakkında bkz; yukarıda, s.48, prim 2.- V.R.

daha önemli bir hareketi, Mançurya'dan gelen diğer bir halk Cürcenlerin Lialo devletini 1125 yılında fethetmesinden sonra batı üzerine gerçekleşti.¹⁴⁵ Çinlilerin yada Müslümanların adlandırdıkları gibi Karahıtayların bir bölümü eski hanedanlığın akrabalarından birinin liderliğinde kendi ülkesini terk etti ve Orta Asya'nın batı bölgesine geçti. 1133 yılı Temmuz ayında Sultan Halifenin Sultan Sencer'in vezirine yazdığı mektupta Kaşgar Hanı'nın, birkaç yıl önce “Türkistan'ın uzak bir bölgesinden gelen kafirler karşısında Kaşgar'ın doğusunda birkaç gün içerisinde gerçekleştirdiği başarıdan söz edilir; Kafirlerin lideri esir alındı. Söz konusu zafer Kaşgar'ın yöneticisi Arslan Han Ahmed'in Karahıtay ordusu karşısında kazandığı zaferdir; İbnü'l Esir bu savaşı 1128 yılına ait sayar, fakat muhtemelen birkaç yıl sonra gerçekleşti. Böylelikle Karahıtayların Doğu Türkistan'dan geçiş hareketi başarısızlığa uğradı, fakat Tiyeşan'ın kuzeyindeki bölgelerden geçerek kuzey yoluyla gerçekleştirilen hareket başarıyla sonuçlandı. Karahıtaylar kendi ülkelerini bıraktıktan sonra ilk kez Targabatay'da sağlam bir şekilde yurt edindiler. Orada şimdiki Çuguçak'ın yakınlarında Emil şehrini inşa ettiler, O dönemde sayıları yaklaşık 40.000 çadıra ulaştı. Onlarla iş yapmak zorunda kalan ilk Müslüman yönetici, Türk liderlerin düşmanlıkları karşısında yardım için onlara başvuran Balasagun Hanıydı. Karahıtaylar hanın düşmanlarını yendiler fakat Balasagun'u kendilerine geçirdiler ve yerel yöneticiyi han unvanından mahrum ettiler. Çu nehri havzası daha sonra da Gurhan unvanını alan Karahıtayların bölgesi olarak kaldı; Müslüman yazarlara göre bu söz “Hanların hanı” anlamına geliyordu.¹⁴⁶ Çinli tarihçiler Gurhanları Çin imparatorları arasına dahil ederler, onların her birinin “yönetim yıllarının “ Çince isimlerini verirler ve hanedanlıklarını da Batı Lialo olarak adlandırırılar. Bilindiği gibi Çin sınırlarından kovulan azınlık bir hanedanın arkasında Çin imparatoru unvanının gizlenmesi tarihte ilk örnektir. Moğol Hanedanlığının son imparatorunun doğrudan nesli, daha bir süre Moğolistan'da hüküm sürse de Moğolların Çin'den çıkarılmasından sonra sona ermiş olarak kabul edilen Moğol imparatorluğuna Çin'de resmi olarak Yuan hanedanlığı adı verildi.

Gurhan Çu nehri havzasından itibaren Karahanlıların Doğu Türkistan'ını olduğu gibi batı Türkistan'ını da kendi egemenliği altına aldı. Kaşgar Hanının savaşları hakkında bilgiler yoktur; Arslan Han Ahmed'in oğlu İbrahim Han “şehid” olarak adlandırıldı; Muhtemelen Karahıtaylarla savaş sırasında öldü. Tiyeşan'ın Müslüman olmayan

¹⁴⁵ Krş. Yukarıda s.49, prim.4 vd.

¹⁴⁶ Krş. Yukarıda, s. 50, prim 9 ve 10

bölgeleri de Gurhan'a tabi oldu. Semerkand Hanı Mahmud 1137 yılında Hocend çevresinde Karahıtayların hücumuna uğradı fakat Karahıtaylar o zaman herhangi bir nedenden dolayı Maveräünnehir'in fethi için kendi başarılarından faydalanmadılar. Gurhan 1141 yılında daha önce Balasagun'da olduğu gibi Maveräünnehirdeki iç çekişmelere karıştı fakat bu kez Sultan Mahmud yardım için amcası Sultan Sencer'e başvurduğu için Türk savaş aristokrasisinden yana oldu. 9 Eylül 1141 yılında ordu, Semerkand'ın doğusunda Katvan bozkırında yağmalandı; Müslümanlar sözde ölenlerle birlikte yaklaşık 30 000 kişiyi kaybettiler. Semerkand Hanı Sultanla birlikte Horasan'a kaçtı; onun kardeşi ve halefi İbrahim Gurhan'ın haraç memuru yapıldı.

Güçlenen Müslüman Sultanın, Müslüman olmayanlarla yaptığı savaşta bozguna uğradığı hakkındaki dedikodular Haçlılara kadar ulaştı ve Hristiyan Çar- papaz Yoah hakkındaki efsanelerin ortaya çıkmasına neden oldu.¹⁴⁷ Müslümanlara doğudan saldıran Hristiyan hükümdarın Kudüs'e kadar ulaştığı Hristiyanlığın düşmanlarına karşı dindaşlarına nihai zafer kazanmada yardım ettiği düşünüldü: 1145 yılında artık Dicle'ye ulaştığı anlatıldı. Aslında Karahıtayların geniş fetih amaçları yoktu. Buhara ve Harezm'in dâhil olduğu yakın İslâm bölgelerin tâbi olması ile yetindiler. Amu Derya'nın sağ kıyısındaki Tirmiz şehri dâhi Selçukluların elinde kaldı.

Karahıtayların devleti çoğunlukla tipik göçebe imparatorluklarından ayrıldı. Karahıtaylar göçebe yaşam tarzı sürmeye devam ettiler fakat diğer göçebe fatihlerden daha fazla derecede Çin kültürünü benimsediler; onların devletlerinde Çin sistemi kapı vergisi vardı: her evden birer dinar alındı. Ayrıca ilk Gurhan hakkında hiç kimseye topraklar ve 100 kişiden fazla hiç kimseye beylik vermediği anlatılır. Sonrasında da Gurhanların devletinde farklı sistemin işaretlerini görmüyoruz. Bununla birlikte devlet yönetiminin birliği de yoktu: Daha sonraları eski yerel hanedanlıklar her yerde Gurhan'ın vassalları olarak varlıklarını sürdürmeye devam ettiler, ayrıca aynı zamanda Rusya'da Moğol hâkimiyeti tarihinin farklı dönemlerinde rastladığımız vassallığın üç şekli gözlemlenir. Pek çok yerde yerel yöneticiyle birlikte Gurhan'ın daimi temsilcisi vardı. Gurhan'ın temsilcileri Harezm gibi bazı bölgelere yalnızca vergi zamanı gelirlerdi; en sonunda Buhara Sadr'ı, Moskova Kinyazının Altın Orda'ya götürdüğü gibi, XIII. yüzyılın başında vergiyi Gurhan'ın ordasına kendisi götürdü. (XII. Yüzyılın yarısında her şeye Sadr'ın tavsiyesi ile başlaması emredilen Gurhan'ın valisi vardı.

¹⁴⁷ Bu efsaneye atfedilen temel çalışmaların bibliyografyasına bkz; Spuler Die Mongolen in İran s. 498-899.- V.R.

XII. Yüzyılın ikinci yarısında Karahıtay devletinin sınırları Sultan Sencer'in dönemine göre biraz da genişledi. Yalnızca Tirmiz değil, Belh'te onların hâkimiyetine girdi. Fakat Karahıtaylar genellikle sonraki fetihler hakkında bir kaygı duymadılar hatta daha sonra din savaşı bayrağı kaldıran Müslüman savaşlarının ve komşularının¹⁴⁸ savaş güçleri karşında önlem dâhi almadılar. Sultan Sencer'in ölümüyle birlikte (1157) doğudaki Selçuklu hanedanlığının gücü son buldu. Orta Asya'da bundan sonra, mümkün oldukça görevinin öncelikle batı İran'ın Selçuklu Sultanlarını daha sonra Afganistan'da güçlenen Gurluları ve en son Harezm'in Selçuklu Sultanlarının valileri Harzemşahlar gibi Müslüman'ı kâfirlerin hâkimiyetinden kurtarmanın dâhil olduğu "İslam'ın Sultanları" sayılma eğilimi vardı.

XII. yüzyılın sonu XIII. yüzyılın başı Harezm'in tarihinde önemli bir dönemdir. Bölge o zaman güçlü bir devletin merkezi oldu. Aynı şekilde bölgenin yöneticileri Müslüman Asya'da üstünlük iddiasında bulunabildiler. Artık Harzemşah Tekeş¹⁴⁹ (1172-1200) Müslüman rakipleri karşısında zafer kazandı; 1194 yılında batı İran'ın son Selçuklu hükümdarı Tuğrul onunla savaşırken öldü. Tekeş ve onun selefleri birkaç kez Karahıtaylarla savaşmaya başladılar fakat zafer kazanamadılar. Tekeş'in oğlu, halefi Muhammed bile (1200-1220) hükümdarlığının ilk yıllarında Gurlularla mücadele sırasında Karahıtaylara vergi ödemeye devam etti ve onların yardımından faydalandı. Fakat daha sonraları kendisini Müslümanların koruyucusu olarak ilan etti ve 1210 yılında Talas kıyısında Karahıtay ordusunu bozguna uğrattı. Zafer kesin değildi; fakat bundan sonra "İkinci İskender" ve "Sultan Sencer" ünvanını alan sultana büyük ün sağladı. Çin'in fethedilmesi ve dünya imparatorluğu ile ilgili hayaller kurmaya başladı. Dünya hâkimiyeti hakkındaki bu hayaller dış düşmanların karşıt hareketleri yüzünden gerçekleşmedi. Çünkü sultanın Müslüman tebaası arasında memnuniyetle karşılanmadı. O zamanda büyük devlet fikri İslam dünyasında genellikle popüler değildi. Daha sonraları Batı Avrupa tarihinde olduğu gibi siyasi gücün artması ile ticaret ve kültürün başarısı arasındaki ilişkiye İslâm dünyası tarihinde rastlamıyoruz. İslam dünyasının içindeki siyasi çöküş diğer bölgeler arasındaki kültür ilişkilerini hiç de zayıflatmadı. Artık Bağdad gibi tek siyasi ve kültür merkezi yoktu. Fakat kendi aralarında rekabet eden başkentlerin ortaya çıkması ve yerel kinyazların edebiyat ve sanatçılarla çevresini

¹⁴⁸ Barthold'un metninde Karahanlılarla- Karahıtayların vassaları ile Selçuklular ve Harzemşahlar arasındaki savaşlar kastedilir.- YU. B.

¹⁴⁹ Takiş, muhtemelen -Tukiş.- V.M.

kuşatması, bununla da sarayının ihtişamı artırmaya çalışması yalnızca kültürün başarılarına katkı sağladı.¹⁵⁰ Dış dünya artık Müslüman için askeri teşebbüslerin hedefi olamazdı. Fakat Müslüman tüccarlar ve kültürlü kişiler devlet desteği olmaksızın Müslüman birliklerinin ulaşabileceğinden daha ötelere ulaştılar. Müslüman savaş grubunun temsilcileri XII. yüzyılda Güney Rusya'nın Poloves Hanlarının ve Kuzey Çin'in Mançur imparatorlarının hizmetinde bulunuyorlardı. Orta Asya Müslümanlarına galip gelen İslam'ı kabul etmediler Fakat hükümdarları saraylarında İslam kültürüne sahip kişilerin başarıları vardı; Müslüman tüccar Mahmud- bay son Gurhan'ın memuruydu. Müslüman tüccarlar Doğu Moğolistan'a gittiler; Moğolistan ve Çin arasındaki ticaret onların eline geçti. Takas ticareti vardı ve muhtemelen XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar bakırdan dirhemlerin basıldığı Maveraiünnehir'deki¹⁵¹ para sisteminin bozulmasından etkilenmedi. Bahadır Sartaktay'ın, harika göl bendlerin ustasının, tasviri Moğol destanında (Sartaktay Moğolca İranlı, İslam kültürünün temsilcisi anlamındadır) Müslüman uzmanların yapay sulama ile ilgili faaliyeti ortaya çıktı.

Sultan Muhammed kendisi tarafından Türkistan halkından kurtarılanlardan dâhi takdir görmedi. Buhara'da Aristokratların bölgesine geçti. Halk hareketinin lideri Melik Sancar Buhara'dan Harezm'e götürüldü, aristokrasinin başı Sadr Buhara'ya dönebildi fakat daha sonra Sadr da tahttan indirildi ve Harezm'e gönderildi. Muhammed'in Karahanlılara karşı tavrı daha da kötü oldu. Semerkand'da bırakılan Harezm garnizonu kendisine karşı şöyle bir öfkeye yol açtı; "Sultanlar Sultan'ı" Osman kendi halkıyla anlaşarak kendi kurtarıcılarına karşı isyan etti ve yeniden Karahıtaylarla yakınlaştı. Muhammed henüz kurtardığı halkı kanlı gözyaşı ile yatıştırmak zorunda kaldı; Kara hıtaylar döneminde bağımsızlığını muhafaza eden Karahanlılar hanedanlığı ortadan kaldırıldı Talas savaşından sonra Semireçye'de Balasagun şehrinin halkı Talas civarındaki savaştan sonra kendilerine kurtarıcı gelmesini beklediler ve Karahıtay ordusu karşısında kapıları kapattılar. Fakat Muhammed onların beklentilerini boşa çıkardı ve şehir Karahıtaylar tarafından ele geçirildi. Yaklaşık bu zamanlarda Semireçye ve Kaşgarya'ya, XIII. yüzyılda başlayan ve Cengiz Han ünvanını alan Temuçin'in

¹⁵⁰ Farklı ülkelerde ve bölgelerde halifelerin hâkimiyetinin kaybolmasıyla büyük bir özgürlük elde eden önemli bir tarihi gerçek olan kültürün gelişimine dikkat çekerek, Barthold tek taraflı bir şekilde yalnızca başkentlerin ortaya çıkışına ve ekonomi ile yerel geleneklerin rolü üzerindeki etkisini göstermeden, kültürün başarılarına katkıda bulunan durumlar olarak hükümdarların bilim ve sanat koruyuculuğuna işaret eder. -V.R.

¹⁵¹ Bkz. Davidoviç, Gorod.- V-R.

lkeleri kendi hâkimiyeti altına almasıyla son bulan Moğolistan'dan, karışıklıkların etkisiyle Tatar göçebe birlikleri geldiler.

1.5.ÖZBEK HANLIĞI¹⁵²

XVI. Yüzyılın başlarında Ebul Hayr'ın torunu Özbek Han Şeybani Sultan Hüseyin'in önceki devletinin de dâhil olduğu Türkistan ve Horasandaki Timurluların bütün topraklarını fethetti.¹⁵³ Şeybani 1510 yılında Merv civarında yeni İran devletinin kurucusu Şah İsmail ile savaşı sırasında öldü. Buhara ve Semerkand kısa süreliğine yeniden Timur'un, hatıraları Türk nesrinin en iyi eserlerinden biri sayılan Sultan Babür'ün neslinden birine geçti.; fakat 1512 yılında Şeybani'nin yeğeni Ubeydulla Babür karşısındaki zaferiyle Özbek devletini Türkistan'da yeniden kurdu ve sağlamlaştırdı. Yaklaşık o sırada İranlılar Harizm'de ayrı bir hanlık kuran diğer Özbek Hanları tarafından oradan kovuldu. Sultan Babür Hindistan'a gitti ve orada Çağatay'ın neslinden kimse olmamasına rağmen geleneğe göre Çağataylı da kabul edilen, Müslüman hükümdarlığının en parlaklarından birini kurdu.

Ubeydulla Han (ölm 1539) Müslüman dindarlığının ruhunda ideal bir yönetici sayıldı. Ubeydulla Han ve onun selefleri döneminde siyasi üstünlük yavaş yavaş Timur ve Timurluların önceki başkenti Semerkand'dan Buhara'ya geçti. Ubeydulla'nın, Şeybanilerin başlıca temsilcilerinden Abdulla Han'ın (1559- 1598) ve XVII. yüzyılda Astarhanid yada Canid Hanedanlığından gelen hanların faaliyetlerinin Buhara ile yakın bir ilişkisi vardı. Abdulla Horasan ve Harizm'i fethedip bozkırın derinliklerine doğru yürüyüşe geçti ve Uluğbek gibi bu sefer hakkında Cizek boğazında bir yazıt bıraktı. Timur'un adı gibi Abdulla'nın da adı halkın hafızasında bilhassa inşaatçı olarak özdeşleşir. Timur ve Abdulla'ya inşa ettikleri yapılar haricinde Semerkand yakınlarında, Zerefşan'daki köprülü kemerler (köprü Şeybani döneminde yapıldı) gibi pek çok diğer şeyler de onlara atfedilir.

¹⁵² XVI. XIX. Yüzyıl Orta Asya ile ilgili temel çalışmaların bibliyografyası, bkz. İvanov, Oçerki s.234-246; bu dönem ile ilgili bibliyografyaya girmeyen kaynakların yeni yayınlarından, yukarıda zikredilen s.109, prim 1 bkz; Muhammed Yusuf Munşi; Muhammed Emin-i Buhari; Ebu Abdurrahman Tali; Ebu'l Gazi, Rodoslavnaya Turkmen, yay. Konanov; Tarih-i Bedehşan, Muhammed Kazım, faks; Ahsikendi, yay.Tagircanov; Vasifi yay. Boldırev; Abdül Azim Sami. A.A. Semenov ve P.P. İvanov'un XVI-XIX. yüzyıl Orta Asya tarihinin incelenmesine büyük katkı sağlayan bibliyografyası, bkz: Yakubovskiy, Pavel Petroviç İvanov; Voronovski, Bibliyografiya. V.R.

¹⁵³ Bu olaylar atfedilen en iyi çalışma: Şeybani Han, V.R

Özbek fethi kültür çalışmalarını tamamen sona erdirmeydi. XIV. Yüzyılda yüksek kültür faaliyetleri içerisinde olan Harizm’de Özbek hanlığının yaşamı neredeyse tamamen barbarcaydı; On yıl İran’da kalan ve bu yüzden eğitimle çevresindekileri geride bırakan Ebulgazi Hanlığı döneminde (1643-1663) kendi hanedanlığının tarihini derlemeyi düşündü fakat bu iş için görevlendirecek kimseyi bulamadı ve görevi kendisi üstlenmek zorunda kaldı. Diğer taraftan Zerefşan’da özellikle Özbekler döneminde zengin bir tarih literatürü oluşturuldu.(Timur ve Timurluların tarihçilerinin hemen hepsi köken ve faaliyet yerlerine göre İranlıdır). Bu dönemdeki bazı yapılar örneğin 1619 yılında inşa edilen Şirdar Medresesi Timur ve Uluğ Bek yapılarının biraz gerisinde kalır. Belh ile birlikte Afganistan’ın kuzey bölümü de Özbek Hanlığına dâhil oldu; Hindikuş dağlarının ötesinde başlayan Hindistanlıların “Büyük Moğolların” (Babürlerin) parlak hükümdarlığına coğrafi yakınlığından dolayı Belh, dünya kültür yaşamının merkezi yapıldı; 1640 yıllarında Belh’ten Buhara’ya çağrılan Nadir Muhammed Belh adetlerinin katı ve muhafazakâr Buhara’ya taşınmasıyla tebâsı arasında memnuniyetsizliğe neden oldu.

XVIII. Yüzyıl tüm Müslüman Asya için kültür ve ekonominin gerileme çağıydı. Bunun nedeni tam olarak açıklanmadı fakat muhtemelen Batı Avrupalıların elinde bulunan deniz ticareti yollarının XV. yüzyılda gelişmeye başlaması ve kervan ticaretinin gerilemesiydi.¹⁵⁴ XVI. Yüzyılda Türkistan’da, Özbek hanlıklarının bozkır komşuları, batıda Türkmenler doğuda Kazaklar, XV. yüzyılda halkın esas topluluğundan ayrılan bu yüzden Timurlular devletinin fethinde yer almayan Özbeklerin bir kısmı Özbek hanlıklarının siyasi karışıklığından faydalandılar; Kazaklar daha sonra yanlışlıkla Kırgız olarak adlandırıldı. XVIII. Yüzyıldaki karışıklıktan özellikle Semerkand ve Hive muzdaripti. XVII. Yüzyılda, Amu Derya’nın Aral Gölüne yönelişinden sonra Harizm’in başkenti, eski Urgenç’in ticari öneminin devredildiği yeni Urgenç, Hive yakınlarında kurulana kadar Hive’ye taşındı. Semerkand ve Hive bir süre tamamen boş kaldı. XVIII. Yüzyıl sonunda Buhara’da Mangıt, Hive’de Kongurat gibi yeni hanlıkların kurulmasıyla daha sağlam bir düzenin yeniden oluşması sağlandı. Daha öncesinde Fergana’da Ming hanedanlığı kuruldu. Burada Bekler XIX. yüzyılda Han ünvanını aldı

¹⁵⁴ Barthold tarafından gösterilen olay önemliydi fakat gösterilen düşüşün tek nedeni değildi. Ortaçağ’ın sonunda ve Yeniçağ’ın başında Orta Asya’nı düşüşünün bu ve diğer nedenleri ile ilgili ayrıntılı olarak bkz. İvanov, Oçerki, s. 6-7, 89. Bu dönemde Orta Asya ile benzer durumda bulunan Doğunun diğer ülkelerinin geri kalması hakkında bkz. Reysner, k Voprosu ob Otstavanii.- V.R.

bundan dolayı daha önce mevcut olan iki Özbek Hanlığı Buhara ve Hive'ye, yeni şehir Hokand'ın adıyla yeni bir hanedanlığın kurulduğu Hokand Hanedanlığı eklendi.

XIX. Yüzyılda, Avrupa'nın kültür üstünlüğünün kesin olarak yerleşmesinden sonra Müslüman Asya'nın Avrupa'dan uzak bir parçası olan Türkistan, kültür bakımından diğer Müslüman ülkelerin aşağısındaydı. Türkistan Rusların gelişine kadar ne matbaa ne de baskıyı biliyorlardı fakat Türkiye'de ve İran'da baskı çoktandır biliniyordu. XVIII. Yüzyılda Türkiye ve İran'ın devlet ve toplum hayatında Avrupa etkilerinin izlerini görüyoruz. Türkistan bu bakımdan tamamen Ortaçağ ülkesi olarak kaldı ve yalnızca ilk olarak Moğol istilasından sonra altın paranın basılması İran'ın yardımıyla batı Avrupa ile olan bazı ekonomik ilişkilerin yeniden canlandığını kanıtlar.

Yine de Rus istilacıların Türkistan'da sürdürebilecekleri bir kültür çalışması değil, barbarlık bulduklarını söylemek doğru değildi. Rus istilacıları döneminde Türkistan'ın büyük bir bölümünde ekonomik refah önceki yüzyıldan oldukça yüksekti; Hive ve Semerkand yeniden önemli şehirler oldu. XVI. ve XVII. Yüzyıllara karşın XIX. Yüzyılda Hive ve Hokand hanlıklarında Buhara'dan daha canlı bir kültür, edebiyat,¹⁵⁵(bilhassa historiyoğrafi alanında) inşa faaliyetleri olduğunu görüyoruz. Fergana ilk kez tüm Sır Derya havzasının dâhil olduğu geniş bir devletin merkezi yapıldı; Hokand Hanları hem Sır Derya'nın doğusundaki hem de Semireçye'nin batısındaki bozkırlıların bir bölümünü kendisine tabi kılmayı başardı; birkaç asır sonra bozkırda kolonizasyon hareketi ilk kez yeniden ortaya çıktı ve Hokand istihkamlarının savunması altında tarım yeniden canlandı. Fergana'da şehirler, Rusların onları bulmuş oldukları şekilde gibi, Hokand, Andican ve yeni şehir Namangan (daha XVII. yüzyılda köy olan) tamamen Hokand Hanları tarafından yapıldı; Yine onlar tarafından Kara Derya ve Narin'in sularının kullanımıyla geniş sulama sistemleri kullanıldı. Bu sulama sistemleri Türkistan'ın kültür geçmişinin en iyi döneminde dahi Fergana'da yoktu. Fergana ilk kez Türkistan'da ekonomik avantaj elde etti ve Ruslar döneminde onu tamamen korudu. Şimdiki Türkistan'ın baş şehri Taşkent'in yükselişi Özbek Hanları döneminin mirasıdır. Taşkent, Abdulla Han döneminde şimdikinden daha az bir alanı işgal ediyordu ve Türkistan'ın kültür hayatında ikinci derecede bir öneme sahipti.

¹⁵⁵ Hokand Hanlığında Literatür ile ilgili bkz. Kayumov, Kuykon, Adabiy Muhiti.- V.R

Bütün ülkeler gibi Türkistan'ın geleceği, dünya ticaretinde hangi pozisyonda olacağına bağlıdır. Türkistan'ın ticari önemi kapitalist ülke olarak¹⁵⁶ Kara yolu ticaretinin yanında deniz yolu ticaretinin de önemini yeniden ortaya çıkaran demir yollarının gelişimine bağlıdır. Türkistan'ın Uzakdoğu ile ticaret için eski önemi yeniden canlanmayacak. Sibirya yolu ile birlikte Türkistan'ı geçerek Çin'e gidecek diğer bir demiryolunun yapılma ihtimali oldukça düşüktü¹⁵⁷; İlerdeki Avrupa- Hindistan demiryolu ve bu demir yolu ulaşımında Türkistan'ın hangi yere sahip olacağı henüz çözümlenmeyen bir mesele olarak kalır.

Rus Türkistan bundan dolayı yalnız geçmişe değil geleceğe de sahiptir. Fakat fiziki ve coğrafi nedenlerden dolayı demiryolu ağı için hiçbir önem arzetmeyecek Çin ve Doğu Türkistan özellikle geçmişin ülkesidir.¹⁵⁸

¹⁵⁶ XX. Yüzyılın başında Barthold tarafından verilen derslerdeki bu düşünce, Barthold'un burjuva aydınlarının önemli bir kısmının görüşlerini ayırarak, kapitalistlik dışında, gelişimin diğer yollarının gerekliliğini henüz görmediğini gösterir. Ayrıca bu olayda Barthold'un "Kapitalist ülkeler" terimini sosyal –siyasi yapı meselelerinden uzak tutarak çağdaş endüstrinin, tekniğin vb. gelişimini kastederek kullanması istisna edilmez. V.R

¹⁵⁷ Doğu Kazakistan'dan geçen şimdiki demir yolu yalnızca Sibirya'yı Orta Asya ile değil, SSSR'ı, KNR ile birleştirmektedir.

¹⁵⁸ Yaşam değişti ve Barthold'un coğrafya faktörünün abartılı rolü üzerine kurulan olumsuz düşünceleri gerçekleşmedi.- V.R.

İKİNCİ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

Konu olarak kısa “Türkistan Tarihini” geliştiren Petrograd’daki iç savaş yıllarında Barthold tarafından yazılan “Türkistan’ın Kültür Hayatının Tarihi”adlı eser ancak 1927 yılında yayınlanabilmiştir. Pek çok uzmanlık alanındaki Sovyet araştırmacılarının farklı türdeki bilgilerin zengin belgesi olarak en farklı konulardaki bilgi için bu esere başvurmaları Barthold’un bu çalışmada geniş materyaller kullandığını kanıtlamaktadır. Ayrıca bu eserde Orta Asya’nın Tarım, sosyal, kültürel hayatına ait tarihle ilgili farklı terimlerin ayrıntılı açıklaması büyük bilimsel değere sahiptir

İslâmiyet Öncesi dönem, İslâmiyet dönemi, Türkistan ve Türkler, Moğol Egemenliği, Özbek Hanlığı, Rus Hâkimiyeti döneminde Yerleşik ve Göçebe Yaşam, Okullar, Rus Göç Hareketi, Şehir Hayatı, Yerliler ve Rus Hâkimiyeti, Avrupalaşma idareleri ve Yerliler, Rus Hâkimiyeti ve Buhara Halığı olmak üzere 13 monografiden oluşan eserin İslâmiyet öncesi ve sonrası dönemlerinde Barthold’un geniş bilgiler verdiği M.Ö Türkistan’da ortaya çıkan devletler, Türkistan’daki coğrafi bölgeler, mimari yapılar, Barthold’un bu eserde kullandığı kaynaklar, Türkistan’daki dinler ve mezhepler değerlendirme bölümünün konularını oluşturmaktadır.

2.1. DEVLETLER

Barthold’un Türkistan’ın kültür hayatının tarihi çalışmasında yer alan İslam öncesi dönem monografisinde ilk olarak milattan önce Orta Asya’da ortaya çıkan devletler bu devletlerin birbirleriyle olan ilişkileri, hükümdarları, halkları, bu halkların yaşadıkları coğrafya ve yetiştirdikleri tarım ürünlerinden bahsedilmektedir. Bahsi geçen bu devletleri sırasıyla inceleyecek olursak ilk sırada Barthold’un ifadesiyle, Orta Asya’nın en eski halkları olarak bilinen Soğd ve Harizmlilerin bölgesinin dâhil edildiği dünya monarşizm tarihindeki ilk bilinen İran devleti Ahemenidler gelmektedir.

2.1.1.Ahamenidler

B.G. Gafurov Ahamenidlerin ortaya çıkışı ile ilgili şu bilgileri verir: ” M. Ö IV. Yüzyılın ortalarına doğru eskiden birlik olan Yeni Mezopotomya ile Med hükümdarları arasında savaşın başlaması kaçınılmaz hale geldi. Bu dönemde İran’ın güneybatı kabilelerinden tarihte II. Kiros adıyla bilinen hükümdar öne çıktı. II. Kiros Med hükümdarı Astiag karşısında zafer kazanıp Med topraklarını hâkimiyeti altına aldıktan sonra Lidya, Yeni Mezopotomya krallığı ile Orta ve Yakın doğunun bazı ülkelerini fethetti. Mısır ve Kuzey batı Hindistan Kiros’un ölümünden yirmi yıl sonra ele geçirilmesine rağmen Ahamenidler’in büyük devletinin Kiros döneminde (M.Ö 530) kurulduğu söylenebilir.¹⁵⁹ Hükümdarlığın en geniş sınırlarına ulaştığı I. Daryus dönemindeki İran gücü ise Barthold’un da bahsettiği Persopolis ve Ekbatana’daki Daryus yazıtlarında ”Daryus, Büyük Hükümdar, Hükümdarlar Hükümdarı, Gistaspa’nın oğlu Ahamenid. Hükümdar Daryus: Soğdiana ötesinden Etiyopya’ya, Hindistan’dan Lidya’ya kadar olan hükümdarlığın sahibiyim. Bu hükümdarlığı bana tanrıların en büyüğü Ahuramazda hediye etti. Ahura Mazda beni ve ülkemi korur”¹⁶⁰ sözleriyle ifade edilmektedir.

Ahamenid etkisi İskender’in İran’ı fethiyle sona ermiştir. M.Ö 330 Makedonyalı fatih Kaçan III. Daryus’un peşinden giderek Harezmi, Soğdiana, ve Baktriya’yı ele geçirmiş, Başka yerlerdeki gibi burada şehirler kurmuş ve kültürel ortak yaşamı öne çıkarmıştır.¹⁶¹

2.1.2.Büyük İskender Devleti:

İskender Pers İmparatorluğundaki eski doğuya ait uyumlu ve düzenli dünyayı parçalamış ve bağısız Yunan polislerin çağını da sona erdirmiştir. Bu fetih ve tahribat faaliyetinin pozitif bir yönü de vardı ki bu anlamda İskender Yunan kültürünün yayılmasını sağlayan ve “Helenizm” çağının önünü açan büyük kişidir. Onun kurduğu şehirler ve askeri üsler Yunan dilinin ve kültürünün iç bölgelere merkezler ve çıkış noktaları olmuştur.¹⁶² Bu şehirlerden birisi onun M.Ö 331 yılında Nil deltasında, deniz ile büyük Mareotis gölü arasında kurduğu kendi ismiyle adlandırılan İskenderiye

¹⁵⁹ B.G. Gafurov, İstoriya İranskovo Gosudarstvo i Kulturi, Vostochnaya Literatura, Moskva 1971 s. 4.

¹⁶⁰ . M.İ Dandamaev, Politicheskaya İstoriya Ahemenidskoy Derjavi, Nauka, Moskva 1985 s.112.

¹⁶¹ Peter B. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, (çev. Osman Karatay) Karam, Çorum 2006 s. 56.

¹⁶² Siegfried Lauffer, Büyük İskender, (çev. Nilgün Sorguç) İlyaz, İzmir 2009 s.181-182.

şehridir.¹⁶³ İskenderiye dışında birçok şehir kuran İskender aynı zamanda pek çok şehri de yıkmıştır. Bu şehirler arasında Marakanda'nın adı ön plana çıkmaktadır. Marakanda şehri ile ilgili Şifman Barthold ile benzer bir bilgi vermektedir: “Marakanda'nın, Ruf'un belgelerine göre kaynağın uzunluğunu 70 stadyumluk olarak belirlediği (bariz bir abartıyla) duvarla çevrelendiğini, şehrin içindeki kalenin de bir duvarla daha savunulduğunu öğrenip, uzun bir kuşatma ve kanlı bir saldırı olmaksızın herhangi bir ciddi mukavemet sırasında şehrin yerel halkının ele geçirildiğini düşünmek zordur.”¹⁶⁴

Halkların kültürleri gelenekleri konusunda Barthold'un ifadesiyle, İskender seferleri tarihçileri tarafından kaydedilen Med ve Perslerin kültür düzeylerinin Orta Asya İranlılarından daha üstün olması gerçeği, Şahermayr tarafından şu şekilde ifade edilmektedir:” Pers ve Medler daha kültürlü olan Mezopotomyalı komşularının etkisiyle kişiliklerini kaybettiler. Köklü geleneklerini yitirip yabancı gelenekleri benimsemediler çökertilmiş bir biçimde kaldılar.”¹⁶⁵ Yine Barthold'un Baktriya ve Soğdların geleneğinin göçebelerin geleneğinden az bir farkla ayrıldığı ifadesi de Pol For tarafından Barthold'un aynı cümlesiyle aktarılır:” Uzun zaman önce Strabon Soğdların ve Baktriyalıların geleneklerinin göçebelerin geleneklerinden neredeyse ayrılmadığını yazar.”¹⁶⁶ İskender Öldükten sonra (M.Ö 323) Orta Asya' yaklaşık 10 yıl diadoklar tarafından, bu dönemden sonra da M.Ö III. yüzyılın ortalarına kadar Selevkuslar ülkeyi yönetmiştir.¹⁶⁷

2.1.3.Selevkuslar

M.Ö III. yüzyılın ortalarına kadar Helenistik devletlerin en büyüklerinden biri Selevkus hükümdarlığı olmuştur. Onun ilk merkezi büyük İskender'in mirasçısı diadoklar arasında I.Selevkos'a verilen Babildir. IV. yüzyılın sonundaki çalkantılı olaylarda aktif bir şekilde yer alan Selevkos imparatorluğunu oldukça genişletmiştir. M.Ö 303 yılına kadar Medya, Parsa, Elam Baktriya, İpsos yakınlarındaki savaştan sonra Kuzey Mezopotomya, Kuzey Suriye ve küçük Asya'nın büyük bir kısmı Selevkus

¹⁶³ K.K. Zeliny, “Vozniknovenie i Raspad Derjavı Aleksandra Makedonskova”, Vsemirnaya İstoriya v Desyati Tomah, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva 1956 s.215.

¹⁶⁴ İ.Ş Şifman Aleksandr Makedonski, Nauka, Leningrad 1988 s.140.

¹⁶⁵ F. Şahermayr, Aleksandr Makedonski, Nauka, Moskva 1984 s.188.

¹⁶⁶ Pol For, Aleksandr Makedonski, Molodaya Gvardiya, Moskva 211 s.7.

¹⁶⁷ Hasan Bahar, Türkistan'ın coğrafi konumu ve İlk Çağ Kaynaklarına Göre Tarihi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı I, Bahar 1994 s. 243.

imparatorluğuna dâhil olmuştur.¹⁶⁸ Barthold'un pek çok şehir kurduğuna dair atıfta bulunduğu Selevkusların ilk imparatoru I.Selevkos, sanat, ticaret ve bilime en çok ilgi duyan hükümdarlar arasında gelmektedir. O dönemin uluslar arası ticaretinin en önemli ürünlerinden biri olan Hint baharatları kültürünü Selevkus Arabistan'ında benimsetmeye çalışması hayatının sonlarına doğru Hazar denizini Karadeniz ile birleştiren kanal üzerinde düşünmesi buna kanıttır.¹⁶⁹

Asya'nın büyük bir kısmı ile Suriye ve İran kıtalarına sahip olan imparatorluk M.Ö III. yüzyılın ortalarına doğru yerini Partlara bırakmıştır.

2.1.4.Partlar

III. Selevkos'un hükümdarlığı döneminde Partlar İran'ı kurtarmaya teşebbüs etmişlerdir. İhtilâl Arsak adında bir Türk başbuğunun liderliğinde meydana gelmiştir. Partlar'ın tarihçe mazbut olmayan bir zamanda Çin Türkistan'ından geldikleri bilinmektedir. Selevkuslar aleyhinde mücadeleye girdikleri güne kadar (M.Ö 255) Hazar Denizi'nin güney doğusunda meçhul bir hayat geçirmişlerdir.¹⁷⁰ Barthold, İskender'in zaferlerinin Ön Asya ve Mısırı Helenistlerin siyasi ve kültürel etkilerine tâbi ettiğini ve Helenistik dünyayı oluşturduğunu, siyasi hâkimiyetin Helenistler tarafından yıkılmasından sonra Arşakilerin hâkimiyeti altındaki Partların yavaş yavaş Makedonlardan, Fırat'ın ötesindeki Helenistlerden, batıdaki Romalılardan uzaklaşıp İskender'in eski imparatorluğunun kalan tüm kısmını fethettiklerini göstermektedir.¹⁷¹ Part hükümdarları farklı manipülasyonlar vasıtasıyla, akrabalık ilişkileri ile kendi pozisyonlarını sağlamlaştırmışlardır. İlk olarak Parfiya'nın Selevkus satrapını daha sonra Ahemenid hükümdarı II. Artakserkses Mnemon'u ataları ilan ederek kendi kollarının prestijini yükseltmişlerdir.¹⁷² Metinde Partların daha çok ticarete sahip oldukları önemli aracı rolüne ve ticarete verdikleri öneme dikkat çekilmektedir. Bu konu ile ilgili Dyakonov şu bilgileri aktarmaktadır.” Hükümdarlık hazinesi gelirinin önemli bir kısmını ticari vergiler oluşturduğu için ticaretin gelişimi Part hükümdarlarınca desteklendi. Partlar en önemli iki ticaret yolunu kontrol etti: Fırat çevresi yolu (Küçük Asya'dan, Suriye ve Kuzey Mezopotomya'dan Pers körfezine

¹⁶⁸ Zelinıy “Tarstvo Selevkidov”Vsemirnaya İstoriya v Desyati Tomah, s.247.

¹⁶⁹ E. Bikerman, Gasudarstvo Selevkidov, Nauka, Moskva 1985 s. 40.

¹⁷⁰ Türk Tarihinin Ana Hatları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı:19 Ankara, 2014 s:272-273

¹⁷¹ A.G Bokşanın Parfiya i Rim, Vozniknovenie Sistemı Politiceskovo Dualizma v Peredney Azii, Moskovskogo Universiteta, Moskva 1960 s. 26.

¹⁷² Kollec Malkolm, Parfyane, Posledovateli Proroka Zaratustra, (çev T.L Çerezovoy –M.) ZAO Sentropoligraf, Moskva 2004 s.54.

giden) ve (Fırat'tan Medya ve Parfiya'yı geçip doğuya giderek Çin Türkistan'da Çin'den ipek yoluyla birleşen) kuzey yolu. Bu kuzey yolunun diğer kolu Parfiya'yı Hindistan'a bağlıyordu".¹⁷³

Çin'deki Han hanedanlığının ipeği inkişaf ettirmeleri üzerine doğu batı ticaret yolları canlandığı için kıymete binen İran topraklarını almak amacıyla Romalılar harekete geçmişlerdir. Bundan böyle Romalılar ve Partlar arasında sürekli sınır savaşları olmuş ve bunu Part taht kavgaları takip etmiştir. Bunun sonucu olarak Fars eyaleti hükümdarı Ardeşir, Arşaki hanedanının son kralı Ardavan'ı M.S 224 yılında yenerek Part İmparatorluğuna son vermiştir.¹⁷⁴

2.1.5.Yunan Baktriya Hükümdarlığı

Baktriya'nın Ahemenidler tarafından fethedilmesinden itibaren bu ülke göçebe dünyası İskitler ve Yakın doğu uygarlıkları arasında tampon bölge olmuştur. Nitekim Eski Baktriya'nın tarihi, en büyük Yakın Doğu Monarşileri: Ahemenidler, İskender'in devleti ve Selevkus hükümdarlığı ile yakından ilişkilidir.¹⁷⁵ Romalı yazar Yustin M. Ö III. Yüzyılın ortalarında Diodotus'un Parfiya'dan, Selevkuslardan ayrıldığını Bin Baktriya şehrinin valisinin, onun hükümdarlığı büyütmesini emrettiğini ve tüm doğu halklarının bu örneği takip ederek Makedonlardan ayrıldığını yazmaktadır. Diodotus ve onun halefleri olan hükümdarların hâkimiyet merkezini Kuzey Afganistan oluşturmaktadır. Yazılı kaynaklarda yalnızca yedi Baktriya hükümdarından bahsedilmektedir. Hükümdarlığın kurucusu Diodotus'dur. Onu oğlu III Diodotus takip etmiştir M.Ö. III. yüzyılın 20'li yıllarında hâkimiyet, 208-206 yılları arasında III. Antiokus'un iki yıl ablukasına maruz kalan Euthydemus'a geçmiştir. M.Ö III. yüzyılın sonu veya II. yüzyılın başında Hindistan fatihi olarak ünlenen Euthydemus'un oğlu Demetrius hüküm sürmüştür.¹⁷⁶ Bu hükümdarlığın tarihindeki önemli olaylar arasında Barthold'un da zikrettiği III. Antiokus ile Euthydemus arasındaki savaş yer almaktadır. Smirnov bu savaşı kısaca şu şekilde özetlemektedir:" M.Ö 208 yılında III. Antiokus Parfiya ve Hırkaniye'de başarılı bir kampanya yürüterek Baktriya'ya saldırdı. Euthydemus saldırının tehlikesini anlayarak kendi hükümdarlığının sınırlarında

¹⁷³ M.M. Dyakanov, *Oçerk İstorii Drevnevo İrana, Vostoçnaya Literatura, Moskva 1961 s. 204.*

¹⁷⁴ Abdulhalik Bakır ve Ahmet Altıngök, *Klasik Ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt:26 Sayı:2 Aralık 2011 s.386.*

¹⁷⁵ A. A. Popov, *Greko Baktriyskoe Tarstvo, Peterburgskiy Universitet, Petersburg 2008 s.30.*

¹⁷⁶ E.V. Zeymal, *Parfiya i Greko Baktriyskoe Tarstvo, İstoriya Drevnogo Mira, Vostoçnaya Literatura Cilt:2 Moskva 1983 s.472-473.*

mukavemet etmeye karar verdi ve Tecen nehrindeki geçişleri kuşattı. Fakat Antiokus Euthydemus'u savaşa zorladı ve galip geldi. Euthydemus ordusunun geri kalanıyla savunmaya geçtiği başkenti Baktriya'ya çekilmek zorunda kaldı. Neticede Antiokus başında Euthydemus'un vatandaşı olduğu elçiliği şehre gönderdi ve barış şartlarını görüştü. Kuşatmanın ağırlığı ile yıpranan Euthydemus yine de hükümdar ünvanını kaybetmek istemedi. Antiokus'un dikkatini tüm bölgenin güvenliğinin gerekli şartını oluşturan Yunan Baktriya'nın korunması üzerine çekti. Kuzey sınırlarda Baktriya'ya saldırmaya hazır bulunan göçebelerin olduğunu bu yüzden iki hükümdarın isteğinin de kendine özgü bir set olarak Yunan- Baktriya'yı korumak olduğunu belirtti Antiokus, Euthydemus ve onun Baktriya'daki mirasçısı olan oğlu Demetrius'un hâkimiyetini kabul etti. Polibiy özellikle, Demetrius'un Antiokus üzerinde iyi bir izlenim bıraktığını Suriye hükümdarının kızlarından birini Demetrius'a vererek hanedanlık düğünü ile ilişkiyi güçlendirmek istediğini vurgular. Bunun karşılığında Euthydemus Antiokus'un Hindistan kampanyasını desteklemek ve ona gerekli olan savaş donanması ayrıca savaş filleri sağlamak zorunda kaldı.”¹⁷⁷

M. Ö I. Yüzyılın sonunda Yunan Baktriya hükümdarlığının siyasi hâkimiyeti Barthold'un doğru bir terim olmadığını belirttiği Indo- İskit veya Indo Saka olarak adlandırılan Saka- İskit kabilelerinden gelen liderler tarafından ele geçirilmiştir.¹⁷⁸ Bu göçebelerin Kuşan hanedanı tarafından yönetildiği bilinmektedir.¹⁷⁹

2.1.6.Kuşanlar

Yunan Baktriya hükümdarlığının yıkıntıları üzerinde yavaş yavaş eski dünyanın en büyük siyasi birleşimlerinden biri Kuşanlar ortaya çıkmıştır. Devletin kurucusu Baktriya bölgesindeki dört büyük göçebe kinyazlığını daha sonra küçük Yunan hanedanlıklarını kendisine tâbi eden Kuculadır. Kucula Yüecileri birleştirmiş ve devleti çok topluluklu bir beylik şekline dönüştürmüştür. Kendisini sadece bir süre Yabgu olarak adlandırmaya devam etmiş, yeni toprakların ülkeye katılmasıyla yalnız büyük kral (mahajara) değil aynı zamanda Kralların Kralı (rajatira) olmuştur.¹⁸⁰ Bununla birlikte Kuşan hükümdarlarından en büyük ünü ise Kanişka elde etmiştir. Kanişka

¹⁷⁷ S. V. Simirnov, *Tari Gasudarstvo Selevkidov, Gasudarstvo i Praviteli Ellenistiçeskiy Mir*, <http://www.rfh.ru/downloads/Books/> (06.07.2015).

¹⁷⁸ Popov, s. 98.

¹⁷⁹ Golden, s. 56.

¹⁸⁰ Avadh Kishore Narain, “Kuşan Devleti” *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları Cilt 1 Yeni Türkiye yayınları Ankara 2002 s.1304.

Budizm'in hamisi olarak meşhurdur¹⁸¹. Metinde de bu dönemde Budizm'in gelişimine ve Kandehar adı verilen Budist sanatının ortaya çıkışına değinilmektedir. Per Levek bu sanatın gelişimini Kanişka'nın Budizm hamiliği ile bağdaştırmaktadır: Mathurada ve Amaravati'de Kandehar sanatında okullar hızla ayrılırlar. Bu sanatın en güzel örnekleri rölyefler, Kandehar'ın mavi şistlerinden heykeller, Afganistan ve Taksila mermerinin imitasyonu materyallerden yapılan figürlerdir. Onların doğuşu devletin mukayese edilemez zenginliği ve Mahayana Budizmi'nin gelişmesiyle en büyük Kuşan imparatoru Kanişka'nın Budizm'e gösterdiği hamilikle ilişkilendirilmelidir.¹⁸²

Kuşan teriminin siyasi, Tohar teriminin ise etnografik olabileceğini ifade eden Barthold Yüeci ve Toharları Kuşanlarla aynı halk olarak adlandırmaktadır.

2.1.7.Yüeciler

Yüeci kavmi ilk olarak M. Ö. II. yüzyılın yarısında Şanyü Maoton'un hükümdarlığı sırasında tarih sahnesine çıktığı bilinmektedir. Onlar Çin'in kuzeybatısında Batı Kansu'da yaşamışlardır. Tunhuang ve Nan Şan arasındaki bölgede göçebe bir yaşam tarzı sürmüşlerdir. M.Ö 174 yılında artık Hiungnu baskısına dayanmaz oldular ve Şanyü Loşang Yüeci hükümdarını öldürdükten ve kadim gelenek uyarınca kafatasından kupa yaptıktan sonra topraklarını batı yönünde terk etmeye mecbur kalmışlardır.¹⁸³ Yüan'ı geçerek batıdaki Tahisia'ya saldırıp bu bölgeyi hâkimiyetleri altına almışlar, daha sonra Kue-i shui (Oxus nehri) nehrinin kuzeyini hükümdarlıklarının başkentleri yapmışlardır.¹⁸⁴

M. Ö II. yüzyılın yarısında Hunların baskısıyla batıya göç edip Yunan hâkimiyetlerini ortadan kaldıran Barthold'un Yüeci olarak da bahsettiği Yüeciler batıya göç sırasında iki kola ayrılmışlardır. Büyük Yüeh- chih olarak adlandırılan esas kol Tanrı dağlarının kuzeyi, Yukarı İli, Çu ve Narin bölgelerinde yer alan Saka boylarının topraklarına girmişlerdir¹⁸⁵. Küçük Yüeh- chih adı verilen zayıf kol ise büyük ihtimalle Kansuda

¹⁸¹ V.İ Kuzişina, İstoriya Drevnovo Vostoka, Vışşaya Şkola, Moskva 2003 s.307.

¹⁸² Per Levek, Ellinistiçeskiy Mir, Nauka, Moskva 1989 s.220.

¹⁸³ İstvan Vasary, Eski İç Asya'nın Tarihi, (çev. İsmail Doğan) Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007 s 57.

¹⁸⁴ E. G Pulyblank, "The Wusun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", Bulletin of the School, Vol.33, No 1, 1970 s.154.

¹⁸⁵ Egemen Çağrı Mızrak, "Yüeh-chihlerin kökenleri ve Göç Süreçleri" Tarih Okulu Dergisi, Sayı 19, Eylül 2014 s.389.

kalmıştır.¹⁸⁶ Batı Türkistan ve bugünkü Afganistan'ın etnik yapısını tamamen değiştiren Büyük Yüeciler Toharlarla özdeşleştirilmektedir.

2.1.8.Toharlar

İlim âlemindeki bazı görüşlere göre Grek kaynaklarındaki Toharlar Çin kaynaklarındaki Yüeh- chih'lerdir. Eğer böyle ise bunlar Doğu Türkistan'ın asıl sakinleridir ve Hunların M.Ö III. yüzyılın ortalarına kadar bölgede idareyi ele almalarına kadar tarım havzası boyunca yayılmışlardır.¹⁸⁷ Yunan ve Roma kaynaklarından, M.Ö II. yüzyılda Toharların, Yunan Baktriya hükümdarlığına saldırdığını ve bu hükümdarlığı fethettiğini öğreniyoruz. O dönemden itibaren Baktriya ve ona bağlı olan bölgelere Toharistan denilmeye başlamıştır. Çin kaynakları Toharlara Orta Asya'da Tibet sınırında yaşayan "Küçük Yüecilerden" farklı olarak "Büyük Yüeciler" adını vermektedir.¹⁸⁸ Çin tarihçisi Sıma Tyan, Büyük Yüecilerin M.Ö II. yüzyılın 70'li yıllarında Suyunnuların (Hun kabilelerinin) saldırısına uğrayarak batıya hareket ettiklerini anlatmaktadır. Onlar Davan'dan (şimdiki Fergana) geçip Orta Asya'ya hücum ederek onun büyük bir bölümünü ele geçirmişlerdir.¹⁸⁹

Barthold Kuşanlar gibi Tohar halklarında da Budizm'in geliştiğini ve onların İran kabilesi olduğunu düşündüren Toharca literatür diline sahip olduklarını vurgulamaktadır. M.Ö VII. VIII. yüzyılda Kuçi, Karaşar, Turfanda Toharca'nın iki lehçesinde günümüze kadar ulaşan metinler oluşturulmuştur.¹⁹⁰ Turfanda bulunan dinî metinler Toharca'nın (A) lehçesi Kuça'dan Turfana kadar olan yerde bulunan dünyevî metinler ise Toharca (B) lehçesi olarak tasnif edilmiştir.¹⁹¹ Tohar A (Arsi veya Agni) Tohar B ise (Kuça) dili ile konuşulup Hint Brahmi ve Soğd dili ile yazılmaktadır. Bazı uzmanlarca Toharca ile özdeşleştirilmesi doğru olmayan Tohar halkını muhtemelen Uygurlar eritmişlerdir.¹⁹²

¹⁸⁶ Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981 s.178.

¹⁸⁷ Kürşat Yıldırım, Doğu Türkistan ve İlk sakinleri, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt 12, Sayı1, Yaz 2012 s.427.

¹⁸⁸ A. M Burovskiy, Ariyıtı, Pervaya Entiklopodiya Vısşey Rası, Yauza- Press, Moskva 2013 s.199

¹⁸⁹ Zeymal s.473

¹⁹⁰ V.V. İvanov, "Toharı". Vostochnoy Turkestan v Drevnosti i Rannem Srednevekovye (B.A Litvinskiy) Nauka, Moskva 1992 s.6.

¹⁹¹ Yıldırım, s.27.

¹⁹² Golden, s.37.

2.1.9.Usunlar

Usun kelimesinin şimdiki telaffuzu “ah-smen”, Farsça’da gök anlamına gelen Asman şeklinde transkript edilmektedir. Bu terim ile ilgili iki olay anlatılmaktadır bunlardan birincisi;”M.Ö. 107 yılında Han imparatoru, Usun hükümdarına eş olarak bir prenses gönderdi Prensес genç, hükümdar ise yaşlıydı. Onlar yılda iki kez görüşüyorlardı bu yüzden prenses sıkılıyordu ve o böyle bir zamanda “Akrabalar beni gök (Tyan)ülkesine verdiler sözleriyle başlayan bir şarkı oluşturdu. İkincisi ise Usun atları Barthold’un da ifade ettiği gibi Çinliler tarafından “Doru Atlar” olarak adlandırıldı. Batlamyus’da bu ülkeyi Asman adıyla biliyordu ve bu kabile onun zamanında Volga’nın güneyinde bulunuyordu.¹⁹³

Hun imparatorluğunun kurulduğu sırada Orta Asya’da Tunghular, Yüecilerle birlikte Usunların da olduğu ve onların bağımsız yaşadıkları bilinmektedir. Onların ilk yurtları olarak Çin’in kuzey batısındaki Kansu bölgesi gösterilse de asıl yurtlarının İli ırmağı ve Tanrı dağları havalisi olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Çünkü onların ilk hükümdarı Nan-tuomi Yüeciler tarafından mağlup edilince yaşadıkları Kansu’yu terk ederek Tanrı dağları mıntikasına geldiler. Usunların burada Tinglingler gibi boy gruplarıyla savaşımadan Motun’a itaat etmesi bu iki siyasi kuruluş arasında etnik bakımdan yakınlığın olduğunu göstermektedir.¹⁹⁴

Usunların etnik kökenleri konusunda uzmanlar farklı görüşler bildirmektedir. Barthold Usunların kökeninin şimdiye kadar açıklanmadığını belirtirken; Ting-ling uzmanı Grum- Grjımaylo onların kökeninin Türk- İndo Got karışımı bir ırk olduğu kanaatindedir. F Grenar ise Yedisu bölgesi Usunlarının Fino-Ugor kökenli olduğu teorisini ileri sürmüştür.¹⁹⁵ Tarihçi A. N. Bernştam ise Hunlarla ilişkilerinden dolayı Usunları Türkçe konuşan halklar arasında göstererek bu görüşünü şu örnekle kanıtlamaya çalışmıştır:” Usunlarda Dagyan denilen memurlar vardı. Dagyan, daha sonrasında ise Çince Dagan, Türkçe terim “Tarhan’ın” transkripsiyonundan başka bir şey değildir.¹⁹⁶

¹⁹³ Yu. A. Ziev, Rannie Turki Oçerki İstorii i İdeologii, Dayk Press, Almatı 2002 s.23.

¹⁹⁴ Ahmet Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Türk Tarih kurumu Basım Evi, Ankara 2004 s.13-14.

¹⁹⁵ Mızrak, s.390.

¹⁹⁶ A.N Bernştam, Oçerk İstorii Gunnov, Leningradskiy Universitet, Leningrad 1951s.107.

Dilleri gibi gelenekleri de Hunlara benzeyen Usunların memleketi 440 yılında Juan Juanlar tarafından yağma edilmiştir.¹⁹⁷

2.1.10.Juan Juanlar

Eski Tunghular soyundan gelen Moğol ırklı Juan Juanlar'ın IV. ve V. yüzyıllar arasında Merkezî Asya'da bazı göçebe kavimleri birleştirerek bir devlet kurdukları bilinmektedir. Ayrıca onlar ufak aileler halinde Kitan, Hi, Shi-wei, Uygur gibi Moğol ve Türk kabileleri arasına giderek onların arasında yaşamışlar ve onlarla karışmışlardır.¹⁹⁸

Çin Yıllıkları "Sunşu," Lyanşu" ve " Nanşi" Juan Juanları Syunnulardan ayrılan kabile olarak adlandırmaktadır. Nantişu ise onları karışık kökenli barbarlar olarak karakterize etmektedir. Son olarak Veyşu Juan Juanlarda Doğu Hu'ların nesillerini görmektedir. Bugün bu halk hakkında bildiğimiz her şey onların etnik kökeninin Suyunn- Siyenpilere dayandığını kabul etmeyi gerektirir. Bazı yazarlarca Juan Juanlar Avarlarla bağdaştırılabilmektedir.¹⁹⁹

Avarlar Kobdo yöresinde Kao- Kiu Ting-lingleri yener yenmez Avar üstünlüğü başlamıştır. O andan itibaren Kore'nin kuzeyinden Yukarı İrtiş ve Karaşar'a kadar olan tüm bozkırlara egemen olmuşlardır. Onları sınırlayan kendi iç çekişmelerinden çok eskiden kendileri gibi göçebe olmalarına rağmen Çinlileşen ancak köklerini hiçbir zaman unutmayan Veylerin (Tabgaçlar) daimi uyanıklıkları olmuştur.²⁰⁰

Göçebe bir halk olan ve hakimiyetleri Göktürkler tarafından sonlandırılan Juan Juanlarla ilgili Barthold, onların Yüebanları daha güneye iterek topraklarını batıya yaydıklarını ve Usunları Semireçye'nin ovasından dağlara sürdüklerini, bunun yanı sıra Eftalitlere de baskı yaparak V. yüzyılda onların güneye hareket ettiklerini belirtmektedir.

2.1.11.Yüebanlar

Çin hikâyesi, 93 yılında Kangkü'ye hareket eden diğer Hunları takip edemeyen zayıf Hunların, Cungarya'nın güneyi, Kuça'nın kuzeyindeki bölgeye çekilerek Yüeban devletini kurduklarını ve orada göçebe bir yaşam sürdüklerini anlatmaktadır. Çin

¹⁹⁷ . Taşağıl, s.27.

¹⁹⁸ Enkhbat Avirmed, Juan Juanların Çöküşü ve Dağılışı, Teke Dergisi, Sayı 4, Aralık 2012, s.240

¹⁹⁹ M.V. Kryukov, V.V Malyavin ve M.V Sofronov, Kitayskiy Etnos v Seredine Veka, Nauka, Moskva 1984 s.67.

²⁰⁰ Jean Paul Roux, Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl (çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013 s.78.

hikâyesinden onların bölgesinin Cungarya'nın güneyi Kuça'nın kuzeyi olduğu anlaşılrsa da Yüebanların topraklarının tam olarak nerde olduğu belli değildir. Tarihçi İyakinof onların bölgesini Kuça'nın kuzeyinde gösterirken, Degin, Neimann ile aynı görüşü paylaşarak onların yurtlarının şimdiki Başkurdistan'da olduğunu, Aristov ise Çin bilgilerinin şüphe bırakmadığı Cungarya'nın güney steplerindeki bölgeyi göstermektedir.²⁰¹

A.N Bernştam Yüeban kabilelerinde Barthold'un da belirttiği gibi uzun yağmurlar, güçlü fırtınalar ve sellere sebep olan büyücülerin olduğundan bahseder.²⁰² İgor Kolomiytev de bu konu ile ilgili Gumilev'in Eski Türkler kitabındaki cümlesine atıfta bulunur.” Juan Juan kağanı ilk kez bu kabileyi yok etmek için ordu gönderdiğinde büyücüler hemen ılık hava arasından kar fırtınasını çağırdılar ve onu Juan Juanların üstüne saldırlar”.²⁰³

Zerdüşterin kutsal kitabı Avesta ve İran yazarlarında Hionid- Eftalitleri meydana getiren halk olarak zikredilen Yüebanlar V. yüzyılın sonunda Töles kabileleri tarafından yıkılmıştır²⁰⁴

2.1.12.Eftalitler

Altay dağlarında Juan Juanların vassalları olarak yaşayan Eftalitler'in, VI yüzyılın başlarında İli, Balkaş gölünün güneyi Isık Kölün kıyıları, Çu ve Talas havzaları hatta Sır Derya'nın sağ kıyısından Aral gölüne kadar olan yerleri içene alan geniş bir bölgenin sahibi olduğu bilinmektedir.²⁰⁵ Barthold'un ifadesiyle Yunanlılar'ın Eftalitler veya Abdeller, Çinlilerin Yeda Arapların ise Haytal adıyla bildiği Eftalit halkı Hionid ve Yüecilerle aynı halk sayılmaktadır. Hionid ve Eftalit halkının aynı isimle adlandırılma nedeni ve aralarındaki ilişki Prof Dr. Dursun Ali Akbulut'un makalesinde şu şekilde açıklanmaktadır:

“Hunlar M.S 89-91 mağlubiyetini müteakip batıya çekilmişlerdi. Bu Hunların bir ileri geleni idareci Hionid kabilesi üzerinde zorla hâkimiyetini tesis etti. Böylece Hun

²⁰¹ G. E. Grimm Grjimaylo, Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskoy Kray, Tom 2, İzdanie, Uçenevo Komiteta Mongolskoy Narodnoy Respubliki, Leningrad 1926 s.133-137.

²⁰² A. N. Bernştam, Zolotaya Diadema iz Şamanskovo Pogrebaniya na .Reke .Karagalinke , Kratie Soobşeniya o Dokladah i Polevıh issledovaniyah İnstituta İstorii Materialnoy Kulturi , İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR Moskva, Vıp. 5, Leningrad 1940 s.29.

²⁰³ İgor Kolomiytev, Taynı Velikoy Skifii, Olma- Press, Moskva, 2005 s.241.

²⁰⁴ Gabdelbar Fayzrahmanov, Drevnie Turki v Sibirii i Sentralnoy Azii, Master Layn, Kazan 2000 s.64

²⁰⁵ Roux, s.79-80.

gruplarından olan Hionidlerin başında yine Hunlu bir reis ya da hükümdar, onları Soğdiana'ya ve oradan Sasani imparatorluğu sınırlarına doğru harekete geçirdi. Daha sonra doğudan gelen Eftalitler Hionid boylarına üstünlüklerini kabul ettirerek önce bölgede hâkim sülale ve giderek Sasanilerin can düşmanı oldular. Paralar üzerinde de görüldüğü gibi Hint kitabelerinde de Hionitlerle Eftalitler arasında ayırım yapılmaması ve her iki halk içinde Huna adının kullanılması bu hakiki sebepten dolayıdır”²⁰⁶

Eftalit veya daha sıklıkla kullanılan Akhun terimine göre Eftalit ve Hunların aynı halk olmadığını ifade eden Barthold onların Yüeci kabilesi arasından çıkmış olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca Eftalitlerin Romalı yazar Prisk tarafından, başında Yüecilerin liderlerinden birinin bulunduğu Kidar hükümdarlığının adıyla “Kidarit Hunları” olarak adlandırıldığını ve onlara tâbi edilen halklar arasında Çinlilerin Kanglı, Yunan kaynaklarının ise Soğdlar adını verdiğini belirtmektedir.

2.1.13.Kanglılar

Kangha (Kangyuy) adı çok eski zamandan beri bilinse de onunla ilgili güvenilir bilgiler aşağı yukarı M.Ö II. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Çin vakanüvisi Çjan Syan bu dönemde Kanglı toprağının Yüeci ve Hunlara bağlı olduğunu söylemektedir. Hun devletinin parçalanmasından sonra Kanglılar Çin'in müttefiki olan Usunlarla mücadelede Kuzey Hun Şanyü'sünü desteklediler ve M.Ö I. yüzyılda Doğu Türkistan'dan Aral çevresine kadar olan bölgede güçlü bir devlet oldular.²⁰⁷

Kanglı devleti ile ilgili esas bilgiye Yunan ve Latin kaynaklarından çok Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. S. Tolstov Eski Harizm Uygarlığının iziyle adlı çalışmasında Çin vakanüvisi Çjan Syan ve diğerlerinin vermekte olduğu bilgiye dayanarak Kangyulerin Sır Derya'nın aşağı kısmından Otrar'a kadar olan bölgede yaşadıklarını söylemektedir. Aynı kaynak, devletin doğuda Fergana, batıda Harezmi ve Buhara, güneyde ise Part ülkesi ve Baktriya ile sınır olduğu bilgisini vermektedir.²⁰⁸ Barthold ise Çinlilerin verdiği bilgilere göre Kanglıların topraklarını Yüeci ve Usunların

²⁰⁶ Dursun Ali Akbulut, “ Ahhunlar (Kionit/ Hyon) ve Eftalitler Çağında Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler” Türkler Ansikopedisi, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002 s. 1318-1319

²⁰⁷ J. O. Artıkbaev, İstoriya Kazahstana 90 Voprosov i Otvetov, [http://www.library.psu.kz/fulltext/transactions/1797_artikbaev_j.o.istoriya_kazahstana_90_voprosov_i_o_tvetov_j.o.artikbaev.\(16\).06.2015](http://www.library.psu.kz/fulltext/transactions/1797_artikbaev_j.o.istoriya_kazahstana_90_voprosov_i_o_tvetov_j.o.artikbaev.(16).06.2015)

²⁰⁸ Dâna Moldobayevna, Sır Derya Havzası'nın Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi, Bilig Dergisi, Sayı 35, Güz 2005 s.5.

toprakları arasına, Fergana'nın kuzey batısına yerleştirerek Usun ve Yüeciler gibi Kanglıların da göçebe bir yaşam sürdüğünden bahsetmektedir.

Kanglıların en büyük meşguliyetlerini diğer göçebe devletlerde olduğu gibi hayvancılık oluşturmaktadır. Eski tarım bölgelerinde bulunan çok sayıdaki at, koyun, keçi, büyükbaş hayvan kemiklerinin kalıntıları hayvancılığın önemini açık bir şekilde göstermektedir. Hayvancılık dışında avcılık, balıkçılık ve elma, armut, kayısı, alıç, fıstık gibi yabani meyve toplayıcılığı halkın yaşamında önemli bir yer tutmaktadır.²⁰⁹

IX. yüzyılda Basmil, Karluk ve Oğuzlarla komşu olarak Altay civarında yaşadıkları bilinen Kanglılar, XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde Moğolların Gizli Tarihi, Cüveyni, Plano Karpini, Ebulgazi'nin kayıtlarına göre Batı Moğolistan Gobi havası Yedisu bölgesi, Maveräünnehir ve Harezmi ile bugünkü Kazak bozkırı olmak üzere Türkistan coğrafyasına yayılmışlar, Cengiz'in bölgeyi idare altına almasıyla da Moğolların hâkimiyetine girmişlerdir.²¹⁰

2.2.TÜRKİSTAN'DAKİ YERLEŞİM BİRİMLERİ

2.2.1.Kiropolis

Ahamenid hükümdarı II. Kiros'un adını taşıyan gerçekten de onun tarafından kurulan şehir Soğdca Kuruşkat şeklinde telaffuz edilmektedir. Rus Oryantalist V. V. Grigoryev Antik yazarların bahsettiği Kiropolis şehrinin Ura Tube'ye denk geldiği sonucuna varmaktadır. Barthold ise Oks ve Yaksart arasındaki en önemli şehrin Kiropolis olduğunu yazmaktadır.²¹¹

2.2.2.Persepolis

(Eski Farsça Parsa, Yeni Farsça Taht-ı Cemşid) IV-V.Yüzyılda ortaya çıkan büyük Ahamenid imparatorluğunun başkentidir. Şiraz'ın kuzeyine 60 km mesafede, Tahran'ın ise yaklaşık 900 km güneyindedir. Persepolis harabeleri şimdi yüksek bir

²⁰⁹ Р.М Жумашев, История Казахстана с древнейших времен до наших дней (2003) , http://history-kz.ru/gosudarstvo_kangyuy (16.06.2015)

²¹⁰ Osman Yorulmaz, Moğol İstilas Sonrası Kanglılar, Bilig Dergisi. Sayı 40, Kış 2007 s. 196.

²¹¹ Н. Т. Рахимов и А.Р. Айубов, Некоторие Вопросы локализации и Топонимии Городов Уструшан в Турдах Дореволюционных Русских Исследований, Vestnik Tacikskovo Gosudarstvennogo Universiteta Prava, Biznesa i Politiki, No4 (60) 2014 s. 147-148.

platformda 135.000 metrekarelik bir alanla büyük bir saray kompleksi teşkil etmektedir.²¹²

2.2.3.İskenderiye

M.Ö 331-332 yılında Büyük İskender tarafından kurulan, kurucusunun şerefine İskenderiye olarak adlandırılan şehir İskender devletinin diğer bölümleri arasındaki grubu birleştirme fonksiyonu gören kale olarak hizmet etmiş, İskender'in ölümünden sonra ise Akdeniz'in en büyük din, kültür, ekonomi merkezi olmuştur.²¹³ Büyük bir transit ticareti yürüten İskenderiye'nin, doğu mallarının ithali için 88 yılından sonra İtalya için liman olmaya başlayan Kampaniya'daki en büyük Helenistik liman Pozzuoli ile kıyaslanması dikkat çekicidir.²¹⁴ Ticari önemi dışında İskenderiye, doğudaki Helenistik şehirlerin en kozmopoliti olma vasfına sahip olmuştur. Orada En farklı yapıdaki uluslar: Mısırlılar, Suriyeliler, Yunanlılar belirli bir zamandan itibaren İtalyanlar yan yana yaşamışlardır²¹⁵

2.2.4.Toharistan

Tohar halkının yaşadığı ülke olarak bilinen Tu-ho-lo olarak da zikredilen Toharistan ülkesinin coğrafi sınırları Suan Tzan tarafından şu şekilde gösterilmektedir.; İran sınırından Pamir'e kadar- batıdan doğuya yaklaşık 3000 li; Demirkapı'dan Boysuntov dağlarını geçerek Hindikuş'a kadar- kuzeyden güneye 1000 li alanda bulunmaktadır.²¹⁶ Suy Hanedanlığının Çin Kroniklerinden (581-618) Toharistan halkının orada (Yada) Eftalitlerle birlikte yaşadığı bilinmektedir.²¹⁷ Ülkenin yüz bin seçme askeri vardır. Halkı yerleşiktir. Kız çocukları az erkek çocukları fazladır. Kuzeyde, güneyindeki bir mağarada kutsal bir atın bulunduğu Poli dağı yer alır. İnsanlar yılmalarını komşu meralarda otlatırlar; kan terleyen tayları öldürürler.²¹⁸

2.2.5.Şehrisebz

Şehrisebz- “ Yeşil Şehir”(Tacikce şehir-şehir, sebz- yeşil; taze genç) Özbekistan'ın Kaşga Derya bölgesinde bulunmaktadır. Orta çağda Keş olarak adlandırılmaktadır.

²¹² A. Sanregere, Persepolis- Stalita Persiidskoy Dinastii, Jurnal Samizdat, http://samlib.ru/s/sanregre_a_w/iran-2.shtml (18.06.2015)

²¹³ A.V Posternak i O.E Etingof, Aleksandriya, Pravoslavna Entiklopediya, <http://www.pravenc.ru/text/64468.html> (18.06 2015)

²¹⁴ V. Tarn. Ellinistiçeskaya Svilizatiya, İnostrannaya Literatura, Moskva 1949 s.228

²¹⁵ Levek s.61.

⁶ B.Y Staviskiy Kuşanskaya Baktriya, Nauka, Moskva 1977 s.35.

²¹⁷ Leonid Sverçkov, Toharı Drevnie İndoevropeytı v Sentralnoy Azii, SMI- Asia, Taşkent 2011 s.153.

²¹⁸ Kürşat Yıldırım, Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013 s.176.

Keş kelimesi Orta Asya ve İran'ın yerleşim bölgelerinin adlarında ev, yerleşim yeri, hane manasında kullanılmaktadır. Bâbünamede 15.yüzyıl sonu 16. Yüzyıl başında Keş kelimesi ile birlikte Şehrisebz kelimesi de kullanılmıştır.²¹⁹

2.2.6.Baktra

Hindikuş'un batısında, Paropamiz ve Onu Soğdiana'nın kuzeyine uzanan bölgeden ayıran Oksus(Amu Derya) nehri arasında bulunan şimdiki Belh şehridir.²²⁰ İslam yazarları şehre kısaca “şehirlerin anası” (Ümmü'l –bilâd) adını vermişlerdir. Bölge yarı mitolojik Baktriya imparatorluğunun sonraları da Baktriya satraplığının başkenti olmuştur. Belh'in önemi Yakubi'nin de işaret ettiği gibi merkezî bir mevkide bulunuşundan gelmektedir. (Doğu İran'ın medeni dünyasının batı, doğu, kuzey ve güney sınırlarına eşit mesafededir).²²¹

2.2.7.Margiana (Merv)

Merv olarak da adlandırılan Margiana bölgesi Murgab nehrinin aşağısında bulunmaktadır. Çok eski zamandan beri tarım, hayvancılık, zanaat ve ticaretle uğraşan yerleşik halkla birlikte kültür bölgesi olarak bilinmektedir.²²²

2.2.8.Hoten

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Uygur Özerk bölgesinde ve Pamir Altın dağları silsilesinin kuzeyi ile Taklamakan Çölü arasında yer almaktadır. Bölgenin en eski ve en önemli iş kolu İpekçiliktir. Hoten tarih boyunca buradan çıkarılan yeşimle tanınmıştır. İlk ismi Yotkan olan Hoten Eski çağdan itibaren Budist kültürünü Orta Asya 'ya bağlayan en önemli merkezi teşkil etmiştir.²²³

2.2.9.Kuç

Çin topraklarından olup, Çin'i kuşatan dağların dışındadır. Burası mamur bir şehir olup pek büyük değildir. Burada ticarethaneler ve çok miktarda imâret vardır.²²⁴ Bölge doğudan batıya bin, kuzeyden güneye altı yüz li dir. Kenevir, buğday, sulak ve

²¹⁹ E.M Pospelov, Geografiçeskie Nazvaniya Mira, Toponomiçeskiy Slovar, Russkie Slovare, Moskva 1998 s.470.

²²⁰ F.A Brokgauz i İ.A Efron, Baktriya ,Entiklopediçeskiy Slovar, <http://www.etextlib.ru/Book/Details/27980> (19.06.2015)

²²¹ V.V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990 s.80

²²² Burovskiy, s.195.

²²³ Ahmet Taşağıl, “Hoten”, Diyanet İslam ansiklopedisi, İstanbul 1988, Cilt 18 s. 251.

²²⁴ Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002 s.100.

kurak pirinç ile üzüm yetiştirmeye elverişlidir. Altın da çıkarılır. Halkı şarkı söylemeyi ve eğlenmeyi sever. Yazıyı yatay olarak yazarlar Budisttirler. Çocuk doğduğunda başını tahtayla içeri doğru bastırırlar. Her yılın başında yedi gün boyunca koyun at ve deve yarışları yapılır.²²⁵

2.2.10.Suyab

Suyab'ın Türgeşlerin toprakları dâhilinde, Çu'nun kuzeyinde, Nevaket'e üç fersah uzaklıktaki dağın eteğinde ve muhtemelen şimdiki Karabulak köyünün yerinde olduğu bilinmektedir.²²⁶ Çince metinlerde Suye (eski Çince telaffuzu Suo, "Suai" olan Suyab şehri VI. –VII. yüzyılda Soğdlar tarafından kurulmuştur.²²⁷ Suyab, VII. yüzyılda farklı ülkelerden tüccarların toplandığı büyük bir şehir olarak zikredilmektedir.²²⁸

2.2.11.Özkent

Kara Derya nehrinin sağ yakasındaki tepelerde Fergana'nın en eski şehirlerinden olan Özkent şehri yer almıştır. İstahri'ye göre Özkent şehri Fergana'nın Dar-el Küfr'e komşu başka bir şehridir. Burası Oş şehrinin üçte ikisi kadardır. Kuhendizi müstahkem şehri, rabatı, bağları, bostanları ve akarsuları mevcuttur. İbn'i Havkal'a göre buranın geniş bölgesi, geniş bir sahaya dağılmış köyleri mevcuttur. Amilliğinde başka bir şehir yoktur. Çarşıları rabattadır. Özkent Türklerin kapısı önünde yer almış bir Türk şehridir.²²⁹

2.2.12.Talas

Talas adı Kaşgarlı'da Taraz ve Tıraz biçimlerinde de kayıtlıdır.²³⁰ Şaş ülkesinin sonunda Türkistan'a bitişik bir şehirdir. Burası İslam ülkelerinin sınırındır. Taraz toprağı güzel, suyu tatlı, havası güzel bolluk bir şehirdir. Cennete çok benzer. Zirâ

²²⁵ Yıldırım, s.146.

²²⁶ V. V. Barthold, Orta Asya, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2010 s.97.

²²⁷ E.İ Lubo- Lesniçenko, Svedeniya Kitayskih Pismennih Istochnikov o Suyabe (gorodişe Ak- Beşim), <http://kronk.spb.ru/library/lubo-lesnichenko-ei-2002.htm> (21.06.2015)

²²⁸ K.M. Baypakov, Srednevekovie Goroda i Poseleniya Semireçya, Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, Alma Ata 1966 s.18.

²²⁹ Gülnisa Aynakulova, Eski Türk Şehri Özkent, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 53, Sayı 1 2013 s.118-119.

²³⁰ Saadettin Gömeç, Divanü Lugat-it Türk'de Geçen Yer Adları, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 28/46, Ankara 2009 s. 28.

halkı çok güzeldir. Bu havalide onlardan daha güzel insan yoktur. Erkekleri ve kadınları o kadar güzeldir ki yüzlerinin güzelliği dillere destandır.²³¹

2.2.13.Şaş (Taşkent)

Özbekistan'ın kuzey doğusunda Sır Derya'nın sağ kollarından Çirçik suyu tarafından sulanan vahada kurulmuştur; tarihi milattan önce II. bin yıllarına kadar iner. Şehrin yer aldığı bölgenin en eski adı Çaç olup Çin kaynaklarında Çö-çi, Çö-şi, veya Şi olarak geçer. Bu isimler şehrin şimdiki adı gibi taş manasıyla irtibatlıdır. Çaç Arap kaynaklarına Şâş biçiminde bölgenin ve şehrin adı olarak kaydedilmiştir. X. yüzyıla ait Huûdü'l-âlem adlı eserde Şaş için "Büyük verimli bir bölge olup halkı cengâver ve zengindir. Burada yapılan ok ve yaylar meşhurdur. Şaş'ın başkenti olan Binkes çok gelişmiştir ve hükümdarın sarayı buradadır" denilmektedir.²³²

2.2.14.Fârâb:

Sır Derya'nın orta bölgesindeki çevredir. Bârâb şeklinde de yazılmaktadır. İlk önce ana şehir olan Keder ve Filozof Ebu Nasr el- Farâbi'nin vatanı olan Vesic şehrinin de çevreye dâhil olduğu bilinmektedir. Bazı kaynaklara göre çevrenin ana şehrine de Fârâb denilmekteydi. Burası İslâmiyet döneminde 70.000 nüfuslu bir şehirdi. Daha sonra Otrar şehri ile özdeşleştirildi.²³³

2.2.15.Hocend:

Çinli Orta Çağ seyyahları Seyhun ırmağının kuzey kıyısındaki şehre Hoch'an Huki'en Araplar ise Seyhun'a genelde "nahar Hocend" yani "Hocend ırmağı" demektedir. Sultan Babür Hocend'in çok eski bir şehir olduğunu ve lezzetli meyveleri bilhassa narlarıyla meşhur olduğunu söylemektedir.²³⁴ Maverâünnahrin büyük şehirlerinden olan Hocend'in Kale Şehristan ve rabattan ibaret olduğu ve nüfusu fazla olduğu için Fergana ve Uşuşana'dan hububat ithal ettiği bilinmektedir.²³⁵

²³¹ Şeşen, s.149,

²³² Abdullah Muhammedcanov, "Taşkent", Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2011, Cilt 40 s.145-146.

²³³ F. M. Asadov, Arabskie İstoçniki o Tuyurkah v Rane Srednevekov, Elm, Bakü 1993 s.127.

²³⁴ Yıdırım, Çin kaynaklarında Türkistan şehirleri s.382.

²³⁵ Barthold, Moğol İstilasına kadar Türkistan s. 179.

2.2.16.Mayemurg (Maymarg):

Mi ülkesine Mi-mo veya Mimo-kia (Maymarg) denilmektedir.²³⁶ Barthold onunla ilgili “ Köy, Şato sayısı ve ağaçların bolluğuna göre ilk sırayı Semerkand’ın güneyinde bulunan Mayemurg’un aldığını ve İslamiyet öncesi Soğd hükümdarlarının şatosunun bulunduğu Mayemurg’un ana köyü Rivdad ile Semerkand arasının 1 fersah olduğunu yazmaktadır.²³⁷

2.2.17. Huttalan:

Orta Çağda, güneyde Amu Derya doğuda ise Pamir dağının eteklerine kadar ulaşan, Saganiyan’ın doğusunda Vaşcird’in güneyinde yer alan bölgedir. Günümüzde Tacikistan’ın Kulyab bölgesine dâhil olmaktadır. Orta Çağ kaynaklarında Huttalan bölgesinin adı farklı biçimlerde gösterilmektedir. Sem’ani’nin kaynağına göre Huttalan’a Hatlan veya Hutlan Arapça olarak ise el- Huttal denilmiştir.²³⁸ El Bakuvi ise Huttalan ile ilgili şu bilgileri vermektedir.” Huttalan Türk topraklarında meşhur bir şehirdir. Orada iki dağ arasında boğaz bulunmaktadır. Bu boğazdan her yıl belirli bir zamanda üç günlük bir sürede pek çok av hayvanı ortaya çıkmaktadır. Bu günlerde evlerin çatıları bu hayvanlarla doludur. Sonrasında gelecek yıla kadar bu durum yaşanmamaktadır. Diğer bölgelerde benzeri olmayan rahvan atlar buradan gönderilmektedir.²³⁹

2.2.18.Vahş:

Çin kaynaklarında Vahş bölgesi U-şa şeklinde zikredilmektedir. Suan Tzan’ın kaynağına göre Vahş toprağı, Fo- Tzu muhtemelen Vahş nehrinin doğusunda bulunmaktadır. Tanşu’ya göre bölge doğuda Huttalan ve Pamir ile sınırdır. VII. Yüzyılın başlarında Vahş topraklarına Kumed ile birlikte Vaşcird’in ve başkent Hulbuk şehri ile Huttalan’ın bir kısmının bölgeye dâhil olduğu görülmektedir.²⁴⁰

²³⁶ Yıldırım, Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, s.169.

²³⁷ G.V. Grigoryev, Poseleniya Drevnego Sogda, Kratie Soobşeniya o Dokladah i Polevıh İssledovaniyah İnstitutu istorii Materialnoy kulturi, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR Moskva, Leningrad 1940 s.25.

²³⁸ Ş. S. Kamaladdinov İstoričeskaya Geografiya Yujnogo Sogda i Toharistana po Araboyazıçnım İstoçnikam IX Naçalo-XIII BB. http://www.kroraina.com/casia/kamalid/kamal2_8.html (21.06 2015)

²³⁹ Abdur-raşid al Bakuvi ,Sokraşenie Knigi o Pamyatnikah İ Çudesä Tarya Moguşevo Kitab Tahlis al Asar Va’acaib al- Malik, Direkt Media, Moskva 2010 s. 315-316.

²⁴⁰ Ş. S. Kamaladdinov İstoričeskaya Geografiya.

2.2.19.Vaşcird:

Maveraünnehir köylerindendir. İstahri Vahş'ı geçtikten sonra Ceyhun üzerinde bulunan Vaşcird ve Kubadiyan'a varılacağını söylemektedir.²⁴¹ Vaşcird büyüklük bakımından hemen hemen Tirmiz'e eşittir ve Vahş üzerindeki taş köprüden yani şimdiki Feyzabad'ın bulunduğu mevkiden 1 günlük mesafede bulunmaktadır. Eyalet dokuzuncu asırda büyük önem taşımaktadır; burada başkentten 4 fersah mesafede Türk sınırının bulunduğu ve dolayısıyla 700 kadar müstahkem mevkie sahip olduğu bilinmektedir. Sem'ani'ye göre bu ülkede, İslâm devrinin başlarında kitaplarda da kullanılmış özel bir alfabe mevcuttur. Bu alfabe muhtemelen Sanskrit menşeli olup Budizm inancının ülkeye hâkim olduğu devirlerden kalmadır. Eyalet X. asırda safran ekimi ile ün salmıştır.²⁴²

2.2.20Tirmiz:

Özbekistan'ın güneyinde Amu Derya nehrinin sağ yakasında Afganistan sınırına çok yakın bir yerde bulunmaktadır. Milâttan önce I. binyılın ikinci yarısında eski Greko-Baktria ülkesinin kuzey kısmında Amuderya nehri yakasında küçük bir kale olan Tirmiz'in Büyük İskender tarafından kurulduğu ileri sürülür. Şehrin adı eski Baktria dilinde "su kenarındaki kale, liman" anlamında Taramastha olup zamanla Demetrias, Taramata, Tarameta, Tarmid, Tarmiç denilmiş, IV. (X.) yüzyıldan itibaren Tirmiz (Termiz, Türmiz) adı daha yaygın biçimde kullanılmıştır. Özellikle Ortaçağlarda Hindistan'a giden eski kervan yolu Tirmiz'den geçmekteydi. Burası aynı zamanda nehri takip ederek Hârizm ülkesinden Aral gölüne doğru geçen ticaret gemileri ve balıkçı kayıklarının limanı olmuştur. IV. (X.) yüzyıla ait coğrafya kitaplarında Tirmiz, Ceyhun nehri kenarında etrafı surlarla çevrilmiş, yönetim binası, pazarı, camisi, çoğu tuğla döşeli cadde ve sokaklarıyla güzel ve mâmur bir şehir diye kaydedilir; burada üretilen sabunun kalitesi de vurgulanır.²⁴³

2.2.21. Ramitan:

İsmi günümüze kadar korumuş müstahkem bir köy olan Ramitan Buhara civarındaki en ilgi çekici köy olmuştur. Burası eski Buhara olarak vasıflandırılmıştır; yani Buhara vilayetinin eski idarecilerinin merkezi burasıdır. Buhara'nın

²⁴¹ Şeşen, s.146.

²⁴² Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan s.74.

²⁴³ Abdullah Muhammedcanov "Tirmiz", Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2012 Cilt 41, s. 200.

kuruluşundan sonra dahi mahalli idareciler sık sık kışı Ramitan'da geçirmişlerdir. Köyün kuruluşu efsanevi bir kişi olan Afrasiyab'a izafe olunur; onun düşmanı Keyhüsrev Ramitan'ın karşısında yani arkın öbür yakasında Râmuş köyünü kurdurup burada Samaniler devrine kadar ayakta kalan bir ateş tapınağı inşa ettirmiştir.²⁴⁴

2.2.22.Lob Nor:

Türkistan'da Haraşar'dan 200 li mesafede güneyde bulunan göldür. Batıdan doğuya 400 li uzunluğunda ve 300 li genişliğindedir. Büyük Ergül nehri batıdan oraya dökülür. Gölün çevresinde sayısız kaynak bulunmaktadır. Kuzey tarafında kumlu bir dağ güney doğusunda ise kumlu bir step uzanmaktadır.²⁴⁵

2.2.23.Ebi Nor:

Çin'in kuzeybatısında, Kazakistan sınırlarında, Cungarya kapısının güney girişi yakınlarında bulunan Rift gölüdür. Bataklık çevresiyle birlikte 1420 km alana sahip olan Ebi Nor Cungarya ovası havzasının merkezi ve en büyük gölünü oluşturmaktadır.²⁴⁶

²⁴⁴ Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s.122.

²⁴⁵ N. Y. Biçurin, sobranie Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena, Prilozhenie III, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR Moskva, Leningrad 1953 s.34.

²⁴⁶ Ebi Nor, Slovar Sovremennih Geografičeskik Nazvaniy, <http://bsenc.ru/274/410483-ebi-nur.html> (22.06 2015)

2.3. TÜRKİSTAN'DAKİ MİMARİ YAPILAR

2.3.1. Rabat (Ribat)

Rabat Arapça Rib'at kelimesinden türetilmiş olup “ Güçlendirilmiş” “Güçlendirilmiş Kale” anlamına gelmektedir. Ribat devletlerin kara ve deniz sınırlarındaki önemli noktalarda bulunan sınır karakolu niteliğinde müstahkem yapılardır.²⁴⁷ Ribat kelimesi Kur'ânı Kerimde Barthold'un ifade ettiği gibi “ribatü'l hayl” (cihad için bağlanıp beslenen atlar) şeklinde geçmektedir. Hadislerde ise bu terim, Allah yolunda savaşmak için atların hazır tutulmasının yanı sıra daha çok “nöbet tutmak” ve “sınır muhafızları” anlamlarında kullanılmıştır.²⁴⁸ Ribatlarda Makdisi'nin Murabıt adını verdiği İslam ilimleriyle meşgul alimler mevcuttur.²⁴⁹ En eski ribatlardan biri, Abdulvahid bin Zeyd isimli zahidin İran körfezinde Abadan adasında bulunması sebebiyle orada kurulmuştur.²⁵⁰ Arap İstilalarıyla diğer bölgelere yayılan ribatlar sınırların değişmesiyle işlev değişikliğine uğramışlardır. Sınırların iç kesimlerinde kalan ribatlar, zaviye, tekke, hankah (hanaka) şeyhlerin ve dervişlerin kaldığı yerler şekline dönüşmüşlerdir.²⁵¹

2.3.2.Hanaka (Hankah)

Tekke, Zaviye, Rabat gibi farklı biçimlerde adlandırılan Hanaka bilhassa dervişlerin halvet ve zikir için toplandığı yerdir.²⁵² Bu yere, hücre, cami, zikir salonu mutfak gibi odalar dâhildir.²⁵³

Hankahın şekillenmesinde rakip bir kurum olan medresenin etkisi olmuş ve bazen hankah medresenin işlevlerini de yüklenmiştir. İlk hankahlar son derece basit ve sade olup çok defa kerpiçten ve ağaçtan yapıldıkları için fazla dayanıklı değillerdir. Ancak sonraki dönemlerde devlet adamlarının ve servet sahiplerinin hankah yapımına yardımcı olmaları, bazan kendi adlarına hankah yaptırmaları, mimari değeri olan sağlam yapıların ortaya çıkmasına vesile olmuştur.²⁵⁴

²⁴⁷ Shota Bekadze, 1595 Yılında Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağının Otskhe Nahiyesi, Turkish Studies, Cilt 8/11, 2013 s. 85.

²⁴⁸ İsmail Yiğit, “Ribat” Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2008, Cilt 35 s.76.

²⁴⁹ Emel Esin, Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003 s.21.

²⁵⁰ DJ. S. Tirmingem, Sufiyskie Ordenı v İslame, Nauka, Moskva 1989 s.13.

²⁵¹ İnci Kuyulu, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları İle Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik bir Deneme”, Sanat Tarihi Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Sayı 8. 1996 s. 51.

²⁵² Abdul Huseyin Zarrinkub, Tennost, Sufiyskovo Naslediya, İran Name, No 2 (26), 2013 s.8.

²⁵³ V.L Voronina, Srednevekoviy Gorod Arabskih Stran, Vinitag, Moskva 1991 s. 74.

²⁵⁴ Süleyman Uludağ, “Hankah” Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1997, Cilt 16 s. 43.

Barthold dervişlerin dışında Maniheistlerin de Nigoşak adı verilen Hanakaları olduğunu belirtmektedir.

2.3.4.Şehristan

Orta Asya Türk şehirleri “iç kal’a” , “Şehristan”, ve “Rabat” adı verilen başlıca üç kesimden oluşmaktadır. Saraylar ve yöneticilerin yer aldığı alana İç kal’a; şehrin ileri gelenleri aristokratları ve sanat erbaplarının yaşadığı alana Şehristan; diğer şehir halkının yaşadığı alan rabat denilmektedir.²⁵⁵

Barthold yazılı kaynaklara dayanarak, İslâmiyet öncesi dönemde şehrin kale ve Şehristan olmak üzere iki bölümden oluştuğunu ortaya koymuştur. Bu şema şehrin sosyal ve idari yapısını da içermektedir. Nerşahi’ye göre şehristanda köşk (şato) ve köyler gibi birbirinden uzakta bulunan mahalleler vardır. Buradan İslamiyet öncesi Buhara’nın genel bir duvarla çevrili, dihkanların istihkam malikaneleri grubunu teşkil ettiği sonucu çıkarılabilmektedir.²⁵⁶

2.3.5.Ked

Orta Asya halkları tarihinin az bilinen ve çözümlenemeyen meselelerinden birisini, köy yerleşimlerinin ortaya çıkışı ve yapısı hakkındaki konu oluşturmaktadır. Eski Orta çağ şehirlerinin ortaya çıkışı ile ilgili bize dolaylı olarak bilgi veren tek kaynak “ Buhara Tarihi”dir. Yazar Kuteybe bin Müslim’in Buhara şehrini fethederek halka evlerinin ve mallarının yarısını Araplara vermesini emrettiğini yazmaktadır. Buhara’daki Kaşkaşon adı verilen zengin ve saygın tüccarlar Araplarla yaşamayı protesto ederek evlerini ve mallarını bırakıp, 700 şato inşa edilen şehir dışına gitmişlerdir. Şatonun etrafında “ Çaker ve akrabalar” için evler inşa edilmiştir. Arkeolojik materyallerle ilişkili olan bu bilgiye dayanarak da İslâmiyet öncesi erken dönem Ortaçağ şehrinin bazı malikanelerden oluştuğu sonucu çıkarılmaktadır. V. A. Lavrov, Nerşahi ve Harizmdeki şatoların kazıları hakkındaki bilgilere dayanarak malikane- Farsça ev anlamına gelen Ked halkının evin reisi kethüda, onun aile fertleri ve merkezi bir evde- köşte yaşayan akrabaları, kedivarları- hür vatandaş ve Çakerleri – kölelerinden meydana geldiğini düşünmektedir. Yakubov Barthold’un kedivar kelimesini hür vatandaş değil kedin bir ferdi olarak adlandırdığını Çaker kelimsinin ise hür insanlardan oluşan askerlere

²⁵⁵ Mehmet Sait Şahinalp ve Veysi Günel, Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon Ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi, Milli Folklor Dergisi, Sayı 93, 2012 s.153.

²⁵⁶ A.M. Belenitski, İ. B Bentoviç, i O.G. Bolşakov, Srednevekoviy Gorod Sredney Azii, Nauka, Leningrad 1973 s.7-8.

denildiğini vurgulayarak Lavrov'un bu terimleri yanlış aktardığına dikkat çekmektedir²⁵⁷

2.3.6.Vihara

M. Ö IV. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm, Hindistan'ın dışında M.Ö III yüzyılda yayılmaya başlamış; Batı Türkistan'da Budizm Sasanilerin desteklediği Zerdüştilik karşısında pek tutunamamış; Doğu Türkistan'ın yerleşik çevrelerinde kendine daha uygun muhitler elde etmiş; Budist külliyeler Çin'e doğru uzanan kervan yolları boyunca dikilerek faaliyetlerini asırlarca sürdürmüşlerdir. Güneye doğru uzanan kervan yolu üzerinde Hotan ve Miran; kuzeye giden yol boyunca ise Tumşuk ve Kuça şehirlerinde III. ve IV. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlayan, Barthold'un Behar, Farhar, Vahar şeklinde adlandırıldığından bahsettiği Vihara'da "Toyin" denilen Budist rahipler bu dinin propagandasını yapmışlardır.²⁵⁸

IX. yüzyıldan itibaren Orta Asya Türk kent medeniyeti üzerinde etkisi göstermeye başlayan İslâmi inanç sisteminin ilk mekânsal yansımalarının dinsel kurumlar üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu kurumlardan biri, Budist rahipler ve yolcuların konaklaması ya da tıp, din eğitimi gören öğrenciler veya otacı adı verilen hekimlerin yetiştiği Türk Hakanları ve Hatunları tarafından yaptırılan Viharalardır. Bu süreçte bir taraftan Budist külliyeler İslâmi külliyele dönüşürülürken diğer taraftan da mescit- türbe ikilisi biçiminde mekâna yansıyan yeni İslâmi külliyeler ortaya çıkmıştır.²⁵⁹

2.3.7.Stupa

Stupa kelimesi dilbilimciler tarafından "oluşum, üretim" manasına gelen "stha" kökü ile bağdaştırılmaktadır.²⁶⁰ Budist mabedi olan Stupa, ilk olarak Ari halkı için karakteristik olan hükümdarların veya yöneticilerin mezarları üzerindeki yapıdır. Tipik şekli ise külah ile birlikte kare veya daire yapı üzerinde yarı küresel kubbedir.²⁶¹ Metinde Belh'teki manastırın doğusunda Aziz'in kutsal eşyalarının bulunduğu yer olarak tanımlanan, Moğolca Suburgan kelimesine karşılık gelen Hintçe sözcük olarak gösterilen Stupa karışık pek çok sembole sahiptir. İlk olarak dünyanın dikey modeli-

²⁵⁷ Yu Yakubov, Rannesrednevekovie Selskie Poseleniya Gornogo Sogda, Doniş, Duşanbe 1988 s.58-59

²⁵⁸ Erman Artun, Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri Öğretiler, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf (26.06 2015)

²⁵⁹ Koray Özcan, Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine bir Tipoloji Denemesi, Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt 20, Sayı2, 2005 s. 259-260 .

²⁶⁰ Pavlov Nikolay Leonidoviç, Altar, Stupa, Hram, Olma Media Grup, Moskva 2001 s.50.

²⁶¹ F. R. Hayalina, Arhitektura, Terminologičeskiy Slovar, Gou ogu, Orenburg 2008 s. 116.

hayat ağacı ve Meru dağı ile ilişkilendirilir. İkinci olarak aydınlığa doğru olan yolu sembolize eder; Temel: sıradan düşünceyi, merdiven ve kubbe: Nirvana'ya yolculuğun başlangıcını, külah: ermişlerin varlığını, topuz: sonsuzlukla bütünleşmeyi ifade etmektedir. Üçüncü olarak ise Stupa'nın bölümleri ilk elementlerle bağdaştırılır; temel: toprak, merdiven: su, kubbe: ateş, külah ise hava ile özdeşleştirilmektedir.²⁶²

2.3.8.Altar

Latince Altar kelimesi Slav din ve literatüründe Hristiyan tapınağının ilk ve önemli bölümü anlamına gelmektedir.²⁶³

Budizm ve Hristiyanlıkta tapınağın en doğu kısmında altar bölümü, Ortodokslukta ise ikona vardır. Altar Katolik tapınaklarında dekoratif duvar, süslü resim ve heykeldir.²⁶⁴ Barthold Navs kelimesinin Kuran'da mihrap kelimesiyle aktarılan Arap Hristiyanlarda ise Altar manasındaki Yunanca "Paos" tapınak kelimesi olduğunu belirtmektedir.

2.3.9.Ossuarium

Rusça olarak ölü kemiklerinin koyulduğu yer anlamına gelen Zerdüşt geleneğinde yer alan (Avrupa terimi) Ossuarium,(İran terimi) Astodan, Orta Asya bölgesi için karakteristik olan eski defin kültü nesnelerinin özel bir grubunu teşkil etmektedir. Ossuariumlar eski Harizm, Merv, Soğd, Şaş bölgelerinde ortaya çıkarılmıştır. Onlar pişmiş kilden (bazen) alçıdan, tasvir veya süs motifli, kapaklı, dikdörtgen veya yuvarlak kutulardır. Bununla birlikte onların biçim ve yapısı farklı bölgelerde hatırı sayılır bir biçimde farklılık göstermektedir.²⁶⁵ Batı Türkistan'daki Soğd Ossuariumları köşelidir. Yedisu'da yani Orta Asya'da bulunanlar ise yuvarlak şekilde yapılmışlardır. Bu sandıkların veya topraktan yapılmış kapların ön kısmının genellikle İran mitolojisine ait resimlerle süslendiği görülmektedir.²⁶⁶

Barthold, süs eşyalı ve tasvir figürlü Ossuariumların Türkistan dışında hiçbir yerde bulunmadığının altını çizmektedir. Buradan Türkistanda ölü kemiklerinin diğer Zerdüştlere olduğundan daha değerli bir nesne olduğu sonucu çıkarılabilmektedir.²⁶⁷

²⁶² L. G. Emehonova, Hudojestvennaya Kultura Budizma, Akademiya, Moskva 2007 s.8.

²⁶³ Markov N. F. Altar, Pravoslavnyaya Bogoslovskaya Entiklopediya, T.1, Petrograd, Prilojenie k Duhovnomu Jurnalı "Strannik" s. 551.

²⁶⁴ Hayalina s. 8.

²⁶⁵ Galina Anatolyeva Pugaçenkova, Miankalskie Ossuarii Pamyatniki Kultı Drevnevo Sogda, Nauka i Celoveçstvo 1984, Znaniye, Moskva 1984 s. 79.

²⁶⁶ Bahaeddin Ögel, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004 s.195

²⁶⁷ Yu. A. Rapoport, iz İstorii Religii drevnovo Harezma, Nauka, Moskva 1971 s.10.

2.3.10.Navş

Çin kaynakları daha M.Ö. III. yüzyılda Hunların ölülerini tabuta koyduklarını bunların iç ve dış olmak üzere iki katlı olduğunu, Göktürklerin ise ölüyü çadıra koyduklarını, ölenin yakınlarının atlar ve koyunlar keserek çadırın önüne dizdiklerini bildirmektedir. Anlaşılan Türklerde ölülerin ilk mezarları çadırlar olmuştur.²⁶⁸

Sır Derya bölgesinde M.Ö. yüzyıllarda ağaçtan yapılmış kümbetli çadırlar şeklindeki köşklerde cesetleri yakma âdetinin olduğu bilinmektedir. Kadim Navslardan bilindiği gibi Kangkü ilinde daha yaygın usul ölünün kemiklerinin etlerden sıyrıp köpeklere veya kuşlara yedirerek kemikleri Navş denilen mahfazalarda saklamaktır. Türklerde de VII.- VIII. yüzyılda bu âdetin mevcudiyeti hem Türk illerinde bulunmuş içinde navş saklı türbelerden (mesela İlek türbeleri) hem tarihî rivayetlerden anlaşılmaktadır. Fakat kemikleri sıyrıp Navş da saklamak daha ziyade Türklerin İranlılar ile karıştığı Mogoç illerinde Kengeres boyundan beyler hakkında rivayet edilmektedir.²⁶⁹

Barthold Harizmlilerde de Navşların bulunduğunu İranlılar gibi onların da ölülerin ruhları için oraya yiyecek ve içecek bıraktıklarını, navşların önemli bir büyüklükte olduğunu ve Türkistan'da bulunan Ossuariumların buraya koyulmuş olabileceğini belirtmektedir.

²⁶⁸ Ünver Günay, Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi, Ocak Yayınları, İstanbul 1997 s.73.

²⁶⁹ Emel Esin, Farabi'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt 6, Sayı 3-4, 1976 s. 104.

2.4. Türkistan Dinleri

2.4.1.Zerdüştlük

Zerdüştlük adını kurucusu Zarathustradan almıştır.²⁷⁰ Zerdüş kelimesi Zarathustra'nın Yunanca karşılığıdır. Zarath; güzel doğru, Ustra'da develer demektir. Bu kelime güzel develere sahip olan anlamına gelmektedir.²⁷¹ Zerdüş Spitama'nın soyundan Parushaspa'nın oğlu ve daha çok Gatama olarak bilinen 17 marşın bestecisidir.²⁷²

Zerdüş'ün ne zaman ve nerede yaşadığı kesin olarak aydınlatılmamış, ve efsanelerin birbirini tutmaması onun hiç yaşamadığı yada en az iki ayrı kişi olduğu kanısını doğurmuş olmakla birlikte geleneğe göre M.Ö 628- 551 arasında yaşadığı kabul edilmektedir. Annesinin ailesinin günümüzdeki Tahran yakınlarındaki Rhagaes kasabasında yaşadığı kendisinin de aynı kasabada doğduğu sanılmaktadır.²⁷³

Zerdüş yedi yaşına geldiğinde İran'ın en bilgili adamı olan Burzin Kurus'n yanına yollanmış ve ondan farklı dallarda eğitim almıştır. Zerdüş Burzin Kurus'un yanından döndükten sonra İran, Turanlıların istilasına uğramış, ülkede açlık fakirlik baş göstermiştir. Zerdüş uzun bir süre yokluk ve fakirlikle uğraşmış ve dünyadaki kötülüklerin nerden geldiğini düşünmeye başlamıştır. Bu kötülüklerin kaynağını bulabilmek için Sabalan dağında keşiş gibi yaşamaya başlamış orada güneşin batışını seyrettiği bir anda günün nasıl aydınlık ve karanlıktan meydana gelmişse dünyanın da iyilik ve kötülükten meydana geldiğini düşünmüş ve Us anahtarını bulmuştur. Dünya'nın iyilik gücüne “Ahura Mazda” kötülük gücüne ise “Angra Manyu” adını vermiştir. Daha sonr Zerdüş millete iyi ve kötü ile ilgili gerçeği anlatmak üzere Sabalan dağından inmiştir.²⁷⁴

Bu sırada İran halkının Asman ve Zam olarak adlandırdıkları gök ve yer tanrıları, Hvar ve Mah adını verdikleri güneş ve ay, esen rüzgar tanrısı ve yağmur bulutları taşıyan tanrı olarak tapılan Vata ve Rigveda'da “Tanrıların Ruhu” olarak adlandırılan Vayu adındaki rüzgar tanrılarına taptıkları bilinmektedir²⁷⁵

²⁷⁰ E. A. Doroşenko, Zoroastriy v İrane, Nauka Moskva 1982 s.6-25.

²⁷¹ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, , ve Mehmet Alparslan Küçük, Dinler Tarihi, Berikan yayınevi, Ankara 2011 s.141.

²⁷² Doroşenko s.6

²⁷³ “Eski İran Dini Zerdüştlük” Dinler Tarihi Ansiklopedisi Cilt 1, Medya Ofset, s. 146.

²⁷⁴ Büyük Dinler ve Mezhepler Ansiklopedisi s.91-92.

²⁷⁵ Meri Boys, Zoroastriy, Verovaniya i Obıçai, Nauka, Moskva 1987 s.14.

İran milleti Zerdüş'tün anlattığı iyilik tanrısı, kötülük ruhuna elle tutup gözle görmedikleri için inanmak istememişlerdir. Zerdüş uzun çabaları sonucunda Kralın güvenini kazanmış, putperestleri ve büyücüleri yenmiş ve öğrettiklerini kabul eden insanlar bulmuştur. Böylelikle Zerdüş'tün dinine Zaroastranizm öğrettiklerini yaza kitab da Avesta denilmiştir.²⁷⁶

IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar yakın ve Orta Doğunun büyük bir kısmında egemen olan Zerdüştlük üç büyük İran imparatorluğunun devlet dini olmuştur.²⁷⁷

Zerdüştlük Türkistan'da İran'dan kaçan veya ekonomik nedenlerle gelen Fars nüfusu sebebiyle yayılmıştır. Horasan ve Maverâünnehir bölgeleriyle birlikte Hazar kıyılarında da Zerdüştlüğe giren Türklerin olduğu anlaşılmaktadır. Arap tarihçi Tamim B. Bahr orada Dokuz Oğuzlardan Zerdüştlüğe girenlerin olduğunu fakat Başkent'te Mani dininin hâkim olduğunu bildirmektedir.²⁷⁸

Metinde henüz X ve XI. yüzyılda Türkistanda Zerdüştlerin olduğu Biruni'ye göre XI. yüzyılda Harizmde bulunan Zerdüştlerin, Zerdüştlüğün inancını ve özünü araştırmadan yalnızca bu dinin dış törelerinin bilgisiyle yetindiği belirtilmektedir

Zerdüştlükte diğer dinlerden farklı olarak kıyamet günü ve ahiret inancı hakkında eskatolojik bir öğreti geliştirmiştir. Bu öğreti Avesta'nın son bölümü Bundegeşe'de açıklanmaktadır: Bu öğretiye göre kıyamet gününde Saoşıant adında bir kurtarıcı ortaya çıkacaktır. (Bazı mitolojilere göre o veya Zarathustra'nın oğlu yahut da onun yeni bir timsali) o Şeytandan doğmuştur ve insanlığın soyunu kurtaracaktır.²⁷⁹

Zerdüştlük İnsana temizliği, düzeni, akarabalara aileye yakınlarla karşı merhameti ve iyiliği, sürüler için otlak kaygısı duymayı öğretmektedir.²⁸⁰

Zerdüş'tün telkinleri ortaya çıktığı dönemden itibaren İran kabileleri arasında taraftar bulabilmiş, ve günden güne geniş kitlelere yayılmıştır. Bu telkinler diğer inanç şekillerinden etkilenip değiştiği kadar onları da etkileyip değiştirmiştir. Bundan dolayı günümüzde İran dinî elemanlarından hangisinin Zerdüş öncesine hangisinin Zerdüş'e, hangisinin Zerdüş sonrasına ait olduğunu belirlemek konusunda büyük bir güçlük yaşanmaktadır. Bununla beraber Ahura Mazda'nın önce manevî bir varlık olarak kabul

²⁷⁶ Büyük Dinler ve Mezhepler Ansiklopedisi s. 92-93.

²⁷⁷ Boys, s. 6.

²⁷⁸ Güngör ve GünayTürklerin Dini Tarihi s128-129

²⁷⁹ S. A Tokarev, Religiya v İstorii Narodov Mira, Politizdat, Moskva 1986 s.346.

²⁸⁰ Doroşenko s.30.

edildiği, Zerdüşt'ten önce olduğu gibi Zerdüşt'ten sonra da onun nurunun ateşin ihtiva ettiği yaratılmamış bir ışık olarak düşünüldüğü İslâm kaynaklarından da o bölgenin inançlarını ifade için kullanılan Ateş Kültü'nün İran'da önemli bir kült haline geldiği ve böylece Ateş Kültü'nün geliştiği genel kabul gören görüşlerden olmuştur.²⁸¹

Zerdüşt esas itibariyle tanrı Ahura Mazda inancını telkin etmiştir. Onda sadece Ahura Mazda'nın karşısında kötülük ilkesinin kaynağı olan Angra Manyu inancında önem taşımaktadır. Bu dualizmden bir itizal hareketi olan Maniheizm çıkmıştır.²⁸²

2.4.2.Maniheizm

Maniheizm kendisinde Yahudi- Hristiyan gnostik unsurlarını, Zerdüştlük, Mitraizm ve Budizm öğretilerinin birleşimini barındıran senkretik bir dindir.²⁸³

Maniheizm dinler tarihinde bilinen dört dünya dininden biri sayılmaktadır. Bu Hristiyanlık Yahudilik ve İslâm ile aynı konumu paylaştığı anlamına gelmektedir. Fakat onlardan farkı geçmişte kalmış olmasıdır. R. Haardt onu misyonerlik özelliği ile evrensel bir vahiy dini olarak geç dönem antik çağ Gnostisizm'in son ve mantıklı düzenlemesi biçiminde nitelemiştir.²⁸⁴

Dinin kurucusu, yaklaşık M.Ö 200 yılında Medya'nın başkenti Hemedan'da yaşayan, Arşaki soyundan gelen Part Kinyazı Patik'in oğlu Manidir. Mani muhtemelen M. Ö 216 yılında dünyaya gelmiştir Doğal olarak Maniheizm efsanesi bu doğumu mucizevî detaylarla süslemiştir. Nitekim Mani'nin annesi rüyasında, oğlunun geleceğin büyük kişisi olacağına dâir haber almıştır. Efsaneye göre anne oğlunun göğe yükselip tekrar indiğini görmüştür. Bu rüya Mani'nin göksel yolculuğuyla ilgili kehanet özelliği taşımaktadır²⁸⁵

Mani dört yaşına geldiğinde babası onu vaftizci bir Gnosis mezhebi olan Elkesai cemaati içinde büyütme amacıyla yanına almıştır. O yirmi yılı aşkın bir süre aşkın bir süre çok dindar Yahudi, Hristiyan bir çevrede büyümüş, ve yetişmiştir. Bu sebeple Maniheist düşünce içindeki Hristiyan unsurlar dikkat çekmektedir. Fakat Mani'nin dinsel eğilimi, Hristiyan teolojisi, eskatolojisi ve ritüellerine karşıt olarak kendini

²⁸¹ Küçük vd s. 142.

²⁸² Mehmet Aydın, Dinler Tarihine Giriş, Literatürk İstanbul 2010 s.134.

²⁸³ B. A. Litvinskiy, Maniheystvo, Vostochny Turkestan v Drevnosti i Rannem Srednevekovye, Nauka Moskva 1992 s. 508.

²⁸⁴ Rudolp Kurt, "Maniheizm" (çev. Mustafa Bıyık) Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2002 s.378 .

²⁸⁵ Geo Videngren, Mani i Maniheystvo, Yevraziya, St. Petersburg 2001 s. 44-45.

göstermiştir. 12 ve 24 yaşında sırasıyla aldığı vahiyle elkasai mezhebinden ayrılmak zorunda kalmıştır. et tum adındaki melek bu millettten ayrıl sana kötülük ve şehevî şeylerden uzaklaşmak yaraşır gibi sözler söylemiştir. Mani inzivaya çekildikten bir süre sonra ise Mani'ye "halkın önüne çıkması ve öğretisini gür sesle duyurması bildirilmiştir."²⁸⁶

Bu çağrı üzerine Mani dinini tebliğ amacıyla Fars ve Mekran kıyılarını takiben Hindistan'a gitmiş ve İndus vadisindeki yerleşim merkezlerinde dinini propaganda etmeye başlamış ve yaptığı çalışmalar neticesinde birçok Budist'i kendi dinine döndürmüştür.²⁸⁷

Mani Sasani İmparatorluğunun kurucusu Ardeşir'in ölümünden sonra kral olan I. Şapur'un hükümdarlığı döneminde İran ve çevre bölgelerde vaazlarda bulunmuştur. Şapur'un himâyesinde öğretisini yayan otuz yıllık bir sürede öğrenciler yetiştirmiş olan Mani Şapur'un diğer oğlu I Behram'ın kral olması ile tutuklanıp hapse atılmış ve 277 yılında ölmüştür. Mani'nin ölümünden sonra Maniheistlerde bölünme olmuştur. Bölünmenin yanında Maniheizm hareketi Roma İmparatorluğu ile Sasaniler'in baskısına maruz kalmıştır. Bu baskılara rağmen Maniheizm İran, Afrika, Suriye Filistin, Afganistan, Anadolu ve Ermenistan'a kadar yayılabilmiş 762 yılında da Uygur Türkleri'nin resmi dini olmayı başarabilmiştir.²⁸⁸

Maniheizmi Soğdlu tüccarlar vasıtasıyla öğrenmiş olan Uygurlar'ın Budizm gibi bu dini de siyasi ve kültürel düşüncelerle kabul ettikleri, Çin'in kültürel nüfuz sahasına girmemeyi ön planda tuttukları bilinmektedir. Fakat VIII. yüzyıla gelinceye kadar ilk olarak bir Türk kavminin ahlakî prensiplere dayalı bir dine girmiş olması, Türk din tarihi bakımından önem taşımaktadır²⁸⁹

Maniheizm peygamber ve vahye dayalı karakteri olan belli bir inanç ve ibadetlere sahip bir din olarak kendisini göstermektedir. Günlük ve yıllık ibadetler, yılın belirli zamanlarında tutulan oruçlar buna örnek teşkil etmektedir. Maniheizm karakter olarak İran ve Babil yöresinin inanç motiflerini bünyesinde daha çok taşımaktadır. Bu özelliklerden en önemlisi dualist anlayışıdır. Maniheizm'in dualist anlayışında her şey

²⁸⁶ İskender Oymak, "İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm," Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 14/1 2009 s. 70-71.

²⁸⁷ Harun Güngör, "Maniheizm" Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 5, 1988 s.147

²⁸⁸ Küçük, vd. s.132.

²⁸⁹ Günay ve Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi, s.136.

ve insan karanlık ruhun esiridir. İyilik ruhu bile bu âlemde onun esareti durumundadır. Maniheistler Hayvansal gıdalardan oluşan temel gıdalardan uzak durmak ve evlenmemek suretiyle ruhu dünyevî esaretten kurtaracağı düşüncesine sahiptirler.²⁹⁰

Barthold, Maniheizm'e dair, Biruni'nin XI. yüzyılda Semerkand'da, Sabiiler adı verilen yalnızca bir Maniheist topluluğunun olduğu ve X. yüzyıl anonim İran coğrafyacısının yine Semerkand'da Nigoşak adında Maniheist Hanakalarının bulunduğu ile ilgili sözlerini aktarmaktadır. Ayrıca Türklerin VIII. yüzyılın yarısında Maniheizm ile tanıştıklarını Çin Maniheist terimlerinin (haftanın günleri) Soğd etkisini açıkça ortaya koyduğu bilgilerini vermektedir

2.4.3. Mazdekizm (Mazdekiyye)

Sasani hükümdarı I. Şapur, hükümdarlığı döneminde üç yol izlemiştir; ilk olarak Maniheizm'i Şahinşah'a bağlı bir devlet dini haline getirerek büyük bir nüfus kazanmıştır. İkinci olarak Hristiyanlarda dâhil tüm tebâsının dinî birliğini oluşturmaya niyetlenmiştir. Son olarak da Zerdüşt ruhban sınıfına dolayısıyla da eski aristokrasiye darbe vurmuştur. Ariktokrasi ve yüsk ruhban sınıfı Şapur'un bu politikasına Maniheistlerle olan tüm ilişkilerden uzaklaşarak tepki göstermiştir. Şapur'dan Roma ile başarılı savaşlar gerçekleştiren II Şapur tahta çıkmış, onun ölümünden sonra ise yüksek ruhban sınıfı ile soylular yeniden güçlünmiştir. Onlar hükümdar Behram Gur'un (420-438) sefahate dalmasını sağlayarak onu devlet işlerinden uzaklaştırmışlardır. Zadeğânların uzun süre devlet yönetimini elinde bulundurmaları küçük üreticilerin güçlerinin çökmesine eneden olmuştur. Büyük toprak sahipleri kontrolsüz bir şekilde küçük üreticileri sömürme, devlet mallarını çalma imkânı elde etmişlerdir. Bunun sonucunda halkta açlık ve fakirlik baş göstermiş ve Mazdekizm adını alan halk hareketi meydana gelmiştir.²⁹¹

Bu hareketin önderi Mazdektir. Mazdek dünyada kötülük ve karanlığın güçlenmesi tezine dayanarak dünyayı bu kötülüklerden kurtarmak için ışık ve iyilik gücüne imkân verilmesi bunun için de eşitliğe olanak sağlanması gerektiğini savunmuştur. Taraftarlarına mülk eşitliği ile başlamayı önermiştir; zenginden fazlasını almak ve fakirlere dağıtmak. Mazdekizm'in sosyal adaletle ilgili yardım fikri tüm köylü

²⁹⁰ Oymak, s.97.

²⁹¹ E. A. Belyayev, Arabî, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranneye Srednevekovye, Nauka, Moskva 1966 s.17-18-19.

topluluğunun hareketleri için eşitlikçi fikirlere dayanır fakat o, Sasani İranın'da eş ve aile olmaktan mahrum bırakılanların memnuniyessizliği ile beslenmiştir. O dönemde soylular Haremde yüzlerce binlerce kadına eziyet etmiştir. Kadınlarda dâhil mülk eşitliği talebi Mazdekler tarafından güçlü alran soylularına karşı çıkarılmıştır ve alt tabakanın memnuniyetsizliğini yansıtmıştır²⁹²

Barthold Mazdek'in öğretisinin bilhassa İran'ın aşağı sınıf tabakasında çok sayıda taraftar bulduğunu ve hükümdar Kavd'ın Mazdek'in yandaşı olduğunu ifade etmektedir.

Kökeni konusunda ihtilaf bulunan fakat Şehristani'in Ebû İsa el Verrak'tan aktardığına göre çoğunlukla Maninin görüşlerine benzeyen Mazdekizm'in, hükümdar Kavad tarafından kabul edilmesiyle mülkün yeniden paylaşımı ve kadınlar konusundaki ortaklık uygulamaları karışıklıklara yol açmış ve halk ayaklanmıştır. Kavad 496 yılında asiller ve din adamları tarafından azledilip tutuklanmış yerine kardeşi Camasp getirilmiştir bir süre sonra Kavad Eftalitler'in desteğini sağlayarak iktidarı yeniden ele geçirmiş (498), 528 yılı Mihrican bayramı sırasında Mezdek taraftarlarına genel bir katliam düzenlenmiş ve Mazdek, Kavad veya oğlu Enûşîrvân tarafından öldürülmüştür. Kavad'ın yerine geçen oğlu Enûşîrvân zamanında 531'de Mezdekler ikinci defa katliama tâbi tutulmuş Katliamdan sonra Mezdekîlik, taraftarlarının kimliklerini gizlemesi sebebiyle karanlık bir mezhep haline dönmüştür.²⁹³

2.4.4.Budizm

Budizm, İslâmiyet'ten önce Türklerin milli dini olması mistiklerinin tasavvufta kullanılması sebebiyle milli ve dinî kültürümüz bakımından önemlidir.²⁹⁴

M. Ö VI. yüzyılda Hindistan'ın Kuzey doğusunda doğan, Brahman şekilciliği ve otoritesine, kast sistemine karşı çıkan Budizm, insanları eşit görme, insanlara ve diğer canlılara karşı sevgi ve saygı duyma gibi ilkelere dayanmaktadır.²⁹⁵

İlk Budist topluluğunun muhtemelen Brahmanizm mezheplerinden oldukları düşünülmektedir. Bu mezheplerin Brahmanizm ve diğer felsefi dinlerin süreçlerini yeni görüş ve teorilerle sentezleyen fikirlere sahip propagandacıları olmuştur. Böyle bir sınıfın “ doğal bir birliğin” sonucunda, öğretileri daha çok zamanın ruhuna ve

²⁹² Leonid Sergeyeviç Vasiliyev, İstoriya Vostoka, T.1, Vısşaya Şkola, Moskva 1998 s.156.

²⁹³ Kenan Has “ Mazdekiyye” Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt 29, İstanbul 2003 s. 524.

²⁹⁴ Ekrem Sarıkçıoğlu Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002 s. 196.

²⁹⁵ Nasuh Günay, “Tarihi Süreç açısından Budizm ve Öğretisi” Arayışlar- İnsan bilimleri Arayışları, Cilt 1 Sayı 1 1999 s. 174.

ülkedeki ihtiyaçlara hizmet eden mezhep daha büyük bir ün ve etki kazanmıştır. Bu mezhebin kurucusu sonraları Buda adıyla ünlenen Şakyamunidir.²⁹⁶ Buda çeşitli kaynaklarda belirtildiğine göre M.Ö 560 yılında Himalaya dağlarının eteklerinde doğmuştur.²⁹⁷ Efsaneye göre Şakyamuni Şakya kabilesinden Hint kinyaz ailesinde mucizevî bir şekilde dünyaya gelmiştir (annesi rüyasında yanına beyaz bir filin geldiğini görmüş, çocuk da olağan dışı bir şekilde annesinin böğründen çıkmıştır)²⁹⁸

Lüks içinde büyüyen Buda 29 yaşına geldiğinde hayatın devam edip giden hastalık, ölüm acıları gibi problemler üzerinde düşünmeye başlamış acının sırrını keşfetmek için evini ve krallığını terk edip başıboş dolaşarak yaşamıştır.²⁹⁹ Nefsine yaptığı senelerce süren işkenceden sonra umduğunu bulamayan Buda bu yolu terk ederek Bodhi ağacı adı verilen incir ağacı altına gelmiş ve tefekküre başlamıştır. Yedi senelik bir arayıştan sonra dünya hayatının sırrını çözdüğünü tenasüh çemberinden kurtulmanın yolunu bulduğunu açıklamıştır. Bundan sonra gezici vaiz olarak ülkede dolaşmaya ve vardığı hakikatleri açıklamaya başlamıştır³⁰⁰

Buda ilk vaazını Benaresteki Geyik parkında vermiştir. Burada Buda (aydınlanmış) olduğunu ilan etmiş, ilk defa burada Dhamma'yı yani Budizm'in dört hakikatini açıklamıştır: a) Birinci hakikat, ızdırabın evrenselliği üzerine dayanmaktadır; Her şey ızdıraptır, doğum ızdıraptır, yaşlılık ve hastalık ızdıraptır, geçici olan her şey ızdıraptır. b) İkinci hakikat ızdırabın kaynağını göstermektedir; ızdırabın kaynağı arzudur. c) Üçüncü hakikat ızdırabın yok oluşunu açıklamaktadır ızdırabın yok olması için arzunun yok edilmesi gerekmektedir d) Dördüncü hakikat ızdırabın yok olma yolunu açıklamaktadır; bunun yolu Nirvana'ya ulaşmaktır.³⁰¹

O Frileyderer Budizm'in on emrini şöyle özetlemektedir: 1) Adam öldürmemek, 2) Hırsızlık yapmamak, 3) Yalan söylememek 4) Alkollü içki içmemek 5) Meşru olmayan ilişkiden kaçınmak, 6) Fazla yemek yememek 7) Yüzük takmamak ve güzel koku

²⁹⁶ L. S. Vasilyev, Kitaytı, Religii, Traditii v Kitaye, Ran, Moskva 2001 s.292.

²⁹⁷ "Buddhacılık" Dinler Tarihi Ansiklopedisi, Medya Ofset Cilt 1, s.203.

²⁹⁸ Vasilyev Kitaytı, s.292.

²⁹⁹ A. Ranjan Mohapatra, "Budizm" (çev. Hidayet Işık) Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 15 /Güz 2003 s.168.

³⁰⁰ Sarıkçıoğlu s.199.

³⁰¹ Aydın s.119-120.

sürmemek 8) Sert yatakta uyumak 9) Dans, müzik ve eğlenceden kaçınmak 10) Altını ve gümüşü olmamak³⁰²

Budizm en başında itibaren gelişmiş sınıf topluluğunun dini olmuştur. Dünyayı yanlış anlatarak insanı günlük meselelerin çözümlerinden uzaklaştırmış böylelikle bu dünyada en fazla acı çeken kişiyi, bu acıları mazur göstererek ve bu acıların önüne geçmeye mani olarak hayali bir teselliye ulaştırmıştır.³⁰³

Budizm Kast ve sınıf ayrılıklarına olduğu kadar ırk ve milliyet ayrılıklarına da kayıtsız kalmaktadır Bu bakımdan evrenseldir. Budizm'e göre günün birinde tüm dünyadaki bütün varlıklar en ufak toz zerrelere dahi Nirvana'ya ulaşacaklardır.³⁰⁴

M.Ö VI. Yüzyılda ortaya çıkan Budizm Hindistan'ın dışında M.Ö III. yüzyılda yayılmaya başlamış, Baktriya ve Gandhara'da mekân tutmuş Sonra Orta Asya'ya ve Çin'e 372 yılından sonra da Kore'ye uzanmıştır. Tibet'e yerleşmesi ancak VIII. yüzyılda olmuştur. Kuşan kralı I. Kanişka döneminde Gandhara ve Baktriya'dan Harizm ve Soğdiya ve Harizm'e geçmiştir. Merv'de IV- VI. yüzyıllara ait Budist külliyelerin kalıntıları bulunmuştur³⁰⁵ Barthold'da Arap fethinden kısa bir süre önce Türkistan'dan geçen Çin hacısı Suan Tzan'ın Demir kapının güneyindeki bölgede Budist manastırları bulduğunu ifade etmektedir.

2.5.MEZHEPLER VE TARİKATLER

2.5.1.Hanefilik

Mezhebin kurucusu İmamı Azam milâdî 690 yılında Kûfe'de doğmuştur. Babası oğlunun adını vücutta cereyan eden temiz kan manasında Numan koymuştur. Fakat o Ebu Hanife olarak anılmıştır.³⁰⁶ Ebu Hanife öğrenim hayatını da Kûfede geçirmiş ve devrin en ileri gelen âlimlerinden Hammad'ın talebesi olmuş ve ölene kadar ondan ayrılmamış, bundan sonra da onun yerini almıştır³⁰⁷

³⁰² İ.A Krivelev, İstoriya Religiy, T. 2, Mısl, Moskva 1976 s.342.

³⁰³ A. N. Koçetov, Budizm, Polizdat, Moskva 1968 s.46.

³⁰⁴ Asaf Atalay Yılmaz, Dinler Tarihi, Alter Yayıncılık, Ankara 2009 s. 128.

³⁰⁵ Güngör, Türklerin Dini Tarihi s.110.

³⁰⁶ Enver Behnan Şapolyo, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, Türkiye Yayın Evi, İstanbul 1964 s.34.

³⁰⁷ Özkan Açıköz," Fıkıh Kelâm ve Tassavvuf Alanında Hanefilik, Maturudilik Ve Yeseviliğin Türk Müslümanlığı Zaviyesinden Tahlili" Bilig Dergisi, Sayı 20, 2002/ Kış, s.27.

İmamı Azam Ebu Hanife ayet sünnet ve hadislerin dışında yeni bir fikir ortaya atmamış ancak İslâmiyet'e uymayan esasları reddederek yeni bir İslâm hukuku nizamı kurmuş onun yolunu tutanlara da Hanefî denilmiştir.³⁰⁸

İmam Ebu Hanife hüküm çıkarma için bir metod geliştirmiştir ” Ben Allah’ın kitabıyla hüküm veriyorum, Kitapta bulamazsam Resulah’ın sözlerine sarılıyorum, fakat Sahabilerden dilediğimin görüşünü alıyor dilediğimin görüşünü almıyorum, ancak sahabilerin görüşünü bırakıp, sahabi olmayanın görüşüne başvurmuyorum. sahabi olmayanlardan İbrahim Şa’bî, Hasan (el Basrî) gibileri söz konusu olunca; bunlar müctehid bir gruptur bende onların yaptığı gibi içtihad ediyorum”³⁰⁹ dediği ifade edilmektedir.

İmamı Azam’ın mezhebini öğrencileri Ebu Yusuf Yakub bin İbrahim’ül Ansari ile Ebu Abdullah Muhammed bin Hasan yaymıştır.³¹⁰ Harun Reşid’den itibaren Abbasi halifelerinin Ebu Yusuf’la başlattıkları başkadılık uygulaması Hanefiliği Bağdat merkezli Abbasilerin resmi mezhebi olma yoluna sokmuş, daha önce Ebu Hanife başta olmak üzere, Ebu Yusuf, İmam Muhammed gibi ilk nesil Hanefî âlimlerin Harizm, Batı Türkistan, Horasan ve Maveraünnehir gibi halkı yeni Müslüman olmuş bölgelere gidip çalışmalarıyla bu bölgelerde Hanefiliği etkinleştirmiştir.³¹¹ Bir bölgede Abbasi otoritesi zayıflayınca Hanefi mezhebinin otoritesi de zayıflamıştır Hanefi mezhebi bazı bölgelerde halka mâl olurken bazı bölgelerde sırf resmi mezhep olarak kalmış halkın mezhebi olamamıştır. Örneğin Irak’ta Maveraünnehir’de ve fethedilen diğer doğu bölgelerinde resmî mezhep olmuş bununla beraber halkın mezhebi olmayı da başarmıştır Ancak Türkistan ve Maveraünnehir bölgelerinde Şafii mezhebi halk arasında Hanefi mezhebi ile rekabet etmiştir.³¹²

Barthold Türkistan’da en yaygın mezhebin Hanefilik olduğu, XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu sultanları tarafından onun batıya taşındığı ve sade halkın inançlarına daha yakın olduğu bilgisini vermektedir.

2.5.2. Şafilik

³⁰⁸ Şapolyo s.36.

³⁰⁹ Muhammed Ebu Zehra, İslâmda İtikadî, Siyasî ve Fıkıhî Mezhepler Tarihi, (çev.Sıbgatullah Kaya) Yeni Şafak Armağanı, İstanbul 2004 s.367.

³¹⁰ Abdalbâki Gölpınarlı, Türkiyede Mezhepler ve İtikatler, İnkılâp Kitabevi, 1969 s.103.

³¹¹ Şaban Ali Düzgün, “ İslam’ın Yerelleştirilmesine Tepki Olarak Entelektüel Milliyetçilik: Hanefilik Örneği, Dini Araştırmalar, Cilt 15, Sayı, 39, 2011 s.17.

³¹² Muhammed Ebu Zehra, s.378.

Mezhebin kurucusu Muhammed bin İdris 767 yılında Gazze yahut Askaalan'da doğmuştur. Muhamed bin idris Medine'de eğitim görmüş, İmam Malik ile görüşmüş, Yemen ve Irak'a gitmiş hadis, fıkıh, şiir gibi alanlarda önemli bir mevki kazanmıştır.³¹³

Temel öğrenimini Mekke'de tamamlayan Şafii önce Selef birikiminin temsilcisi konumunda bulunan ve muhafazakâr bir çizgide faaliyet yürüten Mâlik'in, ardından Hanefî çevresinin, ilmî birikimini tahsil ederek bu iki anlayış arasında en üst düzeyde bir etkileşime aracılık etmiştir. Hanefî birikimi karşısında ilk zamanlarda Mâlik'in bir savunucusu gibi davranan Şâfiî bu süreçte her iki anlayışın zayıf ve güçlü yanlarını tanıma fırsatı bulmuş; ömrünün son yıllarını geçirdiği Mısır'da Mekke, Medine, Bağdat ve Mısır gibi dönemin ileri gelen merkezlerinin ilmî birikimine dayanan kendine ait nihaî sentezi gerçekleştirmiştir.³¹⁴

İmam Şafii'nin kurmuş olduğu mezhep sünneti şerif ve hadislere dayanmaktadır.³¹⁵ İmam Şafii hayatının son dönemlerini Mısırdaki geçirdiği için mezhep öncelikle burada yayılmış daha sonra Irak yoluyla Maveraünnehir ve Horasan bölgelerine geçmiştir. Şafiiiliği bu bölgelere getiren âlimler mezhebin temel kaynaklarını bu bölgelere getirterek mezhebin hem kültürlü kesim hem de halk arasında yayılması için büyük gayret göstermişlerdir. Şafii âlimler bunun yanı sıra emir ve sultanları da ikna etmeye çalışmışlar hâkim oldukları bölgede Şafii mezhebini uygulamalarını istemişlerdir³¹⁶. Metinde de daha çok üst sınıf ve yöneticilerin Şafî mezhebine dâhil olduğu ve Şafîîlerin daha çok Hive'de bulunduğu vurgulanmaktadır.

2.5.3. Mâlikîlik:

Mâlik bin Enes, Hicrî 93 yılında Medine'de doğmuştur. Medine âlimlerinden ilim tahsil etmiş, Hocaları kendisinin hadis ve fıkıhta yeterli olduğuna dair icâzet verince hadis rivayetinde bulunmak ve fetva vermek için ilim meclisi oluşturmuş öğretim faaliyetine başlamıştır. Ondan eğitim alanlar arasında İmam Şafii de bulunmaktadır.³¹⁷

Mâlik b. Enes Medine'de sahâbe devrinden beri gelişmekte olan Hicaz fıkıhı içinde yetişmiş, hayli uzun süren tadrîs faaliyeti boyunca bu fikhî birikimi geliştirerek sonraki

³¹³ Gölpınarlı, s.104.

³¹⁴ Bilal Aybakan," Şafii Mezhebi" Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2010, Cilt 38s.233.

³¹⁵ Şapolyo s.39.

³¹⁶ Muhammed Ebu Zehra s.466.

³¹⁷ Şah Velîyullah Dihlevî, İslâm Düşünce Rehberi, Huccetullâh'il Baliğ (çev. Mehmet Erdoğan) Cilt 1, Yeni Şafak Armağanı, İstanbul 2003 s.434.

nesillere intikâl ettirmiştir.³¹⁸ İmam Malik Medine âlimleri içerisinde Medinelilerin Resulullah'tan rivayet ettikleri hadisleri en iyi bilen, en güvenilir kişidir. İbn Uyeyne ve Abdurrezak'ın dediklerine göre Resulullah'ın "Çok sürmez, insanlar develerini mahmuzlayarak ilim tahsiline çıkarırlar; Medine'nin âliminden daha bilgili hiç kimseyi bulamazlar" hadisinde sözü edilen kimse olma bahtiyarlığına ulaşmıştır³¹⁹

İmam Mâlik hadis ilminde çok kuvvetlidir. Onun Muvatta adında meşhur bir hadis kitabı vardır.³²⁰ Rivayete göre İmam Şafii bu kitabı "Allahın kitabından sonra gök kubenin altında ondan daha doğru bir kitap yoktur diyerek övmüştür³²¹

İmam Mâlikî'nin yaşadığı dönem gerek inanç gerekse siyasetle ilgili tartışmaların yoğun olduğu bir dönemdir. İnanç konusunda ortaya çıkan değişik fırkaların ileri sürdüğü görüşlerin hepsine sünnet ile cevap vermiştir. Ona göre iman söz inanç ve ameldir. Bu konuda dayandığı deliller Kur-an'ı Kerim ve sünnettir.³²²

Arap Yarımadası, Irak ve Horasan Mâlik'in vefatından sonra talebelerinin büyük bir kısmı batıya göç etmiş ve Mısır Mâlikî fıkhnın merkezi haline gelmişse de Medine'nin Mâlikî fıkhnına bağlı kaldığı anlaşılmaktadır. Fâtımîler'in hâkimiyetiyle beraber gelişmesi sekteye uğrayan Mâlikî mezhebi VI. (XII.) yüzyılın başından itibaren bu bölgede zayıflamaya başlamıştır. İbn Ferhûn'un 793'te (1391) Medine kadısı olması, aynı zamanda Mâlikî mezhebinin Hicaz'da yeniden güçlenmeye başlamasının tarihi olarak kabul edilmektedir. Bu tarihten günümüze kadar Mâlikî mezhebi Hicaz'da varlığını devam ettirmiştir.³²³

2.5.4. Hanbelilik

Ebu Ahmed b. Hanbel eş şeybani 164/ 781 yılında Bağdat'da doğmuştur. 20 yaşına geldiğinde ilim için Bağdat'tan ayrılmış, Suriye, Hicaz ve Yemen'de bulunmuş gördüğü ve tanıştığı bilginlerden din ilmi ve özellikle hadis öğrenmiştir. 806 yılında Bağdat'a dönünce daha önce tanıştığı imam Şafii ile yenide karşılaşmış ve ondan özellikle fıkıh ve usul öğrenmiştir³²⁴

³¹⁸ Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2003, Cilt 27, s.519.

³¹⁹ Dihlevî s.434.

³²⁰ Büyük Dinler ve Mezhepler Ansiklopedisi, s.335.

³²¹ İshak Emin Aktepe, "İmam Şafii'nin Ehl-i Kelâm ve Mâlikîlere Karşı Hadis Savunusu" Hadis Tetkikleri Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, 2008 s.121.

³²² Osman Şekerci, Fıkıh Mezheplerine Giriş, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999 s.81.

³²³ Kaya s. 522.

³²⁴ Ahmet Turan, İslâm Mezhepleri Tarihi, Sidre Yayınları, Samsun 2000 s.158.

Ahmed bin Hanbel'e göre iman kalp ile tasdik, dil ile iman ve azalarla amel etmektir. İslâm ise tasdik ve ikrardır. İnsan şirk koşturmak hariç bir emri inkâr etmedikçe dinden çıkmaz. Büyük günah işleyen Tövbe etmeden ölürse durumu Allah'a kalmıştır. O dilerse onu bağışlar dilerse affeder o dilerse azap eder. Alah'ın sıfatları konusunda tartışmaya girmek doğru değildir.³²⁵

Ahmed bin Hanbel Abbasi halifelerinden Memun ile başlayan İtizal hareketleri yüzünden Mutezile'nin Kuran mahlûk diyen görüşlerine uymadığı için işkence görmüştür.³²⁶ Metinde de Hanbeli ve Zahirilerin antropomorfizm ile suçlandığı ifade edilmiştir.

İslâm mezhepleri arasında günümüzde en az mensubu bulunan Hanbeli mezhebi önceleri Bağdat'ta daha sonra Hicri IV. asırda Irak dışında hicri VI. asıra doğru da Mısır'da yayılmaya başlamıştır.³²⁷

2.5.5.Kadiriye Tarîkati: (Abdülkadir Geylânî)

Abdülkadir Geylânî “Bazu'l Eşheb” lâkaplarıyla şöhret bulmuş, “ Gavsü's- Sakaleyn” ismiyle de anılmıştır.³²⁸

1077- 78 yılında İran'ın Gîlan kasabasında dünyaya gelmiştir. Genç yaşında tahsil için Bağdat'a gitmiştir. Kadı Ebu Said Mahzumi'den fıkıh, Ebu Bekr bin el- Muzaffer ve diğer meşhur muhaddislerden fıkıh dersi almış ve daha sonra vaaz ve eğitim vermeye başlamıştır.³²⁹

Abdulkadir Geylânî kısa bir zamanda çevresinde büyük bir ün kazanmış, daha sonra derslerini terk ederek tasavvuf âlemine dalıp halvete çekilmiştir. Bağdat ve Kerh harabelerine çekilerek münzevî bir hayat geçiren, bu sırada Şeyh Himad bin Müslim ile tanışarak onun mürîdi olan Abdulkadir Geylânî Hanbeli mezhebendendir.³³⁰ Onun tasavvufu, şeriata ve dinin zâhirî hükümlerine titizlikle bağlı kalma esasına dayanmaktadır O, her an Kuran ve hadislere uygun hareket etmeyi şart koşturmuştur. Ona göre bir zâhidin hayatında görülebilecek içsel haller dinî ölçülerin dışına taşmamalıdır. Müridlerine hep, “Uyun, uydurmayın; itaat edin, muhalefet etmeyin, yakınmayın;

³²⁵ Ethem Ruhi Fırlı, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, Selçuk Yayınları, Ankara 1986 s.71

³²⁶ Turan s.59.

³²⁷ Şekerci s.137.

³²⁸ Selçuk Eraydın, Tasavvuf ve Tarikatlar, Marifet Yayınları, İstanbul 1980 s.275.

³²⁹ Mahir İz, Tasavvuf, Türdav s.209.

³³⁰ Şapolyo s.159.

temizlenin, kirlenmeyin” şeklinde tavsiyelerde bulunmuştur. Kuran’ın makamla değil, düzgün bir şekilde, tecvid ile okunmasını istemiş aksini yasaklamıştır. Gazzâlî’nin geliştirdiği Sünnî tasavvufun onun tarafından devam ettirildiğini söylemek mümkündür.³³¹

Bağdatta ortaya çıkan, Abdulkadir Geylânî’ye nisbet edilen Kadirilik Irak olmak üzere İslâm dünyasının hemen her tarafında yayılmıştır.³³² XIII. Yüzyılın ortasında gerçekleşen Moğol istilasıyla Bağdat’tan ayrılanlar arasında bulunan Abdülkadir Geylânî’nin bazı akrabaları ve talebeleri Bağdat dışında geniş bir bölgeye yayılarak, Kadiriyye tarikatının de oralarda tanınıp yayılmasına zemin hazırlamışlardır.³³³

Kadiriyye’yi Anadolu’ya XV. yüzyılda, Hacı Bayrâm-ı Velî’nin müridi iken onun emri üzerine Hama’ya gidip Abdülkadir-i Geylânî’nin soyundan Hüseyin el-Hamevî’den hilâfet alan Eşrefoğlu Rûmî getirmiştir. Kadiriyye’nin Eşrefiyye kolunun pîri olan Eşrefoğlu Rûmî’nin kurduğu tarikat geniş bir alana yayılmayıp İznik-Bursa çevresiyle sınırlı kalmıştır.³³⁴ Kadiriliği Türkiyede Eşrefoğlu Rûmî’den sonra İsmail’i Rûmî yaymıştır. Kadirilik bilhassa Rumeli’de Alevî bir biçim almıştır.³³⁵

Kadirilik daha sonra Esediyye, Ekberiye, Mukaddesiye, Garbiyye, Eşrefiyye, Rumiyye, Yafiyye, Samadiyye, Hilâliye, Hindiye kollarına ayrılmıştır.³³⁶

2.5.6.Mutezile

Sözlükte “ayırarak, uzaklaştırmak” anlamındaki azl kökünden sıfat olan Mutezile kelimesi “uzaklaşan, ayrılıp bir köşeye çekilen” demektir. Mu‘tezile adının ilk defa ne zaman ve kimler için kullanıldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir anlayışa göre Hz. Ali’nin hilâfete getirilmesi veya Muâviye ile anlaşmazlığa düşmesi yahut Hz. Hasan’ın hilâfeti Muâviye’ye terketmesi üzerine hiçbir tarafı desteklemeyen gruplara Mu‘tezile veya Mu‘tezele denmiştir.³³⁷ Çoğu âlimler ise Mutezile’nin Vasıl bin Ata ile başladığı görüşündedir. Daha önce Hasan el Basri’nin ilim meclisinde bulunan Vasıl bin Ata büyük günah işleyenlerin meselesi üzerinde Hasan el Basri’ye karşı

³³¹ Süleyman Uludağ “ Abdülkadir Geylanî” Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1988, Cilt 1 s.235.

³³² Nihat Azamat, “Kadiriyye” Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2001, Cilt 24, s.131.

³³³ Abdülcebbar Kavak, “ Şeyh Ma’ruf el Berzencî Ve Kadiriyye Tarikatının Süleymaniye Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü” Tasavvuf dergisi, Cilt 12, Sayı 28, 2011 s.139.

³³⁴ Azamat, s.132.

³³⁵ Gölpınarlı, s.192.

³³⁶ Büyük Dinler ve Mezhepler Ansiklopedisi s.339.

³³⁷ İlyas Çelebi “Mu‘tezile”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2006, Cilt 31, s.391.

çıkarak büyük günah işleyenlerin mümin olmadığı iman ile küfür arasında bir yerde olduğu görüşünü savunarak Hasan el Basri'nin meclisinden ayrılıp mescidde kendisi için başka bir meclis kurmuştur.³³⁸

Mutezile II/VII. asırda ortaya çıkan, itikadi meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik tanıyan itikadive siyasi amaçlarla ortaya çıkmış bir kelâm mezhebidir.³³⁹ Ebu'l Hasn el Hayyât “el İntisar” adlı eserinde “Hiç kimse şu beş temel prensibi bir arada benimsemedikçe Mutezile ismini hakatmez. Bu temel prensip şunlardır: Tevhid, adalet, Vaad- vaîd (söz ve tehdit) El menziletu beyne'l menzileteyn, (iki konum arasında bir konum, Mutezilenin günahkâr Müslümanın mümin ile kâfir arasında olduğu görüşü), Emr bil'l maruf- Nehy ani'l- münker (iyiliği emretme kötülükten sakındırma) dir.³⁴⁰

Barthold metinde Mutezile'in XIII. yüzyılda Harizm'de çok güçlendiğini ifade etmektedir.

2.6..BARTHOLD'UN YARARLANDIĞI KAYNAKALAR

2.6.1.İslamKaynakları

Taberî: Müslüman tarihçilerin en meşhurlarından biri olan Ebu Cafer Mumammed b. Cerîr (öl. 310/ h. 92 m) Hazar denizinin güney kıyısında bulunan Taberistan'da doğmuştur. Mısır Şam ve Irak'da seyahatlerde bulunmuş, Bağdat'ta ilim tahsil etmiş ve orada vefat etmiştir. et Taberînin önce muhaddis, sonra tarihçi olduğu bilinmektedir. Onun asıl ünü Kur'an Tefsiri ve Tarihu'r- Rüsül ve'l Mülük adlı kitabı ile yayılmıştır. Kendisinden sonra gelen Miskeveyh, İbnü'l Esir, İbn Haldun, Ebu'l Fida ve ez Zehebî gibi tarihçiler Taberî Tarihini kaynak olarak kullanmışlardır.³⁴¹

Barthold'un X. yüzyılda Samanoğulları hükümdarının emriyle Farsçaya çevrilen eserler arasında gösterdiği Cami'ül Beyân fî Tefsir'il Kuran” adlı çalışmanın Taberî tarafından 40 yılda 40 sayfa yazılarak meydana getirildiği rivayet edilmektedir. “İbn Kesîr “Tefsiru'l Kur'âni'l- Azîm” isimli eserinde Taberî Tefsirinden yararlanmıştır. Taberî'nin tefsiri günümüze kadar ulaşmış en eski tefsir olduğu gibi üslup ve teknik bakımından da en değerlisidir. İmam Nevevî bu tefsir için “ Taberî Tefsiri'nin bir benzeri

³³⁸ Muhammed Ebu zehra s.135.

³³⁹ Halil İbrahim Bulut, Dünden Bugüne Siyasi, İtikadî İslam Mezhepleri Meselesi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011 s.160.

³⁴⁰ Muhammed Ebu Zehra, s.136.

³⁴¹ Seyyide İsmail Kâşif, İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları, İzmir İlahiyat Fakilltesi Vakfı Yayınları, İzmir 1997 s.44.

daha tasnif edilememiştir. Bu hususta ümmetin ittifakı vardır” demektedir. Ebu Hâmid el- Esfereyânî de “ Bir kimse İbn Cerîr tefsirini elde edebilmek için Çin’e gitse değer” ifadelerini kullanmaktadır.³⁴²

Beyhakî: Ebu’l Fazl Muhammed bin Hüseyin Beyhaki Horasan’da bugün Sebzevâr denilen Beyhak bölgesinin Hârisâbâd köyünde doğmuştur. 402’de (1011-12) on altı, Zilhicce 450’de (Şubat 1059) altmış beş yaşında olduğunu söylediğine göre 385 (995) veya 386 (996) yılında doğmuş olmalıdır. İlk öğrenimini doğduğu köyde tamamladıktan sonra Nîşâbur’a gitmiştir. Burada çok iyi bir öğrenim gördüğü anlaşılan Beyhakî daha sonra gittiği Gazne sarayında Dîvânü’r-resâil’e kâtip olarak alınmıştır (1021) ve divan başkanı Ebû Nasr-ı Mişkân’ın yardımcılığına getirilmiştir. Her bakımdan takdir ettiği ve kendisini taklide çalıştığı Ebû Nasr-ı Mişkân’ın hizmetinde on dokuz yıl çalışmış, komşu devletlere yazılan birçok resmî mektup onun kaleminden çıkmıştır.³⁴³

Gaznelilerin en şanlı günleri gibi en felaketli karışık dönemlerine de tanık olan Beyhakî Sultan Ferruhzad çağında bu hanedanın kendisinin de içinde yuvarlandığı tarihi serüvenini yazmaya başlamış, 30 ciltten oluşan dev bir eser meydana getirmiştir.³⁴⁴ Tarih-i Beyhakî adlı bu eser Mahmud el Verrak’ın Yaratılıştan 1018 yılına gelen tarihine zeyl olarak yazılmış olup tam bir ülke tarihi değil daha çok Beyhakînin hizmetinde çalıştığı Gazne sultanlarının tarihidir. Bir hatırat şeklinde sayılan eserin yalnız 1030-1044 yılına ait kısmı günümü gelmiştir. Beyhakî bu eseri ile Hindistan mektebinin de en güçlü temsilcisi olmuştur. Bu eser hanedan tarihinin en güzel örneklerinden biri olmuştur.³⁴⁵

Metinde Gazneli Mahmud’un 16. Hindistan seferinden döndükten sonra Ebu Sadık Tebanî’nin Huttalyan bölgesine kadı olarak atanması ve bu bölgede vakıflarla birlikte 20’den fazla medrese bulunması ile ilgili bilgilerde Tarihçi Beyhaki’ye atıfta bulunmaktadır.

Utbî: Ebu’Nasr Muhammed bin Abdülcebbar el Utbî 350 (961) yılında Rey’de doğmuştur. Sahâbeden Utbe b. Gazvân’a nisbetle Utbî diye anılmaktadır. Sâ mânî Veziri

³⁴² İmam Taberi, Taberi Tefsiri, İhtisar ve Tahkik (çev. Mehmet Keskin), Ümit Yayıncılık, Cilt 1, s.9-10.

³⁴³ Tahsin Yazıcı, Muhammed bin Hüseyin Beyhakî, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1992, Cilt 6 s. 63.

³⁴⁴ Şemseddin Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları- Tarih ve Müverrihler, Endülüş Yayınları, İstanbul 1991 s.128.

³⁴⁵ Mustafa Demir, İslam Orta Çağı’nda İran bölgesindeki Tarih Yazıcılığı, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 14, Sayı 34, 2007 s.259.

Ebü'l-Hüseyin el-Utbî'nin torunudur. Sâ mânîler devrinde Horasan'da önemli bir görevde bulunan dayısı Ebû Nasr'ın yanına gitmiş ve Nîşâbur'da sâhibü'l-berîd olarak Sâ mânî hizmetine girmiştir. Sâ mânîler'in Horasan ordusu kumandanı Ebû Ali b. Ebü'l-Hasan es-Simcûrî ve Ziyârîler'den Kâbûs b. Veşmgîr'e kâtiplik yapmıştır. Daha sonra Gazneli hânedanının kurucusu Sebük Tegin'e intisap etmiştir.³⁴⁶

Utbî gerek Ebu Mansur Sebüktekin'in gerekse oğlu Gazneli Mahmud'un bütün başarı ve zaferlerinin tanığı olmuş, arkasından meşhur tarihini yazmıştır. Utbî'nin Gazneli Mahmud'un Yeminu'd- Devle ünvanına nispetle Tarih-i Yemînî adını verdiği bu eseri Yemînüd- Devle Ebu'n- Nasr Muhammed Sebüktekin'in tarihî hayatını tasvir etmektedir. Eser, Asya kahramanının hayatı ve fetihleriyle birlikte, Harizm olaylarını da içermesi bakımından IV. yüzyılın tarihî belgelerinden sayılmaktadır.³⁴⁷

Barthold, Gazneliler döneminde yaptırılan medreselerle ilgili Utbî'nin bilgilerine başvurmaktadır.

Bîrûnî: Bîrûnî Zilhicce 362 (4 Eylül 973) tarihinde Doğu Harizm'in merkezi Kas Yahut Ket şehrinin köylüklerinde doğmuştur. Bîrûnî'nin tam künyesi Ebu'r Reyhan Muhammed bin Ahmed el Bîrûnî el Harezmidir. El Harezmi'ni nisbesiyle de bilinir ancak onun için bu nisbe kullanıldığında el- Bîrûnî nisbesi ile birlikte kullanılmıştır. Bu durum ünlü matematikçi Harizmî ile karıştırılmasını önleme endişesinden kaynaklanmaktadır.³⁴⁸

Harizm dolayları çoğunlukla Türklerin oturduğu bölgelerdendir. Bîrûnî'nin yazılarından henüz gençken Türklerle konuştuğu anlaşılmaktadır. Onun Anadilinin Peçeneklerin Türkçesinin etkisinde kaldığı kabul edilmektedir. Sonuç olarak Bîrûnî'nin Harizm dolaylarında yaşayan Türklerden olduğu kabul edilmektedir.³⁴⁹

Bîrûnî tarihî anlatımlarında arkeolojik, jeolojik, ve ekonomik yönlere ağırlık vermektedir. Hatta tarihi bir etnografya ilmi şekline sokmaktadır.³⁵⁰ O Fiziki coğrafyanın gelişmesine büyük katkı sağlamış, Şehirler arasındaki mesafeleri ölçmüş, enlem boylam ve dünyanın çevresi üzerinde çalışmalar yapmıştır. Bununla birlikte

³⁴⁶ Erdoğan Merçil, Utbî, Muhammed bin Abdülcebbar, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2012, Cilt 42, s.236.

³⁴⁷ Günaltay, s.124.

³⁴⁸ Mehmet Alıcı, "Bir Dinler Tarihçisi olarak Bîrûnî Ve Tahkîku Mâli'l- Hind'de Tanrı Kavramına Yaklaşımı", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 8, 2003 s. 209-210.

³⁴⁹ İbrahim, Agah Çubukçu, Bîrûnî, Ankara Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi, cilt 27, 1985 s.89.

³⁵⁰ Sabri Hizmetli, "İslam Tarihçiliği Üzerine", Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991 s. 72.

takvim ve kronoloji açısından zamanına göre İslâm dünyasında çok geniş kapsamlı çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarına kanıt olarak olağanüstü bir kaynak niteliğindeki Âsar'ül- Bakiye an'il- Kurûn il- Haliye adlı eseri gösterilmektedir.³⁵¹ Barthold'da Biruni'nin Yahudi ve Hristiyanların takvim sistemi konusundaki bilgileri ile ilgili muhtemelen bu eserinden yararlanmışır.

Bîrûnî bir diğer kitabı Tahkiki ma'lil Hind isimli eseri Hindoloji alanında yazılan ilk ciddi eseridir. Bu eserinde Hint dini inançlarını, Hint kültür ve medeniyetini, sosyal yapısını konu edinmektedir.³⁵² Bîrûnî yine bu eserde Hind Ulemasından Aryabhata'nın arzın şarka doğru hareketlerine dair fikirlerini, eski Yunanlılardan bu fikirde bulunanları da zikrederek hatta müphem yerleri aydınlatarak nakletmiştir.³⁵³

İbn Sad: Vâkidî'nin katibi olan İbn Sad Hicri 168'de Basra'da doğmuştur. Mevali ailesine mensuptur. Kitâbu-t Tabakâtı'l- Kübrâ adındaki ünlü biyografik tarihi eserin yazarıdır. Eser Hz. Peygamber'in geniş biyografyasının, yaşadığı devrin ve râşid halifeler döneminin hadiseleri hakkında geniş bilgiler ihtiva etmektedir. Ancak Taberî'nin Tarihi gibi, içerisinde görgü şahitlerinden gelmeyen, çeşitli yorumlara ve tereddütlere imkân tanıyan birçok rivayetin olduğu ifade edilmektedir.³⁵⁴

Hz Peygamber'in, sahabenin ve tabiûnun biyografileri ile ilgili tarih ansiklopedisi denilebilecek böyle bir eserin yazılmış olması, hikâyeciler ve ravîler arasında bilinen şekliyle tarihî rivayetleri birbirine bağlama hususunda yeni bir halka oluşturmaktadır.³⁵⁵

Metinde İbn Sad'ın Ebu'l Harise'nin yanında bulunan Hristiyanlarla birlikte Necran'dan Peygamber'in yanına geldiği rivayeti aktarılmaktadır.

Makdisî: Hicri IV. yüzyıl ortalarında İslâm kültürünün alanı ve ilerleme derecesi hakkında bizi aydınlatan önemli şahsiyetlerden biri de Mutahhar bin Tahir el Makdisîdir. Makdisî nisbesine bakarak Filistin'de doğmuş olması muhtemel olan Mutahhar'ın hicri 355-356 (m.966) Sicistan'da Bust şehrinde kaldığı bilinmektedir. Bu tarihlerde Sicistan'da egemen olan Samanoğulları tahtında Mansur bin Nuh bulunmaktadır. Mansur'un vezirlerinden birinin teşvikiyle Bust'da Kitâb el- Bed' ve't-

³⁵¹ Çubukçu, s. 91.

³⁵² Nasuh Günay, "Bîrûnî'nin İslâm Bilim Hayatına ve Dinler Tarihine Katkıları" Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu, 31 Mayıs-1 Haziran 2007s. 590.

³⁵³ Zeki Velidi Togan, "Al- Bîrûnî ve Hareket-i Arz", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Cilt 1, Sayı 1-4, 1954 s.90.

³⁵⁴ Hizmetli, s.126.

³⁵⁵ Kâşif, s.42.

Tarih adlı eserini yazmıştır.³⁵⁶ Eserinden onun seyahat ettiği yerlerdeki üstatlardan hadis dinleyip rivayet ettiği, bilgiyi kaynağından alma değerlendirme konusunda titiz olduğu, bazı din ve mezhepleri bizzat tanımak için uzun ve yorucu seyahatlere çıktığı meselâ Ahvaz'daki bir mâbed girip, Avesta'daki Tanrı kavramı hakkında Mecûsî din adamlarıyla tartıştığı Yukarı Mısırlı Kiptîler'in Tanrı kavramını soruşturduğu Mâsebezân ve Mihrican Kazak'ta Hürremîler'le ilgili gözlemlerde bulunduğu, Basra'da bir Yahudi hahamından Hz. Âdem'in yaratılışına dair bilgi edindiği, Irâk-ı Acem sınırındaki Bilâd-ı Sâbûr'da tanrılık iddiasında bulunan bir kişiyi ve mezhebini araştırmak için sıkıntılı bir yolculuğu göze aldığı 325'te (937) Kirman'ın Şirvan şehrinde bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁷

Barthold çok sayıda bölgede bulunduğu anlaşılan Makdisi'nin Peykend şehrindeki Rabatlarla ilgili bilgisine atıfta bulunmaktadır.

İstahrî: Tam adı Ebu İshak İbrahim b Muhammed İstahridîr. Kerh'î olarak da bilinmektedir. İran'ın İstahr Şehrindendir. Asyanın çoğu bölgelerini, Hint sınırına kadar, İslâm sınırlarını tanımak amacıyla seyahat etmiştir.³⁵⁸

İstahrî 952 yılı civarında İbn Havkal ile görüşmüş, Ebu Zeyd el- Belhî'nin coğrafyasını esas alarak yazdığı Mesâlik el- memâlik adlı coğrafyasında bazı tashihler ve ilaveler yapmak istediğini söylemiştir. Bu eserinde tarihte ilk defa olarak Sicistan'daki yel değirmenlerinden bahsedilmektedir.³⁵⁹

Metinde İstahrî'nin Ön Asya ve Doğu İran'daki Cuma camileri ile Zerefşan bölgesinde bulunan köylerle ilgili verdiği bilgilere değinilmektedir.

Yakut el Hamavî: Rum asıllı olup, 575 h./1178 m. Yılında Rum topraklarında doğmuştur. Çocuk yaşlarda esir düşmüş Bagdat'ta oturan Hamalı bir tacir tarafından satın alınmıştır. Efendisi ticari işlerinde ondan yararlanmak için onun eğitim ve öğretimine önem vermiştir. Yakut zamanında bilinen ilimleri öğrenmiş, Basra körfezi başta olmak üzere efendisi adına birçok ticari seferler yapmıştır.³⁶⁰ Böylece Yakut ticaret dünyasında uğraşırken Hicrî 596 (M.1196) efendisi tarafından hürriyetine

³⁵⁶ Günlaltay, s.89.

³⁵⁷ Süleyman Sayar, Makdisî Mutahhar bin Tahir, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2003, Cilt 27 s. 433.

³⁵⁸ Murat Ağarı, İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar, Kitabevi, İstanbul 2002 s.337.

³⁵⁹ Şeşen, s.14.

³⁶⁰ Kâşif, s. 58.

kavuşturulmuştur. Bu durum Yakut'u hayatını kazanmak zorunda bıraktığı için kitap istinsah ederek satmaya başlamış, bu sayede pek çok kitabı inceleyebilmiştir.³⁶¹

612-1215 yılından ölümüne kadarki zamanda tamamladığı Mu'cem'el büldân büyük coğrafya lugâtı ve biyografiye dair İrşad el- erîb'i en meşhur eserleridir.³⁶²

Metinde bağ ve bostan kavramlarının açıklamasında Yakut'un Mu'cem'el büldân adlı eserinden yararlanılmıştır.

Yakut el Hamavî yazarken daha önce kaleme alınmış tarih, coğrafya, edebiyat ve biyografi kaynaklarına başvurduğu gibi seyahatleri sırasında görüştüğü kimselerden aldığı bilgilerden, kendi gözlem ve tecrübelerinden de yararlanmıştır. İbn Hurdâzbih, Yakubî, Ceyhânî, İbnü'l-Fakih, Ebû Zeyd el-Belhî, İstahrî, İbn Havkal, Muhammed b. Ahmed el-Makdisî ve Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin coğrafyaya dair eserleri onun temel kaynaklarındandır.³⁶³

Sem'anî: Ebu Said Abdülkerim es Sem'anî, hicri VI. yüzyılda (506/1113) Horasan'ın Merv ilinde doğmuştur. Hadis ve tarih ilimlerinde kendisinden övgüyle söz edilen bir isim olmuştur. Bu iki ilme katkılarından dolayı kendisine Tac'ul İslâm lakabı verilmiştir. Tahsilini devrin en büyük ilim ve kültür merkezi Merv'de yapmıştır. el-Bağdadi'nin 40 ciltlik Bağdat tarihine 15 ciltlik zeyl yazmıştır. Kitab'ul Ensâb adında Asya tarihi yönünden çok önemli olan bu eseri coğrafya kataloğu niteliğindedir³⁶⁴.

Barthold coğrafyacı Yakut'un Garçistan terimi hakkında Sem'anî'nin eserinden yararlandığını ifade etmektedir.

İbn Cübeyr: (H.539-616 M. 1144/1217) Ebu'l Hüseyin Muhammed bin Ahmed b. Cübeyr el- Kinânî eş- Şâtıbî el Balansî bugün İspanya diye adlandırılan o günün Endülüs'ünde yaşamış Müslüman bir bilgin ve Seyahatnâme yazarıdır. Yazarın er Rihle adlı seyahatnamesi İslâm ve Türk kültürü açısından mühim kaynaklar arasında gösterilmektedir³⁶⁵

Babasının mesleğini devam ettirip Muvahhidler'in kâtipliğini yapan İbn Cübeyr asıl ününü, alışılmamış bir güzergâh takip ederek ve dikkatli bir seyyah gözüyle

³⁶¹ Günaltay, s.435-436.

³⁶² Şesen s.17.

³⁶³ Casim Avcı, Yakut el Hamavî, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2013, Cilt 43 s.289.

³⁶⁴ Hizmetli, s.138.

³⁶⁵ Ali Osman Koçkuzu" Sosyal ve Kültürel Hayat Açısından İbn Cübeyr Seyahatnamesine Göre, Fırat Havzası", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 3, 1990 s.42.

incelemelerde bulunarak yaptığı hac seyahatine borçludur. Onun bu seyahatini birçok modern yazar şöyle bir olaya bağlamaktadır: Rivayete göre İbn Cübeyr, Gırnata'yı (Granada) babası Abdülmü'min el-Kûmî'yi temsilen yöneten Ebû Saîd Osman'ın kâtibi iken onun tarafından şarap içmeye zorlanır. Dindarlığıyla tanınan ve o zamana kadar ağzına içki koymamış olan İbn Cübeyr istemeyerek yaptığı bu işten büyük bir pişmanlık duyar ve kendini Allah'a affettirmek için hacca gider (Makkarî, II, 385-386). Fakat onun seyahati yalnız bu sebebe bağlanamaz. Çünkü Doğu İslâm dünyasının Endülüs ve Mağrib ile ilmî ve kültürel ilişkileri önceden beri devam etmektedir. Önceleri Doğu'dan Batı'ya göç eden âlimlerle gelişen bu hareket, daha sonra Batılı Müslümanların hem hacca gitme hem de bu münasebetle ilim öğrenme arzularıyla artarak sürmüştür.³⁶⁶

İbn Cübeyr'in gördüğü her yerin şehir özellikleri vermek, kendi nazarında tuhaf gördüğü hususları nakletmek, bölgede siyasi ve idari durum hakkında bilgi vermek, Emirleri ve devlet başkanlarını belirtmek, dini yapıları: cami, mescit, türbe, gibi eserleri tanıtmak eserlerinde terk etmediği usul olmuştur.³⁶⁷

Metinde de İbn Cübeyr'in Medinede'ki Peygamber camisi ile ilgili verdiği bilgilerden bahsedilmektedir.

İbn Havkal: Ebu'l Kasım Muhammed bin Havkal olarak bilinmektedir. Arap Seyyah ve coğrafya âlimidir. Doğum tarihi bilinmemekle beraber Nusaybin'de doğduğu belirtilmektedir. Hayatının ilk dönemlerini de burada geçirmiştir. Fatımilerin hizmetinde geçen istihbarat ve ticaret hayatı vardır.³⁶⁸

331- 367 yılında (943-977) yılları arasında çeşitli yerleri bilhassa Horasan ve Hazar denizi etrafını, Sicilyayı ve sayısız ülkeyi dolaşmıştır. İstahrî tarafından Ebû Zeyd el Belhî'nin eserine göre telif edilen Mesâlik el memâlik adlı kitabı ve haritalarını tashih ederek Sûret el arz adıyla yeniden telif etmiştir.³⁶⁹ Hem tarih hem coğrafya niteliğine sahip olan bu eserde yazar, Hicri IV. yüzyılda İslâm dünyası sınırları içinde bulunan ülkeler hakkında iklim bakımından esaslı ayrıntılar vermiş, nahiyelerden ve bunların tarihi durumlarından söz etmiştir. İbn Havkal'ın bu kitabı Türk tarihi açısından önemli kitaplardandır. Bu eserde, o yüzyıllarda Oğuzların, Karlukların, Kimeklerin, Kırgızların, Uygurların, Peçeneklerin, ve Bulgarların oturdukları yerler konusunda önemli bilgiler

³⁶⁶ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Cübeyr", Diyanet İslam Ansiklopedisi İstanbul 1999 Cilt 19, s.400-401.

³⁶⁷ Koçkuzu, s.43.

³⁶⁸ Ağarı, s.349.

³⁶⁹ Şeşen, 14.

bulunduğu gibi Maveräünnehir ve Batı Türkistan hakkında çok geniş açıklamalar vardır.³⁷⁰

Barthold X. Yüzyılın 60'lı yıllarında İbn Havkal'ın Semerkand'ı ziyaret ettiğini ve burada gördüğü manastır hakkında ayrıntılı bilgiler verdiğini ifade etmektedir.

2.6.2. Rus Kaynakları

A.N. Bernştam: Eski Orta Asya'nın en büyük araştırmacılarından Aleksandr Natanoviç Bernştam, 1 Ekim 1910 yılında Kerç şehrinde doğmuştur. 1923 yılında ailesi Sivastopol' e taşınmış ve 1927 yılında Bernştam liseyi burada tamamlamıştır. 1925 yılında daha 15 yaşında genç bir öğrenciyken Sivastopol yerel tarih müzesinin arkeoloji ve etnoğrafya müzesinde akşamları asistan olarak çalışmaya başlamıştır. 1928 yılı yazında Moskova devlet üniversitesi Etnoloji Enstitüsü Etnografya bölümünü kazanmış fakat boş bir yer olmadığı için ekimde Leningrad devlet üniversitesi etnografya bölümüne başlamıştır.³⁷¹

Aleksandr Natanoviç bilimsel faaliyete Türk halklarının etnografyası olarak başlamıştır Leningrad üniversitesinde henüz öğrenci iken Kırım tatarlarının yaşadıkları yer ile inceleme yayınlamıştır (1931). Kırım tatarlarının etnografya dersleri onda diğer Türk halklarının etnografyası ve tarihine karşı ilgi uyandırmıştır. 1930 yılında Türkmen halkının hayatı ve yaşamsal özelliklerini araştırmıştır. Bu gözlemlerini de "Türkmenkiy Rod i Kolhozi" makalesine yansıtmıştır (1931)r. Aleksandr Natanoviç'in Orta Asya'ya bu ilk gezisi bilimsel ilgi alanının şekillenmesine büyük katkı sağlamıştır. 1931-34 yıllarında S.E Malov ve A.N Samoylaviç gibi büyük Türkologların başkanlığında iyi bir linguistik donanım kazanmıştır. Bernştam Türk Kağanlarının sosyal yapısını ortaya çıkarmada ve VI- VIII. yüzyılda Türk kabilelerinin sosyal ekonomik hayatının gelişimini göstermede kendisine imkân sağlayan yeni Marksist tutumlarla birlikte Orhon- Yenisey yazıtları araştırmasını ele alarak tamamıyla eski Türk Runik yazısı eserlerinin incelemesiyle meşgul olmuştur VI- VIII. yüzyıl Orhon- Yenisey Türklerinin sosyal ekonomik yapısı çalışması 1935 yılında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.1936-41 yılından itibaren her yıl Talas, Çu ve Issık göl

³⁷⁰ Günaltay, s.433.

³⁷¹ V. A. Alökşin, Drevnie Kultury Yevrazii, Materialy, Mejdunarodnoy Naučnoy Konferentsii Pasviyaşennoy 100 Letiyu so Dinya Rojdeniya A. N. Berştama, İnfö- ol, St. Peterburg 2010 s.9-10 .

havzasında pek çok eseri incelemiş ve bronz çağından başlayarak XVIII. Yüzyıla kadar göçebe ve yerleşik halkın farklı eserlerini ortaya çıkarmış, aynı zamanda Orta Asya'nın dört büyük yerleşim yeri olan Taraz Sarıg, balasagun (Ak Beşim) ve Kısmıçide kazılara katılmıştır. Bu dönemde Aleksandr'ın arkeolojik çalışmaları tarihi meselelerin araştırılması ile yakında ilişkilidir. Bu araştırmaları 1941 yılında yayınlanan iki çalışmasına daha net olarak yansımıştır. Bunlardan birincisi “ Arhologiçeskiy Oçerk Severnoy Kırgızii, de, Semireçye'nin üç yıllık araştırmasının toplamı verilmektedir. Yeni kaynakların kullanılması Barthold'un yazılı kaynaklara dayanarak yazdığı Kırgızlar hakkındaki çalışmasında bulunmayan Kırgız tarihinin Bronz ve Saka- Usun dönemleriyle ilgili ilk kez yazma olanağı sunmaktadır.³⁷²

Barthold çalışmalarında Berştam'ın çoğu eserinden yararlanıp özellikle Fergana bölgesi ile bilgilerde onun Pamir, Alay, Fergana bölgesinde gerçekleştirdiği bilimsel geziler sırasında farklı dersliklerde sürekli anlatılan ders ve sohbetlerin ilave ve düzeltilmiş metinlerini teşkil eden Drevnyaya Fergana eserini³⁷³ kaynak olarak göstermektedir.

S.P. Tolstov: (25 Ocak 1907-28 Aralık 1976) Sergey Pavloviç Tolstov arkeolog, etnografyacı, tarihçi- oryantalisttir.³⁷⁴ Gençliğinden beri etnografya ile ilgilenmiştir. 1923 yılında Moskova Üniversitesi Fizik- Matematik bölümüne başlayıp etnografya, ve antropoloji bölümünde D. N. Anuçiniy tarafında kurulan eski arkeolojiyi araştırmaya başlamıştır. Öğrencilik yıllarında Moskova Devlet Üniversitesinin B. S Jukov başkanlığında faaliyet gösteren arkeolojik gezisine katılmıştır.³⁷⁵

1927 yılında ilk etnografik eseri “ Russkie, Krestyanskie Pastroyki” yayınlanmıştır. 1929 yılında Moskova Devlet üniversitesinin Tarih- Etnoloji fakültesine geçmiş ve 1930 yılında bu fakülteyi bitirmiştir. 1937 yılında yine Moskova Devlet üniversitesinin Tarih Fakültesinde açılan etnografya bölümünün idarecisi ve 1945 yılında ise Tarih Fakültesi'nin dekanı olmuştur. 1946-1966 yılları arasında “ Sovetskaya Etnografiya dergisinin ana redaktörlüğünü yapmıştır.³⁷⁶

³⁷² Yu. A. Zadneprovski, Kratkie Soobşeniya o Dokladah i Polevıh İssledovaniyah İnstituta Materialnoy Kulturi, Akademiya Nauk SSSR, Vıp 80, 1960 s.5-6.

³⁷³ A. N. Berştam, Drevnyaya Fergana, Akademiya Nauk Uzbekskoy SSSR, Taşkent 1951 s.3.

³⁷⁴ Sovetskaya istoriçeskaya entiklopediya, Sovetskaya Entiklopediya, T.14. Moskva 1973 s.292.

³⁷⁵ T. A Jdanko, Yu. A. Rapaport, i N.N. Çebaksorov, Sovetskaya Etnografiya, Vıp 1. Ocak- Şubat 1967, s.130.

³⁷⁶ T.A. Jdanko i M.A. İtina, Sovetskaya Etnografiya Vıp 2, 1977 s.4-5.

1929 yılında Tostov'un Harizm'de gerçekleştirdiği ilk etnoğrafya gezisinin arkeolojik araştırmaları, etnogenezi, ekonomi tipleri, toplum yapısının tarihi, maddi ve manevi kültür, Orta Asya'nın şimdiki haklarının aile hayatı meselelerinin geriye dönük araştırmasında etnoğrafyacılar için büyük imkânlar sağlamıştır.³⁷⁷

Barthod'un Türkistan'ın Kültür hayatının Tarihi adlı eserinin İslâmiyet öncesi ve sonrası monografilerinde Harizm bölgesi geniş bir yer tutmaktadır. Neolit dönemden Orta Çağ'a kadar, başta arkeoloji olmak üzere bütün tarihi kaynak tiplerin kullanıldığı Harezmi tarihinin periyodik dönemlerini anlatan Tolstov'un "Drevniy Horezm"³⁷⁸ eseri Barthold'un Harizm bölgesi ile verdiği bilgilerde başlıca kaynaklardan biri olmuştur.

V.L. Viyatkin: Vasiliy Lavrentevič Viyatkin 1869 yılında Kazak – Göçmen ailede, Alma ata'da dünyaya gelmiştir. Köy okulunu bitirdikten sonra Taşket öğretmen okuluna gönderilmiştir. 1894 yılında okulu tamamlayıp, Oş'ta öğretmen olarak çalışmış daha sonra bilimsel faaliyetlerini gerçekleştirdiği Semerkand'a taşınmıştır.³⁷⁹

Viyatkin 1903 yılında akşamları Semerkand şehrinde Özbek dili dersleri vermiştir. Arkeoloji Sevenler Türkistan Topluluğu'nun daimi üyesi olmamasına karşın grubun aktif katılımcısıdır. Barthold'un danışmanlığı altında Afrasiyab kazılarını yapmıştır. 1905 yılından itibaren bu kazıları tek başına yürütmüştür. Vakıf belgelerinden yola çıkarak ünlü Uluğ Bey Rasathane'nin yerinin semerkand şehri çevresinde olduğunu tespit etmiş ve 1908-1909 yılında rasathane kalıntılarını bulmuştur. Arkeoloji Cemiyeti Şarkiyat bölümü, Özbekistan'a ve şarkiyat bilimine yaptığı üstün hizmetlerinde dolayı V. R. Rozen madalyası ile ödüllendirmiştir. Viyatkin'in başlıca çalışmaları: "Kak Arabı Ovladeli Samarkandom. Legenda(1896)" "K İstoričeskoy Geografii, Taşkentskogo Rayona (1900)" "K Voprosu O Vakufah (1900)" ve Barthold'un Semerkand bölgesindeki ateş tapınakları ile ilgili kaynak gösterdiği "Materialı K İstoričeskoy Geografiyi Samarkandskogo Vilayeta (1902)" dır.³⁸⁰

³⁷⁷ M.A. İtina, Harezmskaya Ekspedituya, Osnovnie İtogi i Perspektivi İssledovaniy, Kultura i İskustva Drevnevo Harezma, Nauka, Moskva 198 1s.15.

³⁷⁸ Jdanko i İtina s.9.

³⁷⁹ A. Abbosov, Uzbekistonda İjtimoiy Fanlar, Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR Vıp. 11, 1969 s. 40.

³⁸⁰ İlyas Kamalov, Avrasya Türkologları Sözlüğü, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 2011 s .195-196.

SONUÇ

Türkistan, XIX. ve XX. yüzyılda şimdiki Orta Asya ve Kazakistan'ın bir bölümü ayrıca Türk halklarının yerleştiği Merkezî Asya'nın bir bölümünü kapsayan tarihi-coğrafi bölgedir. Ortaçağ'ın erken dönemlerinde burada Semerkand, Taşkent gibi kervan yolları üzerinde bulunan Pers ticaret merkezi- Hanlık bulunmaktadır. Bölge 1867-1917 yılları arasında Türkistan valiliği olarak bölünmüştür ve Hive ve Buhara Hanlıkları Rus İmparatorluğunun vassallarıdır. 1918 yılında Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 1924-1925 yıllarından itibaren Özbek, Türkmen, Tacik, Kırgız Sovyetler Cumhuriyeti, 1991 yılında ise bağımsız devletler haline gelmiştir.

Türk ve İran kökenli halkların ana vatanı olan Türkistan M.Ö dönemden beri önemli tarihi olayların gerçekleştiği uygarlık ve medeniyetin merkezi olmuştur. Geniş bir coğrafyayı kapsayan, köklü bir tarihe sahip halkları üzerinde barındıran Türkistan'ın tarihi, coğrafyası, halkları, kültürü pek çok arkeolog, etnografyacı oryantalistin dikkatini çekmiş fakat bu konuyla ilgili en önemli çalışmalar kendisini Orta Asya tarihinin ustası olarak adlandıran Rus Oryantalist Barthold tarafından ortaya koyulmuştur.

Pek çok alandaki uzmanın başvurduğu bir kaynak olan Türkistan'ın Kültür Hayatının tarihi, Barthold'un bu alandaki en önemli çalışmalarından birisini teşkil etmektedir. M.Ö dönemden XX. yüzyıla kadar Türkistan'ın tarihi dönemlerinin ayrıntılı olarak anlatıldığı bu eserin çalışama konumuzu oluşturan İslâmiyet öncesi ve İslâmiyet dönemi bölümlerinde öncelikle Hun, Usun Kanglı İskit gibi Türk kökenli göçebe halklarla, Ahemenid, Part, Selevkus gibi İran kökenli halkların tarihi, bu halkların birbiri ile olan ilişkileri yayıldıkları coğrafya, kültürleri konusunda detay bilgiler verilmiştir. Daha sonra Samanoğulları, Selçuklular gibi İslâm devletleri döneminde Türkistan'ın durumu, tarihsel süreç içerisinde Türkistan'daki devletlerin kara ve deniz sınırında yer alan müstahkem yapıları Rabatlar ve Dervişlerin halvet için toplandığı yer olan Hanakalar gibi eski yerleşim yerleri, bu yerleşim yerlerini daha sonraları isim ve işlev olarak uğradıkları değişiklikler aktarılmıştır. İslâmiyet öncesinde Harizm ve Soğdluların

defin merasimlerinin özellikleri, Batı Türkistan ve Orta Asya'daki defin kültü nesneleri arasındaki farklar gösterilmiştir. Yine İslâmiyet öncesinde Türkistan'daki Budizm, Maniheizm, Zerdüştlük gibi dinler, bu dinlerin kurucuları ve mabedleri ile ilgili konular Ortaçağ âlimlerinin bilgilerine başvurulmuş ayrıntılı olarak ifade edilmiştir. Son olarak Türkistan'daki sufiler ve onların kurduğu tarikatler konusuna değinilmiştir.

Barthold'un Türkistan ile ilgili eserleri günümüzde de hâlâ değerini korumakta ve referans kaynaklar olarak gösterilmektedir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Abdulloyev, D. A, E. V Belyayev A.Bokovenko i dr. Vıdayuşiesya Uçenie Sankt Peterburga i İzuçenie Drevnih Kultur İ Sivilizatiy Sentralnoy Azii i Kafkaza, Yevropeyskiy Dom, St Petersburg 2003.
- Abdur-raşid al Bakuvi, Sokraşenie, Knigi o Pamyatnikah İ Çudesä Tarya Moguşevo Kitab Tahlis al Asar Va'acaib al- Malik, Direkt Media, Moskva 2010.
- Ağarı, Murat, İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar, Kitabevi, İstanbul 2002.
- Alekseyeva, P. E, i Yu. L Lantonova, Uçenie İssledovately Kalmiki, Elista, 2006.
- Asadov, F. M. Arabskie İstoçniki o Tuyurkah v Ranee Srednevekove, Elm, Bakü 1993.
- Aydın, Mehmet, Dinler Tarihine Giriş, Literatürk İstanbul 2010.
- Barthold, V.V Soçineniy, Vostoçnaya Literatura T.1 Moskva 1963.
- _____, V.V Soçineniya, T.5, Nauka, Moskva 1968.
- _____, V. V. Orta Asya, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, V.V Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, yay. Kazım Yaşar Koprıman- İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara 2006.
- _____, V.V. Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.
- _____, V.V. Müslüman Kültürü (İng. Çev. M. Fatih Karakaya) Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, V. V Soçineniya T.2, Ç.2 Nauka, Moskva 1964.
- Baypakov, K.M. Srednevekovie Goroda i Poseleniya Semireçya, Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, Alma Ata 1966.
- Belenitski, A.M. İ. B Bentoviç, i O.G. Bolşakov, Srednevekoviy Gorod Sredney Azii, Nauka, Leningrad 1973

- Belyayev, E. A. Arabı, İslâm i Arabskiy Halifat v Ranneye Srednevekovye, Nauka, Moskva 1966.
- Bernştam, A.N, Oçerk İstorii Gunnov, Leningradskiy Universitet, Leningrad 1951.
- _____, A. N. Drevnyaya Fergana, Akademiya Nauk Uzbekskoy SSSR, Taşkent 1951.
- Biçurin, N. Y. Sobranie Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena, Prilojenie III, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR Moskva, Leningrad 1953.
- Bikerman, E. Gasudarstvo Selevkidov, Nauka, Moskva 1985.
- Bokşanin A.G Parfiya i Rim, Vozniknovenie Sistemi Politiceskovo Dualizma v Peredney Azii, Moskovskogo Universiteta, Moskva 1960 .
- Boys, Meri, Zarakastriytı, Verovaniya i Obıcai, Nauka, Moskva 1987.
- Bulut, Halil İbrahim, Dünden Bugüne Siyasi, İtikadî İslam Mezhepleri Meselesi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.
- Burovskiy, A. M, Ariytı, Pervaya Entiklopodiya Vısşey Rası, Yauza- Press, Moskva 2013.
- Çotonov,İ.Ç i Nurullu Dosbol Nurullu, İstorya Otoçestvo, Uçkun 2009.
- Dandamaev, M.İ, Politiceskaya İstoriya Ahemenidskoy Derjavı, Nauka, Moskva1985.
- Dihlevî, Şah Velıyullah, İslam Düşünce Rehberi, Huccetullâh'il Baliğ (Çev. Mehmet Erdoğan) Cilt 1, Yeni Şafak Armağanı, İstanbul 2003.
- Doroşenko E. A, Zarakastriytı v İrane, Nauka Moskva 1982.
- Dulujnevskaya, G. V Arheologiceskie İsledovaniya v Sentralnoy Azii i Sibirii v 1859 - 1959 Godah, Ran, St. Petersburg 2011.
- Dyakanov, M.M. Oçerk İstorii Drevnevo İrana, Vostoçnaya Literatura, Moskva 1961.
- Emehonova, L. G. Hudojestvennaya Kultura Budizma, Akademiya, Moskva 2007.
- Eraydın, Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatler, Marifet Yayınları, İstanbul 1980.
- Esin, Emel, Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.

- Fayzrahmanov, Gabdelbar, Drevnie Turki v Sibirii i Sentralnoy Azii, Master Layn, Kazan 2000.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, Selçuk Yayınları, Ankara 1986.
- For Pol, Aleksandr Makedonski, Molodaya Gvardiya, Moskva 211.
- Gafurov, B.G. İstoriya İranskovo Gosudarstvo i Kulturi, Vostoçnaya Literatura, Moskva 1971.
- Golden, Peter B. Türk Halkları Tarihine Giriş, (çev. Osman Karatay) Karam, Çorum 2006.
- Gölpınarlı, Abdulbâki, Türkiyede Mezhepler ve İtikatler, İnkılâp Kitabevi, 1969.
- Grjimaılo, G. E. Grimm, Zapadnaya Mongoliya u Uryanhayskoy Kray, Tom 2, İzdanie, Uçenevo Komiteta Mongolskoy Narodnoy Respubliki, Leningrad 1926.
- Günaltay, Şemseddin, İslâm Tarihinin Kaynakları- Tarih ve Müverrihler, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- Günay Ünver, Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi, Ocak Yayınları, İstanbul 1997.
- Hayalina, F. R. Arhitektura, Terminologičeskiy Slovar, Gou ogu, Orenburg 2008.
- Hizmetli, Sabri, İslam Tarihçiliği Üzerine, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- İmam Taberî, Taberi Tefsiri, İhtisar ve Tahkik (çev. Mehmet Keskin), Ümit Yayıncılık, Cilt 1
- Kamalov, İlyas, Avrasya Türkologları Sözlüğü, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 2011.
- Kâşif, Seyyide İsmail, İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları, İzmir İlahiyat Fakilltesi Vakfı Yayınları, İzmir 1997.
- Kolomiytev, İgor, Taynı Velikoy Skifii, Olma- Press, Moskva, 2005.
- Krıvelev, İ.A, İstoriya Religiı, T. 2, Mısl, Moskva 1976.

- Kryukov, M.V. , V.V Malyavin ve M.V Sofronov, Kitayskiy Etnos v Seredine Veka, Nauka, Moskva 1984.
- Kuzişina, V.İ, İstoriya Drevnovo Vostoka, Vısşaya Şkola, Moskva 2003.
- Küçük, Abdurrahman, Günay Tümer, ve Mehmet Alparslan Küçük, Dinler Tarihi, Berikan yayınevi, Ankara 2011.
- Lauffer, Siegfried, Büyük İskender, (çev. Nilgün Sorguç) İlya, İzmir 2009.
- Leonidoviç, Pavlov Nikolay, Altar, Stupa, Hram, Olma Media Grup, Moskva 2001.
- Levek Per, Ellinistiçeskiy Mir, Nauka, Moskva 1989.
- Malkolm, Kollec, Parfyane, Posledovateli Proroka Zaratustra, (çev T.L Çerezovoy – M.) ZAO Sentropoligraf, Moskva 2004.
- Muhamed Ebu Zehra, İslâmda İtikadî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi, (çev.Sıbgatullah Kaya) Yeni Şafak Armağanı, İstanbul 2004.
- Ögel, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- _____, Bahaeddin, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- Popov, A. A. Greko Baktriyskoe Tarstvo, Peterburgskiy Universitet, Petersburg 2008.
- Pospelov, E.M Geografiçeskie Nazvaniya Mira, Toponomiçeskiy Slovar, Russkie Slovari, Moskva 1998.
- Rapoport, Yu. A. iz İstorii Religii drevnovo Harezma, Nauka, Moskva 1971.
- Reşetov, A.M Materialı k Biobibliografiçeskomu Slovaryu Rosiyskih Etnografov i Antropologov XX Bek, Nauka St. Petersburg 2012.
- Romodın, V. A. İzuçeniye İstorii Bilijnevo i Srednevo Vostoka, Aziatskiy Muzey, Leningradskoe otdelenie İnstituta Vostokavedeniya AH SSSR, Nauka Moskva
- Roux, Jean Paul, Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl (çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013.

- Salomoviç, Şarufiddin Suhrov,” Vıklad Akademika V.V. Bartolda v İzuçenie İstorii i Kulturu Tacikskovo Naroda IX. XV VV” Tacikskiy Nationalniy Universitet Dissertatiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeslik Nauk, Duşanbe 2014.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002.
- Staviskiy ,B.Y, Kuşanskaya Baktriya, Nauka, Moskva 1977.
- Sverçkov, Leonid, Toharı Drevnie İndoevropeytı v Sentralnoy Azii, SMI- Asia, Taşkent 2011.
- Şahermayr, F. Aleksandr Makedonski, Nauka, Moskva 1984.
- Şapolyo, Enver Behnan, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, Türkiye Yayın Evi, İstanbul 1964.
- Şekerci, Osman, Fıkıh Mezheplerine Giriş, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999.
- Şeşen, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.
- Şifman, İ.Ş, Aleksandr Makedonski, Nauka, Leningrad 1988.
- Tarn, V. Ellinistiçeskaya Svilizatiya, İnostrannaya Literatura, Moskva 1949.
- Taşagıl, Ahmet, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Türk Tarih kurumu Basım Evi, Ankara 2004.
- Tirningem, DJ. S., Sufiyskie Ordenı v İslame, Nauka, Moskva 1989.
- Tokarev, S. A, Religiya v İstorii Narodov Mira, Politizdat, Moskva 1986.
- Turan, Ahmet, İslâm Mezhepleri Tarihi, Sidre Yayınları, Samsun 2000.
- Türk Tarihinin Ana Hatları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı:19 Ankara 2014.
- Vasary, İstvan, Eski İç Asya’nın Tarihi, (çev. İsmail Doğan) Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- Vasiliyev, Leonid Sergeyeviç, İstoriya Vostoka, T.1, Vısşaya Şkola, Moskva 1998.
- Vasilyev, L. S. Kitaytı, Religii, Traditii v Kitaye, Ran, Moskva 2001.
- Videngren, Geo, Mani i Maniheystvo, Yevraziya, Sankt Peterburg 2001.

Voronina, V.L, Srednevekoviy Gorod Arabskih Stran, Vinitag, Moskva 1991.

Yakubov, Yu, Rannesrednevekovie Selskie Poseleniya Gornogo Sogda, Doniş, Duşanbe 1988.

Yıldırım, Kürşat, Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

Yılmaz Asaf, Atalay, Dinler Tarihi, Alter Yayıncılık, Ankara 2009 .

Ziev, Yu. A. Rannie Turki Oçerki İstorii i İdeologii, Dayk Press, Almatı 2002.

Makaleler

Abbosov, A. Uzbekistonda İjtimoiy Fanlar, Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR Vıp. 11, 1969 40-44.

Açıkgöz, Özkan,” Fıkıh Kelâm ve Tassavvuf Alanında Hanefilik, Maturudilik Ve Yeseviliğin Türk Müslümanlığı Zaviyesnden Tahlili” Bilig Dergisi, Sayı 20, 2002 25-56.

Aktepe, İshak Emin,” İmam Şafî’ nin Ehl-i Kelâm ve Mâlikîlere Karşı Hadis Savunusu” Hadis Tetkikleri Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, 2008 111-133.

Alıcı, Mehmet, “Bir Dinler Tarihçisi olarak Bîrûnî Ve Tahkîku Mâli’l- Hind’de Tanrı Kavramına Yaklaşımı”, İstanbul Üniversitesi İlahiat Fakültesi Dergisi, Sayı 8, 2003. 209-229.

Alökşin, V.A, “Drevnie Kulturi Yevrazii, Materialı, Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentii Pasviyaşennoy 100 Letiyu so Dinya Rojdeniya A. N. Berştama”, Info- ol, St. Petersburg 2010. 9-22.

Avirmed, Enkhbat, “Juan Juanların Çöküşü ve Dağılışı”, Teke Dergisi, Sayı 4, Aralık 2012. 240-245.

Aynakulova, Gülnisa, “Eski Türk Şehri Özkent”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 53, Sayı 1 2013 117-134.

Bahar, Hasan, “Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlk Çağ Kaynaklarına Göre Tarihi”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı I, Bahar 1994 233-244.

- Bakır, Abdulhalik ve Ahmet Altıngök, “Klasik Ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası”, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt:26 Sayı:2 Aralık 2011 361-422.
- Bekadze, Shota, “1595 Yılında Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağının Otskhe Nahiyesi”, Turkish Studies, Cilt 8/11, 2013. 81-98.
- Bernştam, A. N. “Zolotaya Diadema iz Şamanskovo Pogrebaniya na Reke Karagalinke Kratie Soobşeniya o Dokladah i Polevıh issledovaniyah İnstituta İstorii Materialnoy Kulturi” , İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR Moskva, Vıp. 5, Leningrad 1940 23-30.
- Bregel, Yuri “ Barthold Vasiliy Vlaimiroviç” Historian and Historical Writing, Vol1, Fitzroy Dearborn Publishers, London Chicago 1999 77-78.
- Çubukçu, İbrahim Agah, “Bîrûnî”, Ankara Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi, cilt 27, 1985 89-95.
- Demir, Mustafa, İslâm “Orta Çağı’nda İran bölgesindeki Tarih Yazıcılığı”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 14, Sayı 34, 2007 255-273.
- Düzgün, Şaban Ali, “İslam’ın Yerelleştirilmesine Tepki Olarak Entelektüel Milliyetçilik: Hanefilik Örneği”, Dini Araştırmalar, Cilt 15, Sayı, 39, 2011 (5-19).
- Esin, Emel, “Farabi’yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı,” İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cilt 6, Sayı 3-4, 1976 81-139.
- Gömeç, Saadettin, Divanü Lugat-it Türk’de Geçen Yer Adları, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 28/46, Ankara 2009. 1-34.
- Grigoryev, G.V, “Poseleniya Drevnego Sogda, Kratie Soobşeniya o Dokladah i Polevıh İssledovaniyah İnstituta istorii Materialnoy Kulturi”, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR Moskva, Leningrad 1940 20-25.
- Günay, Nasuh, “Bîrûnî’nin İslâm Bilim Hayatına ve Dinler Tarihine Katkıları” Uluslar arası Türk Dünyasının İslamiyet’e Katkıları Sempozyumu, 31 Mayıs-1 Haziran 2007. 585-598.

- _____, Nasuh, “Tarihi Süreç açısından Budizm ve Öğretisi” Arayışlar- İnsan Bilimleri Arayışları, Cilt 1 Sayı 1 1999 173-194.
- Güngör, Harun, “Maniheizm” Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 5, 1988. 145-166.
- İtina, M.A. “Harezmskaya Ekspeditiya, Osnovnye Itogi i Perspektivi Issledovaniy, Kultura i Iskustva Drevnevo Harezma”, Nauka, Moskva 1998 5-15.
- İvanov, V.V. “Toharı”. Vostochnoy Turkestan v Drevnosti i Rannem Srednevekovye (B.A Litvinskiy) Nauka, Moskva 1992 (6-30)
- Jdanko, T. A, Yu. A. Rapaport, i N.N. Çebaksorov, Sovetskaya Etnografiya, Vıp 1. Ocak- Şubat 1967 130-138.
- _____, T.A. i M.A. İtina, Sovetskaya Etnografiya Vıp 2, 1977 3-15.
- Kavak, Abdülcebbar, “Şeyh Ma’ruf el Berzencî Ve Kadiriyye Tarikatının Süleymaniye Çevresinde Yaygınlaşmasındaki Rolü” Tasavvuf dergisi, Cilt 12, Sayı 28, 2011 137-157.
- Koçkuzu, Ali Osman” Sosyal ve Kültürel Hayat Açısından İbn Cübeyr Seyahatnamesine Göre, Fırat Havzası”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 3, 1990 41-55.
- Kurt, Rudolp, “Maniheizm” (çev. Mustafa Bıyık) Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2002 378-393.
- Kuyulu, İnci, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları İle Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik bir Deneme”, Sanat Tarihi Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Sayı 8. 1996 51-79.
- Landa L. M.,” V.V. Bartold i Nekotoriye Voprosu Stanovleniya İstoriçeskoy Nauki v Sovetskom Uzbekistane” Uzbekistonda İjtimoiy Fanlar, obşestvennie Nauki v Uzbekistane, Fan, S.11 1969, 34-39.
- Litvinskiy, B. A., “Maniheystvo”, Vostochniy Turkestan v Drevnosti i Rannem Srednevekovye, Nauka Moskva 1992. 508 535.

- Lunin, B. V. ,” Jizni Turıdı Akademika Vasiliya Vladimiroviça Bartolda”, Uzbekistonda İjtimoiy Fanlar, obşestvennye Nauki v Uzbekistane, Fan, S.11 1969, s.14 12-34.
- Mızrak, Egemen Çağrı, “Yüeh-chihlerin Kökenleri ve Göç Süreçleri” Tarih Okulu Dergisi, Sayı 19, Eylül 2014 370-404.
- Mohapatra, A. Ranjan, “Budizm” (çev. Hidayet Işık) Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 15 /Güz 2003 167-179.
- Moldobayevna, Dâna, “Sır Derya Havzası’nın Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, Bilig Dergisi, Sayı 35, Güz 2005. 1-16.
- Moskalev, M.İ “Bartold V.V o Pamyatnikah Arheologii Koşevovo i Osedlego Naseleniya Kirgıztana”, Manas Dergisi Cilt 5, Sayı 10 2004 227-235.
- Oymak, İskender,” İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm,” Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 14/1 2009 67-97.
- Özcan, Koray, “Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine bir Tipoloji Denemesi”, Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt 20, Sayı 2, 2005 259-265.
- Petruşevskiy, İ. “ Akademisyen V.V Barthold” çev. Cengiz Buyar, Manas Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 11, Sayı 1, 1-6.
- Posse, K. A. “ Barthold”, S. A Vengerov, Kritiko Biografiçeskiy Slovar Russkih Pisateley i Uçemih, Tipografiya, T. 7, Petersburg 1897-1904 23-25.
- Pugaçenkova, Galina Anatelyeva, “Miankalskie Ossuarii Pamyatniki Kulturi Drevnevo Sogda”, Nauka i Çeloveçstvo 1984, Znaniye, Moskva 1984. 79-90.
- Pulyblank, E. G, “The Wusun and Sakas and the Yüeh-chih Migration”, Bulletin of the School, Vol.33, No 1, 1970. 154-160.
- Rahimov, H. T i A.R Ayubov, Nekotorie Voprosı lokalizatii i Toponomiki Gorodov Ustruşanı v Turudah Dorevelyutionnih Russkih İssledovateley, Vestnik Tacikskovo Gosudarstvennogo Universiteta Prava, Biznesa i Politiki, No4 (60) 2014.

- Togan Zeki Velidi, “Al- Bîrûnî ve Hareket-i Arz”, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Cilt 16, Sayı 1-4, 1954 90-94.
- Şahinalp, Mehmet Sait ve Veysi Günel, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon Ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, Milli Folklor Dergisi, Sayı 93, 2012 149-168.
- Yorulmaz, Osman, “Moğol İstilasası Sonrası Kanglılar”, Bilig Dergisi. Sayı 40, Kış 2007 s. (195-222)
- Yıldırım Kürşat, Doğu Türkistan ve İlk sakinleri, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt 12, Sayı1, Yaz 2012 419-440.
- Zadneprovski, Yu. A, Kratie Soobşeniya o Dokladah i Polevıh İssledovaniyah İnstituta Materialnoy Kulturi, Akademiya Nauk SSSR, Vıp 80, 1960 5-8.
- Zarrinkub, Abdul Huseyin, Tennost, Sufiyskovo Naslediya, İran Name, No 2 (26), 2013. 5-48.
- Zeliny, K. K. “Tarstvo Selevkidov”Vsemirnaya İstoriya v Desyati Tomah, 247-257.
- _____, K.K. “Vozniknovenie i Raspad Derjavı Aleksandra Makedonskova”,Vsemirnaya İstoriya v Desyati Tomah, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva 1956 .214-230.
- Zeymal, E.V. Parfiya i Greko Baktriyskoe Tarstvo, İstoriya Drevnogo Mira, Vostochnaya Literatura Cilt:2 Moskova 1983 463-473.

Ansiklopediler

- Akbulut, Dursun Ali, “ Ahhunlar (Kionit/ Hyon) ve Eftalitler Çağında Maveräünnehir ve Horasan’da Türkler” Türkler Ansikopedisi, Cilt 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. 1318-1347.
- Avcı, Casim, Yakut el Hamavî, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2013 Cilt 43 288-291.
- Aybakan, Bilal,” Şafii Mezhebi” Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2010, Cilt 38 233-247.

- Azamat, Nihat, “Kadiriyye” Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2001, Cilt 24. 131-136.
- Çelebi, İlyas “Mu’tezile”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2006, Cilt 31, 391-401.
- Dinler Tarihi Ansiklopedisi, “Buddhacılık” Medya Ofset, Cilt 1 203-228.
- Eyice , Semavi ,”Barthold” Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1992, Cilt 5. 85-87.
- Has, Kenan “ Mazdekiyye” Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt 29, İstanbul 2003. 523-524.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal, “İbn Cübeyr”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi İstanbul 1999 Cilt 19, 400-402.
- Kaya, Eyyüp Said, “ Mâlikî Mezhebi”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2003, Cilt 27, 519-535.
- Markov, N. F. Altar, Pravoslavnaya Bogoslovskaya Entiklopediya, T.1, Petrograd, Prilozhenie k Duhovnomu Jurnalı “Strannik”.
- Merçil, Erdoğan, “Utbî, Muhammed bin Abdülcebbar”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2012, Cilt 42, 236-237.
- Muhammedcanov, Abdullah, “Taşkent”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2011, Cilt 40 145-148.
- _____, Abdullah “Tirmiz”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2012 Cilt 41, 200-202.
- Narain, Avadh Kishore, “Kuşan Devleti” Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları Cilt 1 Yeni Türkiye yayınları Ankara 2002 1300-1309.
- Sayar, Süleyman, Makdisî Mutahhar bin Tahir, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2003, Cilt 27 432-434.
- Sovetskaya İstoriçeskaya Entiklopediya, “Barthold” Sovetskaya Entiklopediya, Moskva 1962 142-143.
- Sovetskaya İstoriçeskaya Entiklopediya, Sovetskaya Entiklopediya, T.14. Moskva 1973.

Taşagıl, Ahmet, “Hoten”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1988, Cilt 18 251-253.

Uludağ, Süleyman “ Abdülkadir Geylanî” Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1988, Cilt 1 234-239.

_____, Süleyman, “ Hankah” Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1997, Cilt 16 42-43.

Yazıcı, Tahsin, Muhammed bin Hüseyin Beyhakî, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1992, Cilt 6 63-64.

Yiğit, İsmail, “Ribat” Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2008, Cilt 35 76-79.

İnternet Kaynakları

Artıkbayev J. O. İstoriya Kazahstana 90 Voprosov i Otvetov, [http://www.library.psu.kz/fulltext/transactions/1797_artikbaev_j.o_istoriya_kazahstana_90_voprosov_i_otvetov_j.o.artikbaev.\(16.06.2015\)](http://www.library.psu.kz/fulltext/transactions/1797_artikbaev_j.o_istoriya_kazahstana_90_voprosov_i_otvetov_j.o.artikbaev.(16.06.2015))

Artun Erman, Türklerde İslâmiyet Öncesi İnanç Sistemleri Öğretiler, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf (26.06 2015)

Brokgauz F.A i İ.A Efron, Baktriya, Entiklopediçeskiy Slovar, <http://www.etextlib.ru/Book/Details/27980> (19.06.2015)

Jumaşev P.M, История Казахстана с древнейших времен до наших дней (2003) http://history-kz.ru/gosudarstvo_kangyuy (16.06.2015)

Kamaladdinov Ş. S., İstoriçeskaya Geografiya Yujnogo Sogda i Toharistana po Araboyazıcnım İstoçnikam IX Naçalo-XIII BB. http://www.kroraia.com/casia/kamalid/kamal2_8.html (21.06 2015)

Lubo E.İ - Lesniçenko, Svedeniya Kitayskih Pismennıh İstoçnikov o Suyabe (gorodişe Ak- Beşim), <http://kronk.spb.ru/library/lubo-lesnichenko-ei-2002.htm>

Posternak A.V i O.E Etingof, Aleksandriya, Pravoslavnaya Entiklopediya, <http://www.pravenc.ru/text/64468.html> (18.06 2015)

Sanregere A., Persepolis- Stalita Persiidskoy Dinastii, Jurnal Samizdat, http://samlib.ru/s/sanregre_a_w/iran-2.shtml (18.06.2015)

Simirnov S. V., Tari Gasudarstvo Selevkidov, Gasudarstvo i Praviteli Ellenističeskiy Mir, <http://www.rfh.ru/downloads/Books/> (06.07.2015)

Slovar Sovremennih Geografičeskik Nazvaniy, <http://bsenc.ru/274/410483-ebi-nur.html> (22.06 2015)

İNDEKS

A

Abdulla, 91, 94
 Afganistan, 12, 16, 21, 29, 33, 34, 43, 56, 68, 85, 89, 92, 99, 101, 102, 113, 123
 Afrasiyab, 29, 32, 37, 76, 114, 143
 Almanya, 1, 3, 9
 Amu Derya, 8, 9, 10, 12, 16, 18, 19, 23, 25, 26, 40, 47, 51, 74, 75, 85, 88, 92, 109, 112, 113, 151
 Arap, iv, v, 1, 3, 5, 6, 9, 14, 20, 21, 23, 26, 28, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 43, 45, 46, 50, 51, 59, 60, 74, 75, 76, 77, 82, 111, 115, 121, 127, 130, 140, 153
 Asya, 2, 3, 6, 7, 8, 11, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 24, 26, 28, 29, 30, 32, 36, 41, 51, 54, 57, 58, 61, 65, 69, 74, 75, 77, 78, 85, 89, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 101, 102, 104, 118, 135, 138, 139, 141, 153, 154, 155, 167
 Avrupa, 1, 2, 3, 8, 12, 14, 15, 16, 17, 24, 58, 60, 89, 93, 94, 118, 148
 Avusturya Macaristan, 1

B

Baktriya, vii, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 22, 23, 57, 96, 97, 99, 100, 102, 107, 108, 109, 127, 160, 165
 Batlamyus, 17, 22, 23, 103, 148
 Bedehşan, 23, 40, 91, 154
 Bessus, 9, 10
 Biruni Soğd, 20
 Bizans, 18, 25, 26, 65
 Buhara, 12, 14, 16, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 39, 41, 43, 45, 46, 49, 51, 53, 56, 61, 64, 67, 69, 75, 76, 77, 78, 79, 83, 84, 85, 88, 90, 91, 92, 93, 95, 107, 114, 116, 150, 151, 153

Ç

Çanakkale Boğazı, 8
 Çin, 2, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 48, 51, 53, 59, 64, 74, 79, 82, 86, 87, 88, 89, 94, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 119, 123, 124, 127, 134, 147, 148, 149, 166, 167

D

Darvaz, 23, 32
 Demirkapı, 27, 108
 Doğu Asya, 17, 59
 Dünya Oryantalizm, 3

E

Ebi Nur, 12

F

Fars, 1, 75, 77, 99, 121, 123
 Farsça, 29, 30, 41, 44, 45, 46, 49, 51, 57, 59, 63, 77, 78, 103, 108, 116, 149, 153
 Fergana, 12, 13, 14, 16, 23, 29, 46, 50, 66, 69, 74, 82, 83, 93, 102, 107, 110, 112, 142, 147, 160
 Finlandiya, 1
 Fumo, 14
 Fumu, 14

H

Harizmli Artaikt, 8
 Hazar denizi, 13, 24, 140
 Hindistan, 2, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 21, 22, 25, 28, 49, 51, 54, 58, 59, 61, 91, 94, 96, 99, 114, 117, 123, 125, 127, 135, 151

Holbisina, 23
Hoten Hükümdarı, 24

I

I. Antikious, 11
I. Daryus, 9, 96
I. Serahs, 9
I. Antiokus Soter, 11
I. Daryus, 8
II Mitridat, 16
III. Büyük Antiokus, 11

İ

İran, v, 3, 8, 9, 10, 12, 13, 17, 18, 20,
21, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 36,
38, 41, 42, 44, 46, 47, 50, 51, 52, 54,
57, 58, 61, 62, 63, 64, 74, 75, 76, 77,
85, 88, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 98, 99,
102, 105, 108, 109, 115, 118, 120,
121, 123, 124, 125, 131, 135, 138,
144, 152, 153, 154, 159, 160, 161,
167
İskender, vii, 9, 10, 11, 13, 15, 25, 29,
37, 40, 44, 50, 74, 89, 96, 97, 98, 99,
108, 113, 123, 146, 163, 164
İsviçre, 1

K

Kandehar, 19, 21, 22, 101
Kaşgar, 12, 17, 23, 24, 46, 74, 81, 82,
83, 85, 87, 153
Kette Kurgan, 14, 28
Kiropolis, viii, 10, 107, 146
Kuzey İtalya, 1

M

Maes, 22
Makedon, 10
Margiana Antiochia, 22
Marin, 22
Med, 8, 9, 96, 97
Medler, 8, 97

Moskova, 2, 88, 141, 142

O

Orta Asya, v, 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 12,
14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 27,
28, 29, 30, 32, 42, 50, 53, 54, 55, 57,
58, 66, 68, 74, 75, 76, 77, 79, 87, 89,
90, 91, 92, 94, 95, 97, 102, 103, 109,
110, 115, 116, 117, 118, 127, 141,
142, 144, 146, 148, 149, 150, 153,
154, 155, 159, 163, 164
Orta Çağ, 1, 58, 66, 112, 143, 152, 153

P

Persler, 8
Peterburg Üniversitesi, 1
Peykend, 28, 29, 39, 46, 137

R

Roma İmparatorluğu, 15, 22, 24, 123
Rusya, 1, 2, 8, 24, 79, 88, 90

S

St. Petersburg, 1, 2, 122, 141, 145, 158,
167
Semerkand, 2, 6, 9, 15, 19, 20, 23, 25,
26, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 37, 39, 41,
42, 45, 46, 49, 51, 52, 54, 56, 61, 65,
69, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 83, 84, 88,
90, 91, 92, 93, 112, 124, 140, 143,
149
Semireçye, 5, 12, 17, 24, 27, 28, 81, 90,
93, 104, 142
SSCB, 4
Suan Tzan, 19, 27, 28, 50, 108, 113
Suse, 14, 16, 148

Ş

Şehristan, ix, 10, 36, 37, 43, 46, 112,
116

T

Timur, 5, 7, 73, 91, 92

Toharistan, viii, 12, 34, 51, 102, 108

Türkistan, ii, iii, iv, v, ix, 1, 5, 6, 7, 9,
11, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 23, 24,
28, 29, 30, 31, 34, 36, 38, 40, 41, 44,
45, 46, 47, 49, 51, 54, 57, 58, 59, 60,
62, 64, 65, 69, 72, 74, 76, 77, 80, 81,
82, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 92, 93,
94, 95, 97, 98, 102, 106, 107, 109,
110, 111, 112, 113, 114, 117, 118,
119, 120, 121, 127, 128, 129, 133,
140, 143, 144, 146, 151, 159, 167

U

Uluğ beg, 5

Uluğbek, 91

Ura Tube, 10, 107

Ural, 17, 82

V

Vasiliy Vladimiroviç Barthold, 1, 3, 4,
146

Y

Yoni, 14

Z

Zariaspa, 23

Zerefşan, 8, 9, 10, 14, 19, 20, 25, 26,
28, 33, 45, 47, 83, 92, 138, 149

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: FATMA ÇIRAY

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 07.05.1987

Medeni Durumu: Bekâr

Eposta: fatosciray@hotmail.com

Yazışma Adresi: 19 Mayıs mah. 3024 sok. Rabia Apt. No: 24/30 BELSİN Melikgazi /KAYSERİ

EGİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans:	Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü	2015
Lisans:	Erciyes Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü	2010
Lise:	Şeker Lisesi Kayseri	2005

YABANCI DİL

Rusça ve İngilizce